

HAK-İŞ ULUSLARARASI EMEK ve TOPLUM DERGİSİ

HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi / Cilt 8 / Sayı 20 / Yıl 8 / 2019 (1) ISSN 2147-3668

Hak-İş International Journal of Labour and Society E-ISSN 2587-103X

HAK-İŞ KONFEDERASYONU

Tunus Caddesi No: 37 Kavaklıdere 06680 Ankara
Tel +90 312 417 80 02 - 417 79 00 Faks: +90 312 425 05 52
www.hakis.org.tr

20

M. Akif Özer | Adnan Küçükali | Ahmet Cem Esenlikci
Mehmet Ali Engin | Tekin Akgeyik | Hasan Yuyucu
Emin Ertürk | Çetin Bektaş | Enes Yalçın

20

HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi
HAK-İŞ International Journal of Labour and Society

Cilt: 8, Yıl: 8, Sayı: 20
2019/1

HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi
HAK-İŞ International Journal of Labour and Society
Cilt: 8, Yıl: 8, Sayı: 20 / 2019 (1) /ISSN: 2147-3668/E-ISSN:2587-103X

Sahibi / Owner:

HAK-İŞ Konfederasyonu Adına Genel Başkan: Mahmut Arslan

Editör / Editor: Dr. Osman Yıldız

Editör Yardımcısı / Assistant Editor: Prof. Dr. Hasan Bozgeyikli

Yayın Danışmanı / Publishing Consultant: Yahya Düzenli

Akademik Danışman / Academic Advisor: Prof. Dr. Mehmet Karataş

Genel Yayın Yönetmeni / Genaral Director: Emir Osmanoğlu

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor: Av. Hüseyin Öz

Yayın ve Hakem Kurulu / Editorial Board*

Prof. Dr. Abdulkadir Şenkal, Kocaeli Üniversitesi • Prof. Dr. Adnan Mahiroğulları, Cumhuriyet Üniversitesi
• Doç. Dr. Ahmet Özcan, Çankırı Karatekin Üniversitesi • Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Tak, İst. Medeniyet
Üniversitesi • Prof. Dr. Aşkın Keser, Uludağ Üniversitesi • Prof. Dr. Banu Uçkan, Anadolu Üniversitesi • Prof.
Dr. Burhanettin Duran, SETA • Doç. Dr. Bünyamin Bacak, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi • Prof. Dr.
Cengiz Anık, Marmara Üniversitesi • Doç. Dr. Emel İslamoğlu, Sakarya Üniversitesi • Prof. Dr. Erdal Karagöl,
AYBÜ • Prof. Dr. Erdiç Yazıcı, Ankara HBVÜ • Prof. Dr. Faruk Sapançalı, Dokuz Eylül Üniversitesi • Doç.
Dr. Fatih Tayfur, ODTÜ • Prof. Dr. Fatmagül Berktaş, İstanbul Üniversitesi • Doç. Dr. İbrahim Yenen,
Kastamonu Üniversitesi • Doç. Dr. İdris Demirel, Celal Bayar Üniversitesi • Doç. Dr. Mehmet Merve
Özaydın, Ankara HBVÜ • Dr. Murat Yılmaz • Doç. Dr. Mustafa Altunoğlu, Anadolu Üniversitesi • Dr. Öğr.
Üyesi Münir Dedeoğlu, Karabük Üniversitesi • Dr. Öğr. Üyesi Nergis Dama, AYBÜ • Prof. Dr. Orçun İmga,
Polis Akademisi • Doç. Dr. Osman Özkul, Sakarya Üniversitesi • Prof. Dr. Tekin Akgeyik, İstanbul
Üniversitesi • Doç. Dr. Yavuz Bayram, Karadeniz Teknik Üniversitesi • Doç. Dr. H. Yunus Taş, Yalova
Üniversitesi

Danışma Kurulu / Advisory Board*

Prof. Dr. Zakir Avşar, Ankara HBVÜ • Prof. Dr. Adem Esen, İstanbul Üniversitesi • Prof. Dr. Adem Sözüer,
İstanbul Üniversitesi • Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu, Kırıkkale Üniversitesi • Prof. Dr. Alâattin Karaca,
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi • Prof. Dr. Ali Şafak, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi • Prof. Dr. Alpay
Hekimler, Namık Kemal Üniversitesi • Prof. Dr. Bilal Eryılmaz, İstanbul Medeniyet Ünv. • Prof. Dr. Birol
Akgün, AYBÜ • Prof. Dr. Celalettin Vatandaş, Karadeniz Teknik Üniversitesi • Prof. Dr. Fatih Uşan, AYBÜ •
Prof. Dr. Fevzi Demir, Yaşar Üniversitesi • Prof. Dr. İbrahim Erol Kozak, Karatay Üniversitesi • Prof. Dr.
İsmail Hakkı Genç, American University of Sharjah • Prof. Dr. Mehmet Karataş, Necmettin Erbakan
Üniversitesi • Prof. Dr. Necati Engeç, South Carolina State University • Prof. Dr. Refik Korkusuz, İstanbul
Medeniyet Üniversitesi • Doç. Dr. Şennur Özdemir, Ankara Üniversitesi • Prof. Dr. Şükrü Karatepe, T.C.
Cumhurbaşkanlığı • Prof. Dr. Vedat Bilgin, T.C. Cumhurbaşkanlığı • Prof. Dr. Yasin Aktay, AYBÜ • Prof. Dr.
Yavuz Atar, İbn Haldun Üniversitesi

*Soyadına göre alfabetik sırada *In alphabetical order by surname*

Baskı: Nisan 2019 / **Printed in:** April 2019

DergiPark: <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/hakisdergi/>

Web: www.hakisemekvetoplum.org.tr

HAK-İŞ Konfederasyonu

Tunus Caddesi No: 37 Kavaklıdere/06680 Ankara

Tel: +90 312 417 80 02 Faks: +90 312 425 05 52

W: www.hakis.org.tr

E-mail: hakis@hakis.org.tr

Hazırlık ve İçerik Danışmanlığı

Preparation and Content Consultancy

ADAMOR Toplum Araştırmaları Merkezi

Tel: 0312 285 53 59 / Faks: 0312 285 53 99

W: www.adamor.com.tr

E-mail: hakisdergi@gmail.com

HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, yılda üç sayı yayımlanan hakemli bir dergidir. Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Yazıların tüm hakları dergiye aittir. **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**, **ASOS (Akademia Sosyal Bilimler İndeksi)**, **SOBİAD** ve **ARASTIRMAX Bilimsel Yayın İndeksi** tarafından taranmaktadır.

HAK-İŞ International Journal of Labour and Society is a refereed journal which is published three times a year. The responsibility of published articles belongs to the authors. The rights of the published articles belong to the journal. **HAK-İŞ International Journal of Labour and Society** is searched through **ASOS (Akademia Social Sciences Index)**, **SOBİAD** and **ARASTIRMAX**.

YAYIN İLKELERİ

- Çalışma hayatının önemli kurumlarından biri olan **HAK-İŞ Konfederasyonu** tarafından yayımlanan **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**, gelen makalelerin herşeyden önce bilimsel yeterlilik kriterlerine uygun hazırlanmış olup olmadığına bakar.
- **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi** aynı zamanda, hazırlanan makalelerde çalışma hayatı alanında faaliyet yürüten kurumlara ilişkin görüşlerin objektif olarak yansıtılmasına büyük önem vermektedir.
- **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**, disiplinlerarası bir yaklaşımla çalışma hayatı, toplum, siyaset, ekonomi ve sosyal politika kavramlarını merkez alarak hazırlanan çalışmaların yer aldığı hakemli bir dergidir. Dergi **dört aylık** olmak üzere yılda üç (3) kez yayımlanır.
- **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**'nin yayım dili Türkçe'dir. Bununla birlikte, yaygın kullanıma sahip dillerde yazılmış makaleler de kabul edilir. Bu makaleler orijinal biçimleriyle ya da Türkçe'ye çevrilerek kullanılır.
- Dergide yayımlanan yazıların daha önce hiçbir yaygın organında yayımlanmamış, ilk defa **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**'nde yayımlanıyor olması gerekmektedir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildirimler, bu durumun belirtilmesi şartıyla kabul edilebilir. İlk yayımlandığı tarihten itibaren asgarî 25 yıl geçmiş olan; önem ve etki bakımından klasik metin olarak değerlendirilebilecek yazı ve çeviriler, daha önce yayımlanmamış olmaları kuralının istisnasını oluşturur. Bu tür metinlere daha önce yayımlanıp yayımlanmamış olmalarına bakılmaksızın **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**'nde yer verilebilir. Buna ilaveten, dergide, kitap eleştirileri de yayımlanabilmektedir.
- **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**'nde yayımlanan yazıların fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayım için kabul edilen metinlerin, fizikî ve elektronik ortamda, tam metin olarak yayımlanmak da dâhil olmak üzere, tüm yayım hakları **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**'ne aittir. Kullanılan çizim, fotoğraf ve görsel malzemelerin hakları da **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**'ne ve anlaşmalı olarak da çizer ve fotoğrafçılarına aittir.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

6 • Takdim / Preface

8 • Editörden / Editorial

Makaleler / Articles

10 • M. Akif Özer

Kamu Hizmeti Anlayışında Değişim ve Yeni Sağ Politikalar
Changes in The Understanding of Public Service And New Right Policies

43 • Adnan Küçükali

Klasik İktisadi Düşünce İle Evrim Teorisinin Entelektüel Beraberliği
The Intellectual Relationship Between The Classical Economic Theory and The Evolution Theory

59 • Ahmet Cem Esenlikci • Mehmet Ali Engin

Avrupa Birliği Ülkelerinde Yaşayan Türk Göçmenlerin Sorunları
Problems of Turkish Migrants Living in The European Union Countries From 1960

78 • Tekin Akgeyik

Çalışanın Mesaiye Gecikmesini Etkileyen Faktörler (Bir Atık Yönetim Tesisinin Örneklemi Üzerine Ampirik Bir Araştırma)
Factors Affecting Employee's Lateness to Work (An Empirical Study on A Sample From A Waste Management Facility)

96 • Hasan Yuyucu

Çalışmanın Dönüşümü Üzerine Kısa Bir Değerlendirme
A Brief Evaluation on The Transformation of The Work

108 • Emin Ertürk

Kilise, Faiz, Kapitalizm: Günahıtan Meşruiyete Sancılı Bir Geçişin Anatomisi
Church, Interest, Capitalism: Anatomy of A Painful Transition From Sin To Legitimacy

135 • Çetin Bektaş

İşletmede İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından Kalite Güvence Sistemlerinin Rolü
The Role of Quality Assurance Systems in Occupational Health and Safety

158 • Enes Yalçın

Toplumsal Tabakalaşma Sistemlerinin Genel İncelemesi
General Inspection of Social Stratification Systems

185 • Yazarlara Notlar

TAKDİM

HAK-İŞ Konfederasyonu olarak Türkiye’de ve içinde bulunduğumuz coğrafyada “sendikal hakların” gelişmesi, sendikal hareketin güçlenmesi için hem sahada hem de masada yoğun bir şekilde çalışıyoruz. Bir yandan sahadaki sendikal mücadelenin önündeki engelleri kaldırmak için gecesini gündüzüne katan konfederasyonumuz diğer yandan uluslararası alanda ülkemizi hak ettiği şekilde temsil etmektedir. Neo-liberal yaklaşımların sendikal mücadeleyi anlamsızlaştırmaya çalışmasına karşı ETUC ve benzeri sendikal mücadele örgütleriyle birlikte uluslararası alanda da emek mücadelesine katkıda bulunuyoruz.

*

HAK-İŞ, kamuda çalışan 1 milyona yakın taşeron işçinin, kadro almadaki gösterdiği mücadele örneği ile taşeron sorununun çözülmesinde neoliberal dayatmalara karşı bir tarihi bir meydan okuma ortaya koymuştur. Bu meydan okuma sendikal mücadele tarihinde önemli bir başarı olarak daha şimdiden yazılmıştır. 1 milyona yakın taşeron işçinin kadroya geçmesi süreci HAK-İŞ’in başarısı olmasının yanında sendikal mücadelenin bütün aktörlerinin de aynı zamanda başarısıdır.

*

Biz neoliberal yaklaşımların uluslararası alanda hakimiyetine karşı işçinin ve emekçinin haklarını savunmak için de ulusüstü bir mücadele yaklaşımı ile hareket edilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bundan dolayı uluslararası kurumlardaki üyeliklerimizi hem ülkemizin küresel misyonuna uygun bir şekilde bir şans olarak değerlendiriyor ve ajandamızı buna göre şekillendiriyoruz, hem de içinde bulunduğumuz yüzyılın hakim anlayışla-

rına karşı yeni bir mücadele yaklaşımı ortaya koymak için çalışıyoruz. Bu hakim yaklaşımda işçinin daha da güçlendirilmesi fikri etki faktörü yüksek en önemli araç ve seçenek olarak karımızda durmaktadır. Bunun için Avrupa'da ve Türkiye'de işyerlerindeki işçiler açısından demokrasiyi nasıl güçlendirebiliriz diye bir derdimiz olduğunu ifade etmeliyiz. Bugün işçinin bulunduğu ortamdaki demokratik alanı genişletmenin birkaç tane temel parametresi var. Başta işçilerin kendilerini güvende hissetmesi gerekiyor, çünkü işçilerin temelde iş güvencesine ihtiyaçları vardır. İkincisi işçilerin sendikalarının bu alanda demokratik süreçlere inanıp o süreçlerin gerçekten hayata geçirilmesi konusunda samimi olmaları gerekiyor. Üçüncüsü işçilerin de talepte bulunması gerekiyor. Eğer işçiler taleplerini güçlü bir şekilde ortaya koyarlarsa demokratik süreçlerden daha çok istifade etmeleri sağlanabilir. İşçilerin kendilerini özgürce ifade edemediği, bugün çalıştıkları işyerlerinde yarınlarına umutla bakamadığı ve kendilerini güvende hissetmedikleri bir işyerinde uzun vadeli kaliteli üretimin de zor olacağı çok açık bir şekilde ortadadır.

*

Biz HAK-İŞ olarak hem işyerlerindeki demokrasinin güçlendirilmesi hem işçilerin kendi taleplerini sendikasının bütün organlarına ulaştırması, hem de işyerinde kendisini güvende hissedip iş güvenliği sağlanarak işçilerin demokratik süreçlere katılımını sağlama açısından önemli çalışmalar yapıyoruz. Elinizdeki dergi de bu kapsamda değerlendirilmelidir. Katkısı olanlara emeklerinden dolayı teşekkür ediyorum.

Mahmut ARSLAN

HAK-İŞ Genel Başkanı

EDİTÖRDEN

Dergi olarak 20. Sayımız ile birlikte 8. yıla adım attık. Bu süreçte önemli çalışmalarını okuyucu ve akademik camia ile buluşturduk. Hiç şüphesiz çalışma hayatında ortaya çıkan somut durumlara karşı akademik bilginin de açıklayıcı, yol gösterici bir kıvama ulaşması, hatta sahanın önünde olması gerekmektedir. Sahadaki gerçekleri anlayıp, varolan sorunlara köklü çözümler üretmeyen akademi köhneleşmeye yüz tutmaktan öteye gidemez.

*

Emek ve Toplum Dergisi sahadaki somut gerçeği anlayıp, yorumlayarak geleceğe bir ışık tutuma yaklaşımıyla son derece titiz ve disiplinli bir şekilde yedi yıl boyunca 200'ün üzerinde makale yayınladık. Bu makalelerin yayına hazırlanmasında temel çıkış noktası kuşkusuz çalışma hayatının bütün boyutlarıyla daha kaliteli olmasını sağlama amacıdır. Akademik bilgi üretiminin ötesinde çalışma hayatında ortaya çıkacak kalitenin bireyin yaşam kalitesini doğrudan etkileyeceğini düşünüyoruz. Dolayısıyla toplumda yaşam kalitesine erişimde en temel çıkış noktası çalışma hayatının insanca ve uluslararası standartlara göre düzenlenmesidir. İşte HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, çalışma hayatının insani bir gelişmişlik düzeyine göre kurgulanması amacıyla yayın yapan bilimsel bir meşaledir.

*

Bu sayıyla birlikte daha nitelikli yayın faaliyeti gerçekleştirmek için “yazarlara notlar” ve “yazım kuralları”nı daha ayrıntılı bir şekilde düzenledik. Yazıların teknik açıdan hem birbiriyle uyumlu olması hem de uluslararası niteliklere haiz olması açısından bu son derece önemlidir.

*

2019'un ilk sayısı olan bu dosyaya katkıda bulunan değerli yazarlarımıza katkılarından dolayı teşekkür ediyoruz.

Dr. Osman Yıldız

Editör

KAMU HİZMETİ ANLAYIŞINDA DEĞİŞİM VE YENİ SAĞ POLİTİKALAR

M. Akif Özer¹

¹ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2220-2271

Öz

Son yıllarda klasik devlet anlayışının değişimiyle birlikte kamu hizmeti kavramı ve içeriğinde de ciddi dönüşüm yaşanmaktadır. Bu dönüşüm kapsamında birçok yeni kavram ve uygulama gündeme gelmektedir. Süreç ise yeni sağ politikaların hâkimiyetinde şekillenmektedir. Yeni sağ düşünce, ekonomik liberalizmden ve yeni muhafazakârlıktan aldığı görüşleri uygulamaya aktarabilmenin en kolay yolu olarak kamu yönetimlerini görmüştür. 1970'lerde ortaya çıkan yaklaşım, Thatcher'ın İngiliz Muhafazakâr Parti lideri olarak 1979 yılında iktidara gelmesi ve ABD'de ise 1980'de Reagan seçimleri kazanması ve yeni muhafazakârlık ilkelerini uygulama-ya koymasıyla, kamu yönetimlerinde etkin olmaya başlamıştır. Yeni sağ son yıllarda kamu yönetimini özel sektör modelleri ile etkilemeye çalışmaktadır. Bu süreçte özelleştirme, serbestleştirme ve yerelleştirme uygulamaları, bu modelin oluşum sürecinde kullanılan temel araçlar olarak dikkat çekmektedirler. Yeni sağ politikaların kamu hizmeti anlayışını İngiltere'de Thatcherizm ile ABD'de ise Reaganizm ile doğrudan etkilediği bu süreç Türkiye'de de karşılık bulmuştur. Ülkede 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra Turgut Özal liderliğinde iktidara gelen Anavatan Partisi hem İstanbul hem de Anadolu sermayesinin desteğini alarak önemli değişimlere imza atmış ve uyguladığı yeni sağ politikalarla Özalizm adı verilen yeni bir süreci başlatmıştır. Bu çalışmada söz konusu süreç ayrıntılı olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Hizmeti, Yeni Sağ, Reaganizm ve Thatcherizm, Özalizm, Değişim

¹ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Ün. İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl. Ankara/Türkiye.

E-posta: mehmet.ozer@hbu.edu.tr

CHANGES IN THE UNDERSTANDING OF PUBLIC SERVICE AND NEW RIGHT POLICIES

M. Akif Özer

ABSTRACT

In recent years, there has been a serious transformation in the concept of public service and its content with the change of classical state understanding. Many new concepts and practices are on the agenda within this transformation. The process is shaped by the dominance of new right politics. The new right idea has seen public administrations as the easiest way to transfer ideas from economic liberalism and new conservatism to practice. The approach that emerged in the 1970s began to become effective in public administrations, with Thatcher's leadership as British Conservative Party leader in 1979 and the US winning the Reagan election in 1980 and implementing new conservatism principles. The new right has been trying to influence public administration with private sector models in recent years. In this process, privatization, liberalization and localization applications are the main tools used in the process of formation of this model. This process, in which new right politics directly affects public service understanding with Thatcherism in England and Reaganism in USA, has been adopted in Turkey. Following the military coup of September 12, 1980 in the country, the Anatolian Party, which ruled under the leadership of Turgut Ozal, has taken the lead of both Istanbul and Anatolian capital and has made significant changes and started a new process called Ozalism with new right policies. In this study, the process will be examined in detail.

Keywords: Public Service, New Right, Reaganism and Thatcherism, Ozalism, Change

Giriş

Bilindiği gibi kamu hizmeti kavramı; idari işlem, idari sözleşme, kamu malı, kamu görevlisi, kamulaştırma, devletleştirme gibi konularda idare hukukunun en önemli ölçütlerinden ve temel kavramlarından biridir. En genel şekliyle; devlet ya da diğer kamu tüzel kişileri tarafından ya da bunların gözetim ve denetimleri altında, genel ve ortak gereksinimleri karşılamak, kamu yararı ya da çıkarını sağlamak için yapılan ve topluma sunulmuş bulunan sürekli ve düzenli etkinliklerdir (Akıllı, 2013, s.92-93). Genel olarak idari sözleşme, kamu malı, kamu görevlisi, kamulaştırma, idari yargının görev alanı gibi idare hukukunun başlıca kavramlarının tanımlanmasında ve belirlenmesinde en önemli referans olarak kullanılan ve bu yönüyle belki de idare hukukunun en önemli kavramı olarak nitelendirilen, ancak tanımlanması ve somut içeriğinin belirlenmesinde büyük güçlük yaşanan kamu hizmeti kavramının tarihsel süreç içerisinde “mutlakçı” (objektivist) bir anlayıştan “göreceli” (sübjektivist) bir anlayışa doğru dönüşüm geçirdiği gözlenmektedir.

Artık modern idare hukukunda, mutlakçı anlayışın temsilcisi olan Duguit’in toplumsal yaşam için mutlaka gerekli olmakla birlikte özel girişim tarafından düzenli ve sürekli bir şekilde yürütülmeyen ya da yürütülemeyen faaliyetlerin niteliği gereği kamu hizmeti olduğu ve idare tarafından yürütülmesi gerektiği fikri doğru ama eksik bir tanımlama olarak görülmüştür. Toplumsal yaşam için zorunluluk ile özel kesimce yerine getirilmeme ya da getirilememe konusunda belirlemenin yöneticilerce yapılabileceği hatta bir faaliyete ilişkin kamu hizmeti nitelendirmesi yapılabilmesinin, o faaliyet üzerine siyasi iktidarca yapııştırılan “kamu hizmetidir” etiketi ile mümkün olduğu (Uz, 2007, s.1169) şeklinde yorumlar yapılmıştır.

Bu kapsamda kamu ve özel kesim tarafından üretilen hizmet ayrımı oldukça önemli hale gelmektedir. Burada temel ayrım; hizmetlerin, kâr amacı güdülmeden, para kazanma arzusu olmadan toplumsal ihtiyaçları ve vatandaş refahını sağlamak amacıyla yapılması üzerinden yapılmaktadır. Ayrıca hizmetten yararlananların vatandaş, toplum, halk gibi genel terimlerle anılması, hizmetin bireysel ve bölünebilir nitelikte olmaması, hizmetlerin kanun veya kanunun belirlediği sınırlar içinde oluşturulması, bizzat idare ya da idarenin gözetimi altında özel kişilerce yürütülmesi, kamu yararını gerçekleştirmek için yapılması, hizmetin süreklilik, düzenlilik ve eşitlik ilkesine göre yapılması da diğer dikkat çeken kıstaslardır.

Bu kriterlerin yanında kamu hizmetinde kesintisizlik ve işleyişteki düzenlilik bu hizmetinin sürekliliğini ifade ederken, kanun önünde eşitlik, devletin bireylere yansızlığını gerektirmektedir. Hiçbir kamu hizmeti bedelsiz değildir. Bireyler sunulan hizmetin maliyetine doğrudan ya da dolaylı olarak katılırlar. Ancak hizmetten yararlanılırken doğrudan para ödenmeyebilir. Bu durumda hizmetin karşılığı kolektif vergi ödeyicileri kitlesi tarafından üstlenilir (Akıllı, 2013, s.92-93). Bu durum kamu hizmetinin en temel ayırt edici özelliğidir.

1970'li ve 1980'li yılların sonlarında Avrupa'da ve Sovyetler Birliği'nde yaşanan gelişmeler, iletişim ve bilişim teknolojisinde yaşanan değişimlerle birlikte, geleceğe yönelik birçok kavramın hızlı bir şekilde değişmesine ve dönüşmesine yol açmıştır. Etkisini ve genişlemesini halen sürdüren bu akım, toplum bilimlerinde çoğu ideolojilerin sonu, tarihin sonu hatta siyasetin sonu gibi eleştirel kuramlara dayalı yeni akımlara da yol açmıştır. Bu akımlar çerçevesinde geliştirilen post-modern, post-endüstriyel, post-fordist gibi kuramsal girişimler, ürettikleriyle birlikte bilimsel platformlarda tartışılır hale gelmiştir. Yaşanan dönüşüme paralel olarak, yönetsel alanda yaşanan değişim, eski endüstriyel çağa ait Taylorist ve Fordist fikirlerin yerini birey ve esnek üretim odaklı fikirlere bıraktığı bir sürece yol açmıştır (Tarhan-Ezici, 2011, s.14). Bu sürecin klasik kamu hizmeti anlayışını değiştirmesi de kaçınılmaz olmuştur.

Bu dönemde dünya genelinde devletin küçültülmesi doğrultusunda gösterilen çabaların dikkat çekecek boyutta olduğu söylenebilir. Örneğin bütçe disiplini mevzuatın hafifletilmesi, kontrollerin kaldırılması ve yönetsel formalitelerin basitleştirilmesi, piyasa mantığının hâkim kılınması, bürokratik tahsis yerine bazı hizmet alanlarını rekabete açma, devlet otoritesinin taşrada atanmışlara ya da bölgesel kuruluşlara devri gibi konularda önemli adımlar atılmıştır (Tutum, 2012, s.480). Bu süreç kamu hizmetlerinin sunumunda önemli değişimlere yol açmıştır.

Son yıllarda kamu hizmetinin sunum sürecine bakış açılarında yaşanan yaklaşım değişikliği birkaç noktada ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce devletin yürütmesi gereken hizmetlerin yeniden belirlenmesi gerektiği söylenmektedir. Bunun yanında idarenin kamu hizmetlerinde bazılarını özel kişilere gördürmesi; kendisinin yürüttüğü kamu hizmetlerinde de kamusal yönetim yerine özel yönetimi tercih etmesi söz konusu olabilmektedir.

Bir başka anlayış değişikliği de kamu hizmetlerinin finansmanında gözlenmektedir. Kamu hizmetinin karşılıksız olduğu anlayışı terk edilip yararlananlardan yararlanmaları karşılığı bir bedel alınması, uygulaması yaygınlaşmaktadır. İdare karşısında kişilerin idare edilen veya kamu hizmetinden yararlanan değil müşteri konumunda bulunduğundan söz edilmesi de bu anlayış değişikliğinin bir sonucudur (Tan, 2012, s.677). Söz konusu bu değişimi incelemeyen önce klasik kamu hizmeti ile ilgili olarak kavramsal çerçeveyi ve klasik anlayışın uygulamaya nasıl yansıdığına değinmek gerekiyor.

Kamu Hizmetinin Tanımı ve İlkeleri

Genel olarak kamu hizmeti; devlet ve diğer kamu tüzel kişilerinin toplumun genel ve ortak ihtiyaçlarını gidermek amacıyla doğrudan doğruya ifa ettiği ya da gözetim ve denetimi altında özel kişilere yaptırdığı hizmetlerdir. Bir kamu tüzel kişisi tarafından üstlenilirler ve doğrudan doğruya onun tarafından veya onun görevlendirmesi ve denetimi altında bir özel kişi tarafından yürütülürler. Kamu yararı amacına yöneliktirler. Bu şekilde kamu hizmeti kavramı için farklı vurgu noktaları olsa da esas üzerinde durulması gereken nokta; faaliyetin yerine getirilmesinde kamu yararı bulunması ve faaliyetin kamu tüzel kişisi veya onun denetimi altında özel hukuk kişisi tarafından yerine getirilmesidir (Batmaz, 2014, s.240-241).

Bir faaliyetin kamu hizmeti sayılabilmesi, her şeyden önce siyasal organların iradesine bağlı olduğuna göre, öncelikle kanun koyucunun iradesine bakmak gerekecektir. Buna göre, kanunda bir faaliyetin kamu hizmeti olduğu belirtilmiş ise sorun yoktur. Ancak, kanunda böyle bir açıklık yoksa birtakım ölçütlere başvurmak suretiyle kanun koyucunun iradesini belirlemek gerekecektir. Bu ölçütlerin belli başlıları ise, söz konusu faaliyetin yürütülmesi için kamulaştırma, ceza kesme veya tekel kurma gibi kamusal yetki ve usullerin yanı sıra, bu faaliyetin yürütülmesine ilişkin olarak yapılacak sözleşmelerde özel hukuku aşan kayıt ve şartların bulunmasıdır. Bu ölçütlerden bir veya birkaçının bir arada bulunması, o faaliyetin özel kesim faaliyetlerinden farklı görülmesine ve kamu hizmeti olarak kabul edilmesine yeterli olacaktır (Tuncil, 2015, s.1-3). Bu şekilde faaliyetleri kamu hizmeti olarak değerlendirmekte yaşanan güçlük, bu alanda farklı tanım ve kavramlar olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu kapsamda son yıllarda kamu hizmeti kavramı kapsamında evrensel hizmet kavramı da gündemde tartışılmaya başlanmıştır. Kavram uygarlığın

geldiği/ulaştığı düzeyde bireyin gündelik yaşamı için vazgeçilmez niteliği nedeniyle en azından minimum bir bölümünün istisnasız herkese sağlanması zorunlu olan ve bu sağlamanın makul bir fiyat ve kaliteden olacağı temel bazı hizmetler olarak tanımlanmaktadır. Bu kavramın yanında ayrıca genel ekonomik yarar hizmetlerinden de bahsedilmektedir. Bu kapsamdaki hizmetler; bir bölgenin bütününde, tüketicilerin tamamına, aynı kalitede, özdeş ve ancak herkese uygulanan ölçütlere göre değişebilen fiyatlarla yerine getirebilen hizmetlerdir. Burada hizmetin kamusal bir otoritenin açık izni ile ve yine bu otoritenin sıkı denetimi altında gerçekleştiriliyor olması gerekir. Bunun yanında kullanılan temel ek hizmet kavramı da yeteri kadar karlı olmadıkları için herhangi bir yatırımcı tarafından üstlenilemeyecek büyük alt yapı şebekeleri gerektiren, fakat toplumun günlük yaşantısı için mutlaka gerekli ve asgari düzeyde uygar bir insan için vazgeçilemeyecek birtakım hizmetleri ifade etmektedir (Yılmaz, 2008, s.1228-1230).

Görüldüğü gibi farklı kamu hizmeti tanım ve kavramları olmasına rağmen, klasik kamu hizmetinin özellikleri konusunda egemen olan ilkeler, söz konusu farklılıkların yol açtığı olumsuzlukları gidermektedir. Bu ilkeler, süreklilik ve düzenlilik, nesnellik ve eşitlik, değişkenlik ve uyarılma ve kamu hizmetlerinin bedelsizliği (Batmaz, 2014, s.240-241) şeklinde belirtilebilir.

Kamu hizmetlerinin tümünde gözlenen ortak ve genel niteliklerden ilki, bu hizmetlerin sürekli (kesintisiz) ve düzenli olarak ifa edilmesidir. Kamu hizmetinin süreklilik ve düzenlilik karakteri, onu oluşturan bütün ögelere yansiyarak etkilerini duyurmaktadır. Örneğin, kamu görevlilerinin grev yaşağı kamu mallarının hiçbir surette, özel kişilere geçmemesi, imtiyazlı hizmetlerin emprevizyon kuramı ile (sözleşme yapılırken öngörülme-yen bir durumun sonradan ortaya çıkması nedeniyle tarafların sözleşmeden doğan yükümlülüklerini yerine getirememesi halinde, sözleşmenin yeni koşullara uyarlanması gerekliliği) korunması, hep bu ilkenin uygulanmaları sonucudur.

Bunun yanında kamu hizmetleri değişkendir, yani gelişen toplum ihtiyaçlarına ve teknolojik verilere kendini uydurmak zorundadır. Çünkü bir faaliyetin kamu hizmeti haline konulması, bireylerin ve topluluklarının o konudaki ihtiyaçlarını en iyi ve uygun biçimde karşılamak amacına yöneliktir. Bu itibarla, kamu hizmetinin örgütlenmesinde ve işleyişinde yeni yöntemlere araç ve gereçlere, düzenlemelere hemen yer verilmesi gerekir. İdarenin kamu hizmetleri düzenini tek yanlı olarak değiştirme, idari sözleşmelerde

tek yanlı olarak değişiklik yapma, yasamanın kamu görevlileri statüsünü değiştirme vb. serbest ve takdiri yetkileri, hep söz konusu değişkenlik ve uyarılama ilkesinden çıkmaktadır. İlke özünde devletin, kamu hizmetlerinin teşkilât ve usullerini, vasıtalarını, teknik gelişmelerin ve toplumsal ilerlemenin gereğine göre, değiştirme mecburiyetini ifade etmektedir.

Uygulamada kamu hizmeti, objektif ve eşit koşullarla sunulur ve sağlanır. Kamu hizmetinin amacı toplum yararı olduğundan; idare, objektif (nesnel) esaslara bağlı kalarak, yan tutmadan davranmalıdır. Kamu hizmetleri önünde bireyler gerek yararlanma, gerek katılma yönünden eşit muamele görürler. Ancak, bu eşitlik, mutlak ve aritmetik nitelikte değildir. Kanunların ve düzenleyici işlemlerin saptadığı vasıf ve şartlara sahip olanların tümüne aynı yolda muamele yapılmasıdır. Başka bir deyişle, aynı hukukî durumda bulunanlar, eşit olarak kamu hizmetlerinden yararlanabilir ve bunların işleyişine katılabilir. İdare, bu konularda, herhangi bir düşünce ile hiç kimseye değişik veya ayrıcalıklı bir sağlayamaz. Bu ilke uyarınca, kamu hizmetinin gerektirdiği yükümler bakımından da bireyler arasında fark gözetilemeyeceği açık ve kesindir.

Söz konusu bu ilkelerin yanında kamu hizmetlerinin en önemli özelliği belselsiz olmalarıdır. İdare, sınırlı sayıdaki kamu hizmetini yürüttüğü dönemlerde, hizmetten yararlananlardan bir para almıyordu. Bugün dahi, klasik nitelikli bazı kamu hizmetleri, parasız olarak yürütülmektedir. Örneğin, karayollarından yararlananlardan genellikle bir para alınmamaktadır. Aynı şekilde, devlet okullarında yapılacak ilköğretim de parasızdır. Ancak, bugün, idarenin üstlendiği kamu hizmetlerinin çoğalması ve buna paralel olarak, hizmetten yararlananların da sayısının da artması sonucu, parasız olarak yürütülen hizmetlerin yükünün o hizmetten hiç yararlanmayanlara yüklenmesini önlemek amacıyla, belli hizmetlerden yararlananların ödeme gücünün de dikkate alınması suretiyle hesap edilen bir katılma payı alınmaktadır. Buna karşın, idarenin, yürüttüğü kamu hizmetlerinden bir kazanç elde etmesi düşünölmeyeceği gibi, hizmetten yararlananlardan alınan paralarla o hizmetin maliyetinin karşılanması da düşünölemez (Tuncil, 2015, s.1-3). Kamu hizmetlerinin hiçbirinin karşılıksız değildir ve hizmetin parasız yerine getirilmesiyle karşılıksız olması arasında fark vardır. Parasız kamu hizmetlerinin karşılığını da vergi mükelleflerinden alınır (Evren, 2007, s.684). Dolayısıyla kamu hizmetlerinin karşılığının olmaması gerektiğini düşünmek, hizmet sunumunu imkânsızlaştıracaktır.

Kamu Hizmeti Türleri

Çağdaş devlet düzeninde, çeşitleri ve sayıları gittikçe artan kamu hizmetleri, değişik açılardan sınıflandırılabilir. Kuruluşların üstlendiği faaliyetlerin, özel teşebbüs alanında bırakılıp bırakılmayacağına göre; tekelli veya tekelsiz kamu hizmetleri söz konusu olur. Bunların hukukî rejimlerinde, kimi özellikler görülebilirse de esasa ilişkin önemli bir ayrılık yoktur. Çalışma yerleri bakımından kamu hizmetleri, tüm ülkeyi kapsamına alabileceği gibi, sadece bir bölge, yöre veya belde ile sınırlı olabilir. Birinci halde, milli ötekilerde mahalli kamu hizmetlerinden söz edilir ve bunlar arasında sadece görev yeri itibarıyla fark vardır.

Kamu hizmetleri, bunlardan yararlanma biçimlerine göre de tasnif edilebilir. Bireyler, kamu hizmetlerinden; ya teker teker ve doğrudan doğruya, ya da birlikte ve dolaylı olarak yararlanırlar. Öğretim, su, hastane, elektrik, telefon posta gibi kamu hizmetlerinden bireyler ayrı ayrı idare ile ilişki kurarak doğrudan doğruya istifade ederler. Nüfus işleri, tapu ve kadastro hizmetleri ile çeşitli bayındırlık işlerinden ilgililer, kamu kuruluşları ile bağ kurmadan birlikte ve dolaylı olarak yarar sağlarlar (Tuncil, 2015, s.1-3).

Bu ayrımların yanında kamu hizmetlerinin başlıca türleri, konuları açısından yapılan sınıflandırmadan doğar. Buna göre, dört tür kamu hizmeti bulunduğu görülmektedir:

İdarî kamu hizmetleri: İdari kamu hizmetleri, devletin öteden beri ifa edebildiği geleneksel kamu hizmetleridir. Bayındırlık işleri, kamu mallarının korunması ve bakımı, öğretim, eğitim, sağlık, tapu – kadastro hizmetleri, nüfus işleri hep birer idari kamu hizmetidir. Bu tür hizmetlere genel olarak kamu hukuku kuralları ve kamusal yönetim usulleri uygulanır; bunlar ancak ayrık durumlarda özel hukuk esaslarından yararlanabilir. İdari kamu hizmetlerinin tüm öğeleri, yani yetkileri, usulleri, personeli, malları ve paraları kamu hukuku rejimine tabidir; işlem ve eylemlerinden doğan uyuşmazlıklar, idare yargısının görevi içindedir. Kanunların veya içtihatlarının olanak tanıdığı hallerde, bu tür hizmetler için özel hukuk usullerine başvurulabilir. Örneğin, idarenin klasik kamu hizmetleri ile ilgili olarak yapabileceği adi sözleşmeler borçlar hukukuna ve adli yargı denetimine tabi olur.

İktisadi kamu hizmetleri: İktisadi kamu hizmetleri, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan demiryolları, gaz, elektrik, telefon gibi sınai ve ticari nitelikte olup, daha çok imtiyaz usulü ile gör­dürülen hizmetler yanında, özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, devle­tin sanayii, ticaret, tarım ve maliye alanlarında özel kişilerle birlikte doğru­dan doğruya yaptığı faaliyetlerdir. İktisadi kamu hizmetleri, çoğu kez özel te­şebbüs faaliyetleriyle yan yana yürütüldüklerinden, sınai ve ticari esas ve usullere uygun olarak yürütülmek zorundadırlar. Bu nedenle, iktisadi kamu hizmetleri işleyişleri ve dış ilişkileri yönünden esas itibariyle özel hukuk ku­rallarına tabidir. Bununla beraber, iktisadi kamu hizmetleri bazı unsurları ve amaçları yönünden özel teşebbüs faaliyetlerinden farklıdır. Bir defa, bu kamu hizmetleri, kanunla veya kanunun açıkça verdiği bir yetkiye dayanarak idari bir işlemle kurulurlar. Malları devletçe veya kamu tüzel kişilerinince sağlanır ve kamu malı niteliğindedir. Personelinin bir bölümü idare ajanıdır. Tüm bunlardan da önemlisi, bu hizmetler karlılık ve verimlilik esaslarına göre yü­rütülmelerine rağmen, bu hizmetlerin asıl amacı kar elde etmek değil ve fa­kat toplumsal gereksinimleri karşılamak suretiyle kamu yararı sağlamaktır. İşte, tüm bu nedenlerle, işleyiş ve dış ilişkileri yönünden özel hukuk hüküm­lerine tabi tutulmuş olan iktisadi kamu hizmetlerine belli ölçüde kamu hu­kuku kuralları da uygulanır. Örneğin, kamu hizmetlerine egemen olan süreklilik, düzenlilik, değişkenlik, nesnellik ve eşitlik ilkeleri, iktisadi kamu hizmet­leri için de geçerli olduğu gibi, bu hizmetlere ilişkin kamulaştırma, ceza kesme gibi kamusal yetki ve usuller de kabul edilmektedir.

Sosyal kamu hizmetleri: Sosyal kamu hizmetleri; vakıflar, yoksullara yar­dım, emeklilik gibi devlet ve diğer kamu tüzel kişileri tarafından daha önce idari usullerle sağlanan yararlardan başka, asıl İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişmeye başlayan çalışma düzenine, sosyal güvenliğe ve genel olarak bireylerin yaşamlarına ilişkin çeşitli idari faaliyetlerdir. Sosyal kamu hizmet­lerinden bir kısmı, devletin tekeli altındadır. Örneğin, işve işçi bulma hizmet­leri. Buna karşılık, sosyal kamu hizmetlerinin bir kısmı ise, özel teşebbüs ile beraber yürütülmektedir. Örneğin, işçilerin sosyal güvenlik işleri ile özel hu­kuk alanında sigorta şirketlerinin yaptıkları hastalık, kaza ya da hayat sigor­taları arasında büyük benzerlik vardır. Memurların emeklilik işleri dışında, sosyal kamu hizmetleri salt pratik mülahazalarla özel hukuk rejimine tabi tu­tulmuşlardır. Bununla beraber, sosyal kamu hizmetleri gibi, kimi unsurları ve amaçları yönünden özel kesim faaliyetlerinden farklı olduklarından, belli ölçüde kamu hukuku kurallarına da tabi tutulmuşlardır.

Bilimsel ve kültürel kamu hizmetleri: Bilimsel ve kültürel kamu hizmetleri, devletin en son ve yakın zamanda giriştiği faaliyetlerdir. Bu kamu hizmetleri, kamu hukukunun katı kalıpları içinde yürütülemezler. Bu nedenle, bu kamu hizmetleri için özerk kuruluşlar, bağımsız personel ve daha serbest usuller ile geniş maddi olanaklarla (Tuncil, 2015, s.2-3) yürütmelidir. Aksi takdirde son yıllarda dünya genelinde bu alanda yaşanan değişime uyum sağlanamaz.

Kamu Hizmetinin Kurulması ve Görülme Şekilleri

Klasik kamu hizmeti anlayışında bir kamu hizmetinin kurulması, kolektif bir ihtiyacı tatmin ve kamu yararını temin üzere birtakım vazifeler görecek bir kamu teşkilatı kurmak veya mevcut kuruluşlara bu türden vazifeler vermek şeklinde olur. Bir ihtiyacın, kamu hizmeti kurulmasını gerektirecek derecede toplumsal önem kazanıp kazanmadığını takdir edecek olan yasama organıdır. Kanun, doğrudan doğruya bir kamu hizmeti oluşturabileceği gibi, bu hizmetin belirli hal ve şartlar altında veya takdire bağlı olarak kurulması konusunda idari makamlara yetki verebilir. Dolayısıyla, kamu hizmetlerinin kurulmasında asli yetki, kanun koyucuya aittir (Tuncil, 2015, s.3).

Kamu hizmeti nihai olarak idarenin sorumluluğunda olmakla birlikte, kamu hizmetlerinin mutlaka bir kamu otoritesi tarafından yürütülmesi gerekli değildir. Bir kamu hizmetinin, kamu hizmetlerinin işletilmesi usullerinden hangisiyle işletileceğine karar verme yetkisinin, Anayasaya aykırı olmak şartıyla yasama organına ve kanunlara aykırı olmamak üzere idari makamlara ait olduğu, hangi kamu hizmetinin hangi usulle işletileceği sorununun tamamıyla bir yerindelik sorunu olduğu, böyle bir sorun hakkında yargı organlarının değil, sorumluluğu üstlenen yasama organı ve idarenin karar vermesi gerektiği ileri sürülmektedir (Uz, 2007, s.1170).

Kamu hizmetlerinin kurulması, yani görev, yetki ve amaçları ile kararlaştırıldıktan sonra, düzenlenmesi, esas itibariyle idareye ait bir husustur. Bu konuda idare, geniş bir serbestliğe ve takdir yetkisine sahipse de bu yetkisini kullanırken, temel hak ve özgürlükler açısından düzenleyici işlemlerin sınırlarını aşmamak zorundadır. Bu kapsamda kurulan kamu hizmetlerinin kaldırılması da yani bir faaliyetin kamu kesiminden çıkarılması veya kamu kuruluşlarının üzerinden alınıp, tamamen serbest bırakılması, kurulmasının tersi bir işlem olduğundan ve kamu hukuku tekniğinin bir kuralı gereğince, bunu kuran organ ya da makam tarafından aynı şekil ve usul dairesinde yapılacak

bir işlemle gerçekleştirilir. Dolayısıyla, bir kamu hizmetinin kaldırılmasında da asli yetki, yasama organına aittir (Tuncil, 2015, s.1-3). Dolayısıyla kamu hizmetleri ile ilgili statüye dönük tüm işlemlerde yasa koyucu tam yetkiye sahiptir.

Bu şekilde kurulabilen ve kaldırılabilen kamu hizmetlerinde en hassas konu, hizmetlerin görülme şeklidir. Günümüzde kamu hizmetlerinin görülüş yönteminin saptanmasında temel ölçüt olarak hizmetin niteliği dikkate alınmaktadır. Uygulamada farklı kamu hizmeti anlayışları, kamu hizmetlerinin farklı görülüş biçimleri arasında yapılan tercihte ortaya çıkmaktadır. Kamu hizmetinin doğrudan kamu örgütlenmesiyle görülmesi, hizmetlerinin kamu eliyle görülüp, kullananların ödediği bedellerle finanse edilmesi ya da hizmetlerinin özel kişilerce yerine getirilmesi veya kamunun bu süreçte özel kişilerden hizmet satın alması (Akıllı, 2013, s.94-95) gibi farklı kamu hizmeti sunum yöntemleri uygulanabilmektedir. Şimdi bu yöntemleri ana hatları ile değerlendirelim.

Emanet Usulü: Bu yöntem, kamu hizmetlerinin kamu tüzel kişilerince doğrudan doğruya, örgüt ve hizmete tahsis edilen araçlarla görülmesi usulüdür (Akıllı, 2013, s.94-95). Kamu hizmeti devlet veya diğer kamu tüzel kişileri tarafından doğrudan doğruya ve kendi örgütleriyle ve hizmete tahsis ettikleri aynı ve şahsi varlıkları ile gördürülür. Bir hizmetin mutlaka kamusal yönetim usulleri ile görülmesi, emanet usulünün belirleyici niteliği değildir. Kamusal usullere tabi olanlar gibi, özel yönetim usullerine tabi kamu hizmetleri de emanet usulü ile görülebilir.

Ruhsat Usulü: Tekel niteliğinde olmayan bir kamu hizmetinin idare tarafından verilen izin üzerine özel kişilerce gördürülmesi usulüne de ruhsat usulü denmektedir (Akıllı, 2013, s.95). Kamu hizmeti olarak kabul edilen bir faaliyet, eğer bir idare lehine tekel konusu yapılmamış ise, bu faaliyet idarenin vereceği bir izin ile özel kişilere de gördürülebilir. Bu özel kişiler, hizmeti aksattıkları takdirde, ruhsatları iptal edilir. Ruhsat usulünde, kamu hizmetlerinin özel hukuk kişilerince yürütülmesi, bir sözleşmeye dayanmaz. Hizmetin yürütülebilmesi için, yönetimin tek yanlı olarak ruhsat vermesi yeterlidir. Hizmetin yürütülebilmesi için yönetimin tek yanlı olarak ruhsat vermesi yeterlidir. Hizmetin yürütülme koşulları ruhsat ile belirlenir. Örneğin toplu taşımacılıkta taşıma ücreti idarece saptanır (Tuncil, 2015, s.1-3).

Müşterek Emanet Usulü: Bir kamu hizmetinin masrafları, hasar ve zararı idareye ait olmak üzere, gelir üzerinden belli bir pay veya götürü bir ücret karşılığı özel bir kişiye gördürülme usulüdür (Akıllı, 2013, s.94-95). Sermaye idareye aittir. Ancak, özel kişi, hizmeti yürütür, aldığı ücretten masrafları karşılar, kâr da aralarındaki sözleşmeye göre bölüşülür. Müşterek emanet usulü günümüzde uygulanmamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde sahil fenerleri, bu usul ile özel kişilerce işletilmiştir.

İltizam Usulü: Müşterek emanet usulünün mali konularda uygulanma biçimi olan iltizam usulü, kamu hizmetinin önceden kararlaştırılan belli bir bedel karşılığı özel hukuk kişisi tarafından yürütülmesidir. Bugün için terk edilmiş olan iltizam usulü, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, tarım ürünlerinin vergilerinin toplanmasında kullanılmıştır.

İmtiyaz Usulü: İdarenin (imtiyaz veren) bir özel kişi (imtiyazcı) ile yaptığı, uzun süreli bir idarî sözleşme uyarınca, belli bir kamu hizmetinin sermayesi, kârı, hasar ve zararı özel kişiye ait olmak üzere özel hukuk kişilerin kurulması ve işletilmesi ya da daha önce kurulmuş bulunan hizmetin sadece işletilmesi usulüdür. Bir kamu hizmetinin yürütülmesi için, hizmetle ilgili idareyle, özel hukuk tüzel kişisi arasında bir sözleşme yapılmasına ve bu sözleşmeye dayalı olarak kamu hizmetinin yürütülmesine imtiyaz yöntemi denir (Akıllı, 2013, s.95). Bu yöntemin özelliklerinden biri, sermaye ile riskin imtiyaz sözleşmesinin taraflarından biri olan özel girişimciye ait olması, diğeri de imtiyaz alan tüzel kişi lehine, imtiyaz sözleşmesi ile bazı ayrıcalıkların tanınması ve bunun imtiyaz alan için bir tekel oluşturmalarıdır (Tuncil, 2015, s.1-3). Bu şekilde imtiyaz sözleşmeleri idarenin tek yanlı iradesi ile belirlenmekte, sözleşmeciler sadece üstün yetki ve ayrıcalıklarla donatılan idare tarafından hazırlanmış bulunan hüküm ve şartları ya toptan kabul veya toptan reddetmektedir. İdare, imtiyaz sahibinin üstlendiği yükümlülüklerini yerine getirmesini denetleme, gerektiğinde belli bir miktar paranın ödenmesini isteme, işletmeye geçici olarak el koyma ve sözleşmeyi feshetme gibi yaptırım uygulama, sözleşme ve şartnamesinin hüküm ve şartlarını tek yanlı iradesi ile değiştirme yetkisine sahiptir. Hizmetten alınacak ücret hizmetten yararlananların ödeme gücü de göz önünde bulundurularak idare tarafından belirlenmektedir. İmtiyazcı kazancın ve üretilen malın bir bölümünü idareye vermekle sorumlu tutulabilmekte hizmetin yerine getirilebilmesi için imtiyazcının lehine kamulaştırma öngörülebilmektedir. Genellikle imtiyaz usulü,

doğal tekel niteliği taşıyan su, gaz, elektrik, metro, kanalizasyon gibi belediye hizmetleri için söz konusu olmaktadır (Akıllı, 2013, s.94-95). Ülkemizde İmtiyaz usulünün yasal dayanağı, 10 Haziran 1910 tarihli Menafi Umumiyyeye Müteallik İmtiyazat Hakkında Kanun'dur. Kanuna göre; imtiyazcının anonim şirket olarak kurulmuş olması gerekmektedir. İmtiyaz verme yetkisi Bakanlar Kuruluna aittir (Batmaz, 2014, s.241). Yerel yönetimlerde ise meclisler bu konuda yetkilidir.

Yap-İşlet-Devret: Bu usul, bir kamu hizmetine ilişkin tesisin; özel teşebbüs tarafından masrafları karşılanmak suretiyle, kurulmasını, yatırılan sermayenin amortismanı ve belli bir kar sağlanması amacıyla belli bir süre işletilmesini ve daha sonra bedelsiz olarak ilgili idareye devir ve teslimini sağlayan bir usuldür. Bu konuyu, sınırlı da olsa, ilk düzenleyen yasa, 1984 yılında çıkarılan "Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşların Elektrik Üretimi, İletimi, Dağıtımı ve Ticareti ile Görevlendirilmesi Hakkında Kanun ile ona bağlı yönetmeliktir. Yap-işlet-devret yöntemi, 08.06.1994 gün ve 3996 sayılı yasa ile ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir.

Yap-İşlet Modeli: Yap-işlet-devret yönteminin karşılaştığı hukuksal sorunlar, yönetimi yeni bir yöntem aramaya itmiştir. Elektrik enerjisi üretmek üzere, "yap-işlet" modeli geliştirilmiş ve bu konuyu düzenleyen 16.07.1997 gün ve 4283 sayılı yasa ile bir de yönetmelik yayımlanmıştır. Buna göre, yap-işlet modeli ile üretim şirketlerine, ülke enerji planı ve politikalarına uygun biçimde elektrik enerjisi üretmek için mülkiyeti kendilerine ait olmak üzere, termik santral kurma ve işletme izni verilmesi ile enerji satışına ilişkin kurallar belirlenmiştir. Süreçte bazı hususlar, taraflar arasında yapılacak sözleşmeye bırakılmıştır. Örneğin, sözleşmenin feshi koşulları, anlaşmazlıkların çözüm yeri ve uygulanacak hukuk gibi koşullar sözleşme ile saptanacaktır. Sözleşme süresi en çok yirmi yıldır (Tuncil, 2015, s.1-3). Diğer ayrıntılı hususlar da taraflar arasında yapılan sözleşmede belirtilir.

Kamu Hizmeti Anlayışında Değişim ve Yeni Sağ Politikalar

Son yıllarda klasik devlet anlayışının değişimiyle birlikte kamu hizmeti kavramında yaşanan dönüşüm; genel ekonomik yarar hizmetleri, evrensel hizmet, minimum hizmet, ek hizmetler, kamusal yarar hizmetleri, kamu hizmet-

leri zorunlulukları gibi bir takım yeni terimlerin kamu hizmeti yazınına girmesine sebep olmuştur. Bunlar içerisinde genel ekonomik yarar hizmetleri ve özellikle evrensel hizmet ön plana çıkmaktadır. Avrupa Birliği ve Avrupa Topluluğu Adalet Divanı kamu hizmeti terimi yerine genel ekonomik yarar hizmeti terimini kullanmaktadır. Genel ekonomik yarar hizmetleri kamu otoritesinin açık izni olmasını gerektiren ve kamu otoritesince sıkıca denetlenen hizmetlerdir.

Amerikan kökenli olan evrensel hizmet kavramı, Avrupa Topluluğu yazınına 1987 yılında iletişim sektörüne ait alt yapının belirlenmesine ilişkin olarak “Yeşil Kitap” ile birlikte girmiştir. Bu kitapta evrensel hizmet; topluluğun tamamında, istisnasız olarak herkese makul fiyatlarla ve standart kalitede sunulan temel hizmet olarak tanımlanmıştır. Evrensel hizmet yoğunluklu olarak posta ve iletişim sektörlerinde kullanılsa da enerji, gaz, elektrik, taşımacılık gibi alanlarda da kullanımı giderek artmaktadır. Evrensel hizmetler kamu hizmetlerinin alt kümesini oluşturmaktadır ve temel hak ve hürriyetlerin korunması, vatandaşların yaşam kalitesi ve refah seviyelerinin yükseltilmesi, gelişmişlik farklarının azaltılması amacıyla, tüm vatandaşların düzenli ve sürekli olarak erişiminin sağlanması gereken hizmetlerdir (Solak, 2012, s.178-179).

Enerji, telekomünikasyon, posta ve ulaştırma gibi geniş altyapı hizmeti gerektiren yatırımlar uzun yıllar boyunca devletler tarafından doğrudan yerine getirilmiştir. Ancak ekonomik akımlar ve teknolojinin değişmesiyle birlikte bu hizmetlerin piyasa tarafından da yapılabileceği görülmüştür. Böylece bu sektörlerin bazılarında devlet özelleştirmeler yoluyla çekilmeye başlamıştır. Ancak devletin sosyal sorumlulukları, kamu hizmetleri alanına giren bu piyasalardan tamamen çekilmesine izin vermemektedir.

Evrensel hizmetin amacı, tüketicilere piyasa şartlarında ticari olarak sunulabilen kamu hizmetlerinin, ticari olarak sunulamayan bölgelerde dâhil olmak üzere tüm vatandaşlara asgari kalitede ve makul fiyatlarla sunulmasının sağlanmasıdır. Örneğin; nüfusun yoğun olduğu bölgelerde karlı bir yatırım olan telefon altyapısının, evrensel hizmet sunma yükümlülüğüyle işletmeciler tarafından kırsal bölgelere de altyapı hizmetinin götürülmesi sağlanmaktadır. Evrensel hizmette; sunulan hizmet, hizmetin sunulduğu kullanıcı grupları ve hizmetin fiyatlandırılması olmak üzere üç temel unsur bulunmaktadır (Altın, 2013, s.114-115). Ülkemizde bu konuda 2005 yılında yasal düzenleme yapılmıştır.

Kamu Hizmetinde Kamu İşletmeciliği Anlayışı

20. yüzyılın genelinde kamu sektörünün ve özel sektörün yönetim yapılarında ve sitillerinde çok fazla farklılık olmamış, özel sektörde büyük şirketler hiyerarşik ve Weber'in öngördüğü şekliyle bürokratik örgütlenmeleri oluşturmuşlardır. 1950-60'lı yıllar arasında özel sektörün etkin yönetim mekanizmaları bürokrasinin eleştirilen yönlerinden olumsuz etkilenmeye başlamıştır. Bunun sonucunda özel sektör de yeni arayışlar içine girmiş ve kamu sektörünün başarısızlık nedenlerini aramaya başlamıştır (Hughes, 1998, s.56).

Ciddi mali krizlerin arkasından; yönetim pratikleri, değerleri, rolleri ve hacmi ile ilgili anti devletçi düşünceler, bu süreçte artmaya başlamıştır. Görülen bu ideolojik ve politik saldırılar çerçevesinde kamu bürokrasisi mali sorunlarının çözümünde önemli bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. Tasarruf ve özelleştirme politikaları ile birlikte rollerin yeniden tanımlanması, ekonomik liberilizasyon ve piyasacılık ile yeni değerlerin ve pratiklerin gündeme gelmesi, birçok ülkenin resmi politikası olmuştur (Ömürgönülşen, 1997, s.530). Bu dönemde filizlenmeye başlayan kamu işletmeciliği anlayışı bu gelişmelerden etkilenecek hantal kamu sektörüne yönelik eleştiriler üzerine kurulmuştur. Bu çabalar ABD'de 1960'ların ortasında Chicago Ekonomi Okulu ve Kamu Tercihi Okulu düşüncelerinde ön plâna çıkmıştır (Lane, 2000, s.3). Hareket daha çok siyaset teorisi ışığında gelişmiş, tartışma alanlarının odağına demokrasiyi ve eşitliği almıştır. Yönetim sisteminde bu kavramların statüleri ve fonksiyonları ile ilgilenilmiştir (Waldo, 1984, s. XVII).

1980 öncesi yönetsel reformlar, geleneksel kamu yönetimi çerçevesinde yönetimin idari yeteneğini geliştirmeyi teknik bir faaliyet olarak değerlendirmiştir. Böylece bu dönemde görülen iflaslar, ekonomik bakış açısının yanında politik ve ideolojik bir sorun olarak da görülmüştür (Ömürgönülşen, 1997, s.529). Bu dönemde birçok batılı devlet, yönetim yapılarını ve süreçlerini yeniden yapılandırmaya başlamışlardır. Bu reformlar kamu yönetiminde devrimsel değişiklik olarak nitelendirilmiş ve yüzyıla damgasını vuran Weberyen bürokrasi modelinden kamu işletmeciliğine dönük paradigma değişikliğini içermiştir (Martin, 1988, s.319).

1990'larda devletin eski sınırlarına dönmesine yönelik girişimler, bazı kamu hizmetlerinin görülmesinde önemli sorunlara yol açmıştır. Daha az kaynakla daha etkin kamu hizmeti sunma fonksiyonu oldukça güçleşmiş, bu süreçte kamu hizmetlerinin vergilerle finansmanı öngörülmüş, reformların teknik yönü, verimliliği ve etkinliği tekrar gündeme getirilmiştir. Ancak bu

sefer de bu süreç kamu işletmeciliği anlayışı tarafından tehdit edilmeye başlanmıştır (Ömürgönülşen, 1997, s.529). Bu dönemde oldukça yoğun bir uluslararası gündem, kamu yönetimi uygulama ve pratiğini etkilemiştir. Kamu yöneticileri “global köyün” daha da ötesinde nerede yaşanabileceğini sorgulamışlardır. Kamu ve özel sektörün birbirinden bağımsız olduğunun anlaşılmasından beri ve yönetim tekniklerinin kamu sektöründe rekabeti artırmasından dolayı görülen fonksiyonel değişim, kamu sektöründe yönetim fonksiyonunu etkilemiştir. Yerel ve esnek yönetim yapıları burada hâkim örgüt yapıları durumuna gelmiş, bu görüşlerin yayılması ve bilgi teknolojisinin etkisiyle ulusal sınırlar hızla yapaylaşmaya başlamıştır (Hughes, 1998, s.59).

Bu dönemde gündeme gelen devletin yeniden inşası projesi, idarenin hangi hizmetleri nasıl ve hangi açla yapması ya da yaptırması hususlarının ülke koşullarında yeniden gözden geçirilmesini önemli hale getirmiştir. Yeni kamu işletmeciliği, pek çok ülkede savunulduğu gibi, resmi bürokrasi yöneticilerini işlerini yaparken serbestleştirmeyi savunmuş, böylece onlar üzerindeki doğrudan idari kontrollerin bir kısmını azaltmayı, bunu da büyük ölçüde kamu hizmetlerinin üretilmesi ve sunulmasına daha fazla dikkat gösterilmesini teşvik etmek için piyasa güçlerini harekete geçirerek yapmayı amaçlamaktadır. Piyasa modelinin etkisi, reforma tabi tutulan sektörün dilinde oldukça açıktır. Özellikle 20. yüzyılda kamu hizmetine yönelik korumalar kaldırılmış, çalışanların sözleşmeli istihdam edilmesi uygulaması yaygınlaşmış, birim sekreterleri baş yönetici olmuşlar ve genellikle özel sektörden transfer edilmeye başlanmışlardır. Kurumlar satıcı haline gelmişler ve tercihen özel sektörle rekabet etmeye başlamışlardır. Bakanlar sözleşmeler için müzakere ederken performans standartlarına dayanmaya başlamışlardır (Ökmen-Demir, 2010, s.35-46). Bu ve benzeri gelişmeler hem kamu hizmetlerinin içeriğini hem de hizmeti sunanların niteliklerini değiştirmeye başlamıştır.

Yeni Sağ ve Kamu Yönetimi

Yeni sağ düşünce, ekonomik liberalizmden ve yeni muhafazakârlıktan aldığı görüşleri uygulamaya aktarabilmenin en kolay yolu olarak kamu yönetimlerini görmüştür. 1970’lerde ortaya çıkan yaklaşım, Thatcher’ın İngiliz Muhafazakâr Parti lideri olarak 1979 yılında iktidara gelmesi ve ABD’de ise 1980’de Reagan seçimleri kazanması ve yeni muhafazakârlık ilkelerini uygulamaya koymasıyla (Esman, 1991, s.458) kamu yönetimlerinde etkin olmaya başlamıştır.

Her iki ülkede de öncelikli olarak müdahaleci refah devletine geri dönmek öngörülmüş, bunun da yüksek gelirlilerden yüksek vergiler alınarak ve makroekonomik yönetimin mümkün olduğunca piyasa güçlerine dayandırılarak yapılması plânlanmıştır. Kısa sürede ekonomide, düzenlemeler azaltılarak verimlilik sağlanmaya çalışılmış, sosyal hizmetler azaltılmış, zayıf kuruluşların iflasına göz yumulmuş ve istihdamda rekabet engellenmiştir (Esman, 1991, s.458). Bu süreçte öncelikli olarak kamu yönetiminin ve kamu faaliyet alanının özellikle ekonomik nitelikli olanlarından başlanarak küçültülmesi, daraltılması ve daraltılan bu alanda genelde kamu faaliyetlerinin özelde de kamu örgütlerinin kamu işletmeciliği anlayışı etrafında yapılandırılması ve işletilmesi (Aksoy, 1988, s.166-167) için çaba sarf edilmiştir.

Yeni sağ görüş, güçlü refah devletinin zayıflatılması ve rekabet gücüne sahip çoğulcu sektörlerle yer değiştirmesi gerektiğini savunmuştur. Belirli hizmetlerin kamu sektörü tarafından finansmanı sürdürülürken, bunların üretimi ve arzının piyasalara ve rekabete açılması öngörülmüştür. Bu anlayış piyasalar üzerinde odaklanılmasını ve beraberinde özelleştirme uygulamalarını gerektirmiştir. Bu durum kapsamlı bir yeniden yapılanma sürecini de gündeme getirmiştir. Bu aşamada yapılanlar şu şekilde özetlenebilir:

- Kamu ve idare hukukunun ötelenmesiyle özel hukukun güçlenmesi sağlanmaktadır. Sonuçta kamu yönetimi ticarileşmekte ve özel sektör esaslarına göre çalışmaya başlamaktadır. Devletin özel sektör karşısındaki ayrıcalıklı konumunun son bulmasına çalışılmaktadır.
- Kamu kuruluşları özerkleştirilerek, her kurumun görev alanı açısından piyasa unsurları ve kuralları ile bütünleştirilmesine çalışılmaktadır. Bunun sonucunda kamu kesiminin bütünlükten ve büyüklükten gelen avantajları en aza indirilmeye çalışılmaktadır.
- Plânlama ve sosyo ekonomik yapı, bütün olarak değil, projecilik ilkesi gereği parçacı olarak algılanmakta, kamu personeli sisteminde memurluk, daimî işçilik yerine sözleşme sistemi yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Bunun sonucu kariyer sistemine son verilerek kamu kesiminde esnek istihdam ilkelerinin geçerli kılınmasına çalışılmaktadır.

- Bakanlık tipi örgütlenme yerine kurul tipi örgütlenmeye geçilerek yasama organının etkinliğinin azaltılmasına ve piyasa mekanizmasına öncelik verilmesine çalışılmaktadır. Bunun yanında hem merkezi hem de yerel düzeyde yönetişimin egemen kılınması ve merkezîyetçiliğin terk edilip yerellik ilkesine geri dönülmesi istenmektedir (Güler, 2000, s.7).
- Devletin, kamu yönetiminin, kamu faaliyet alanının özellikle ekonomik içerikli olanlarından başlayarak küçültülmesi, daraltılması ve daraltılan bu alanda kamu faaliyetinin ve örgütlerinin özel işletmecilik anlayışı çerçevesinde yeniden yapılandırılması ya da doğrudan özel girişim katkılarıyla işletilmesi (Aksoy, 1988, s.10-11) söz konusu olmaktadır.

Bu görüşlerin yanında yeni sağ düşüncenin teorisyenleri, devletin özelleşmiş kuruluşlarla yeniden yapılanacağını ve piyasaya yardımlarının çok daha etkin olacağını, kamu kuruluşlarının piyasanın rekabetine her zaman açık olacağını ve bu durumun zayıf kamu kuruluşlarını mümkün olduğunca iyi özel kuruluşlar gibi faaliyette bulunmaya zorlayacağını belirtmektedirler (Heeks, 2001, s.11). Bu şekilde devletin özel sektör karşısında nasıl organize olacağı ve piyasayı nasıl kontrol edeceği hususları açıklığa kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Bu açıdan soruna yaklaşıldığında yeni sağın, kendine göre rasyonel bir kamu yönetiminin, kamu faaliyet alanının ve kamu hizmeti tanımının öğelerini ortaya koymaya çalıştığı görülmektedir. Bir taraftan verimsiz çalışacağı önceden belli olan kamu sektörünün faaliyet alanı küçültülerek kaynak israfı önlenirken, diğer taraftan da işletmecilik anlayışına göre örgütlenen ya da bu anlayışı temsil eden özel sektör devreye sokulmaktadır (Aksoy, 1988, s.11).

Böylece özel sektörde hizmetlerin yerine getirilmesi sonucu kaynaklar daha verimli kullanılmaktadır. Yeni sağ politikalarda, farklı anlayış ve uygulamalar olsa da temel vurgu, piyasanın koşulsuz egemenliği, devletin küçültülmesi, özelleştirme ve yeniden düzenlemedir. “Daha az devlet, daha çok piyasa” anlayışının hâkim olduğu bu dönemde piyasaya olan güven tamdır. Bu anlayışa göre piyasa, ekonomik ve siyasal özgürlüklerin temelidir. Etkinlik ve verimlilik ancak piyasada sağlanabilir (Al, 2002, s.92).

Bu şekilde yeni sağ düşüncede ekonomik faaliyet özgürlüğü temel özgürlük alanı olarak gündeme gelmekte, rekabete dayalı piyasa ekonomisi ise bireysel ekonomik özgürlüğün gelişmesi için gerekli bir ön koşul olarak vurgulanmakta, devlet-kamu girişimi alanının fonksiyonel özelliği nedeniyle ve kaynakların verimsiz kullanılmasına ve israfa neden olmasından dolayı bu alanın küçültülmesi önerilmektedir (Aksoy, 1988, s.8). Ancak yeni sağa göre ekonomik sıkıntıların temelinde, kamu sektörünün büyüklüğü ve politikacılarla yöneticilerin, seçmenleri memnun etmek amacıyla kamu sektörünü genişletmek istemeleri yatmaktadır. Bu nedenle kamu sektörünü küçültmek, yararları kabul edilse dahi, oldukça güç gerçekleşmektedir. Bu durumda ise yapılabilecek en rasyonel çalışma, yeni kamu yönetimi mekanizmalarını devreye sokmak olacaktır (Heeks, 2001, s.12). Bu süreçte yeni sağcı yöneticiler, klâsik politikacıların “bir şeyler yapılacak” şeklindeki bakış açılarının ötesinde “bir şeyler yapılmalı” şeklinde tavır sergileyerek, sorunların çözümü için yoğun çaba sarf etmektedirler.

Thatcherizm, Reaganizm ve Özalizm

Yeni sağ son yıllarda kamu yönetimini özel sektör modelleri ile etkilemeye çalışmaktadır. Bu süreçte özelleştirme, özel sektörleştirme ve yerelleştirme uygulamaları, bu modelin oluşum sürecinde kullanılan temel araçlar olarak dikkat çekmektedirler (Güler, 2000, s.78). Bu uygulamaların kamu yönetimi alanında somut olarak görülmeye başlanması, ABD’de Reaganizm ve Avrupa’da ise Thatcherizm ile olmuştur. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki devlete geri dönmeyi savunan ancak bir türlü kendini kanıtlayamayan yeni sağ teori, 1980’lerdeki yükselişini, Reagan ve Thatcher’ın ülkelerinde başlattıkları reformlara borçludur (Drucker, 1995, s.271). 1979 yılında Thatcher hükümetinin kurulmasıyla, İngiltere’de eğitim, sağlık, su, elektrik, gaz, adalet sistemi, sivil hizmetlerin kamu sektörü tarafından üretilmesi ve sunulması gibi konularda uzlaşma sağlanmıştır. Thatcher, karma ekonomik sistemi İngiltere’nin sorunlarının temel sorumlusu olarak görmüş ve kamu yönetiminin rasyonelliğini kaybettiğini ileri sürmüştür. Kamu hizmetlerini ise ülkenin politik ve ekonomik gücü üzerinde yük olarak görmüştür (Ersöz, 2000, s.151). ABD’de de Reagan benzer düşüncelerle iktidara gelmiş ve bunları uygulama imkânı bulmuştur. Aslında bu gelişmelerin başlangıcı, 1970’lerin ortalarından itibaren sosyal demokrasinin serbest pazar felsefesiyle tehdit edilmeye başlaması kabul edilebilir. Özellikle Thatcherizmin ve Reaganizmin yükselişi bu tarihlere rastlamaktadır. 1980’lerin ortalarından itibaren sosyal

demokrat rejimler geçmişle olan bağlarını kesmişler ve refah devletine destek olmaya başlamışlardır. Giddens bunları “klâsik sosyal demokrasiler” olarak nitelemiş ve bunların bazı kilit unsurlarının; güçlü devlet, sosyal hayat, ekonomi ve sivil toplum üzerinde devlet hâkimiyeti, kolektivizm, piyasanın sınırlı rolü, karma ya da sosyal ekonomi, tam istihdam ve güçlü sosyal ve siyasal eşitlik (Jenssen, 2002, s.295) gibi özelliklerden oluştuğunu belirtmiştir. Tüm dünyada 1980’li yıllara damgalarını vurmuş olan iki politikacı, Thatcher ve Reagan, bu unsurlardan etkilenmişler ve bunların birçok yönetsel krizde ve çıkmazda reçete olarak görülmelerini sağlamışlardır (Şaylan, 1994, s.130). Bundan dolayı bu akım, yeniden yapılanmanın siyasal süreci olarak görülmüştür. Dünya genelinde uygulanan bu politikaların; toplumsal bölüşüm düzeninin köklü bir biçimde değişmesi, devletin ekonomiye müdahalesinin radikal bir biçimde değişmesi, ekonomik süreçlerin ve küreselleşmesinin hız kazanması şeklinde üç temel özelliğinden bahsedilmektedir.

Aslında Reaganizm-Thatcherizm gösterdikleri büyük etkinliği önemli ölçüde teknolojik devrime borçludurlar. Özellikle bilişim ve iletişim alanlarında odaklaşan teknolojik devrim, emeğin meslek ve siyasal örgütlerinde güç erozyonuna neden olmuştur (Şaylan, 1995, s.12). Bu durum ise devletin küçültülmesini zorunlu kılmıştır. İlk olarak devletin düzenleyici yetkilerinin daraltılması yoluna gidilmiş, bu şekilde piyasa üzerindeki baskının azalmasıyla ekonomik verimsizliğin engelleneceği öngörülmüştür. Daha sonra bazı hizmet alanları özelleştirilmiş, böylece piyasa ekonomisi güçlendirilerek ekonomide verimlilik ve etkinlik düzeyinin artırılması amaçlanmıştır. Kamu kesiminin örgüt, yöntem ve davranışının özel sektör modeline benzetilmesi, örgütlenmede amaçların açıkça belirlenmesi, hiyerarşik denetim yapısının kurulması, görevlerin alt birimler arasında optimal şekilde dağıtılması, alt birimlerin, performanstan sorumlu tutan ve hedeflerden sapmaları düzelten bir yönetim biçimi şeklinde örgütlenmesi önerilmiştir.

Ayrıca yönetsel davranışın değişimi için yönetici değerlerin özel sektör yöneticisinininkine benzetilmesi istenmiştir. Bunun yanında üst kademe yöneticilerini belli bir pozisyona bağlılığının kırılması ve pozisyonun bir imtiyaz olmaktan çıkarılması ve buna karşılık üst kademe yöneticilerinin siyasal yöneticiye bağlanmalarının sağlanması gerekli görülmüştür (Sezer, 1992, s.21-22). Ancak bu şekilde devlete karşı çıkma akımı da popülaritesini sürdürmemiş ve 1990’dan sonra gücünü oldukça yitirmiştir. Bu dönemde piyasa dogması ve sivil toplum sınırları daha açık görülmeye başlanmıştır. Her

derde deva aşırı liberalizmin artık açıkça pek dile getirilmediği ve sosyal devlete dönüş anlamında olmasa bile devletin yeniden saygınlığa kavuştuğu gözlemlenmiştir (Örnek, 1998, s.41).

İngiltere’de 1990’da Margaret Thatcher’in iktidardan düşmesinden sonra Başbakan olan John Major, bu düşünceler paralelinde kendisinden hoşnut bir toplum oluşturmak kaygısını dile getirmiştir. ABD’de ise başkan olan Bill Clinton 1992’de “devleti yeniden yapılandırmak” programını gündeme getirmiştir (Örnek, 1998, s.41). Fransa’da 1993’te iktidara gelen yeni hükümet, Cumhuriyetçi devleti sağlamlaştırılmayı ilk amaç olarak saptamış, bundan dolayı ülkede devletin gerçek bir geri dönüşüne tanık olunmuştur. Ancak bu gelişmeleri Reaganizm- Thatcherizm’den bir kopuş olarak algılamamak gerekir. Bu çabalar yaşanan olumsuzluklar karşısında en doğruyu bulma girişimleri olarak değerlendirilmelidir.

Yeni sağ politikaların kamu hizmeti anlayışını İngiltere’de Thatcherizm ile ABD’de ise Reaganizm ile doğrudan etkilediği bu süreç Türkiye’de de karşılık bulmuştur. Ülkede 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra yapılan ilk genel seçimlerde (6 Kasım 1983) Turgut Özal liderliğinde yeni kurulan Anavatan Partisi açık farkla tek başına iktidara geldi ve 1991 yılına kadar iktidarı kimse ile paylaşmadan görevde kaldı. Hem İstanbul hem de Anadolu sermayesinin desteğini alan hareketin lideri Özal (Ataman, 2009, s.587), önemli değişimlere imza attı ve Türkiye’de uyguladığı yeni sağ politikalarla Özalizm adı verilen yeni bir süreci başlattı.

Esasında bu sürecin temelleri daha önce atılmıştı. 14 Ekim 1979 ara seçimlerini kazanan Demirel hükümeti, Turgut Özal’ın sorumluluğu altında 24 Ocak 1980’de ekonomiyi piyasa ekonomisine dönüştürecek 24 Ocak Kararlarını aldı. 24 Ocak’ta alınan kararlar o güne kadar mevcut olan devletçi politikaları kökünden sarsarak Türkiye’de liberal ekonomi dönemini başlatmış oldu. İhracata yönelik ekonomi politikası başlatıldı ve ekonomi büyük ölçüde liberalleşti, fakat bazı koruma politikaları da devam etti (Haydaroğlu-Tatlısu, 2016, s.33).

Turgut Özal tarafından hazırlanan “24 Ocak 1980 Kararlarıyla liberal ekonomiye geçiş yapan Türkiye’de, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ve sonrasında askeri rejim döneminin ardından, sivil yönetime geçişle birlikte 1983’te iktidara gelen Anavatan Partisi Özal’ın liderliğinde birçok alanda önemli bir dönüşüm sürecinin başlatıcısı olmuştur. Bu çerçevede, Özal, batılı ülkelerdeki gelişmelere kayıtsız kalmayarak tamamen liberalizmi benimseyen bir

tutum sergilemese de, “Yeni Sağ” politikaların “Özalizm” adıyla Türkiye’deki uygulayıcısı olmuştur (Şener-Çolak, 2015, s.393).

Özal’ın 1980’lerde iktidara gelmesiyle birlikte Yeni Sağ Devlet kavramının desteklediği özellikler, ülkemizde de uygulanmaya başlanmıştır. Özal’ın da iktidarda olduğu 1980’li yıllar, tüm dünyada yeni sağ anlayışının egemen olmaya başladığı bir dönem olmuş ve Özal da bu süreçten etkilenmek ile beraber bizzat bu yeni dönemin politik öznesi haline gelmiştir. Thatcher’in, ben “Özal politikalarının sonuna kadar savunucusuyum” demesi, Özal’ın karizmatik ve pragmatist kimliğine vurgu yapmak dışında onun liberal ve muhafazakâr siyaset anlayışının dış dünyada da takdir gördüğünü göstermesi açısından önemli bir açıklama olarak değerlendirilmektedir (Haydaroğlu-Tatlisu, 2016, s.33).

Yeni sağ anlayışından etkilenen Özal; kamunun küçültülmesi ve işletmeselleşmesi, yönetim, âdem-i merkezîyet ve yerelleşme konularındaki talepleri dillendirmesi bağlamında statükonun açık hedefi olmayı göze almıştır. Bu çerçevede Özal ve partisi ANAP, Türk siyasal hayatında neo-liberalizm ve neo-muhafazakârlık sentezinin Özalizm şekliyle Türkiye’deki mimarı olmuştur (Şener-Çolak, 2015, s.395). Özalizm, yeni-liberal ve yeni muhafazakâr unsurları birleştiren yeni sağ politikaların Türkiye’deki uygulamasını ifade etmektedir ve Reaganizm ve Thatcherizm diye başkan isimleri ile anılan, reel yeni liberalizmin politikaları ve uygulamalarını anlatan görüşlerin Türkiye’deki ifadesidir (Uzun, 2008, s.66). Özal bu anlayışla, liberalizasyon politikaları doğrultusunda devletin ekonomide düzenleyici bir aktör olmaktan çok yol gösterici olması, devlet yerine bireyin müteşebbis olması gerektiğini savunmuştur. Bu düşüncelerini sağlık, eğitim, sosyal hizmetler ve sosyal sigorta alanlarında uyguladığı özelleştirme politikalarıyla hayata geçirmeye çalışmıştır (Haydaroğlu-Tatlisu, 2016, s.39).

1983 seçimlerinde askerinde beklemediği bir biçimde iktidara gelen Anavatan Partisi, kendisini demokratik sürecin uygulayıcısı, temsilcisi saymaktadır. Partinin temel ideolojisi-Özalizmin politik alandaki adı, ideolojik görünmemeye özen gösteren, faydacı, modernleşmeden yana Kemalist vurgularla değil, ancak geleneksel değerlere saygılı, serbest piyasaya bağlı bir bürokrasiye yaslanarak muhafazakâr kitleleri merkezci bir anlayış etrafında sistemle bütünleştirmiştir (Uzun, 2008, s.67). Özalizm, serbest piyasa ekonomisine dayalı bir sisteminin geliştirilebilmesi için, gerekli düzeni sağlamak adına, devletin disipline edici aygıtlarını stratejik olarak kullanma fikrini

içerdiği ölçüde, ne klasik liberal ne de tipik muhafazakâr ideoloji şeklinde tanımlanabilir. Yeni-liberalizm ile yeni muhafazakârlığın bir karışımı, Özalizm için daha doğru bir tanımlama olur (Uzun, 2008, s.66).

Esasında Özal'ın siyaset felsefesi, anti-devletçi (birey merkezli) ve liberal-muhafazakâr bir anlayışa dayanıyordu. Bu anlamda Özal, Türk modernleşmesinde özellikle devletin faaliyet alanını daraltmış, gelişmenin itici gücü olmaktan çıkarmaya çalışmış ve aynı zamanda bu değişme ve gelişmenin merkezine bireyi koymaya çalışmıştır. Bu amaçla sık sık devletin küçültülerek yerini özel sektöre bırakmasını, siyaseti de bazı seçkinci kesimlerin (Kemalist bürokratlar-sol aydınlar) tekelinde olan bir meslek olarak değil, millete hizmet etmek amacıyla siyasete atılan herkesin bir hakkı olarak görmüştür. Özal, bu yeni siyaset anlayışıyla; Kemalizm'in modernleşme hedefini "çağ atlamak" sloganıyla devralırken, bir tarafta liberalizmin rekabetçi bireyi ve girişimcilik ruhunu, diğer taraftan muhafazakârlığın dini ve geleneksel değerlerini ön plana çıkartmaya çalışmıştır. Bu anlayış Özal'ın yeni kamu yönetimi çizgisine de ilham ve güç vermiştir. Özal işe öncelikle o dönemde uluslararası mali kuruluşlar ve ondan öte küresel kapitalist sistemin yapısal dönüşüm süreci tarafından zorlanan ekonomik reform programlarını uygulamaya başlamış ardından da bu ekonomik reform programını uygulayabilmek için (Şener-Çolak, 2015, s.405-408) kamu yönetiminin dönüştürülmesi gerektiğine inanmıştır. Türkiye'de bu dönemde yeni kamu yönetimi reformlarının temelleri atılmaya başlanmıştır.

Özelleştirme

Kamu hizmeti anlayışında değişim doğrultusunda yeni kamu yönetimi düşüncesinin somut uygulamaları arasında özelleştirmenin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Özelleştirme en kısa haliyle devlet müdahalelerini ticari faaliyetlerden tümüyle çekerek, devlet mülkiyetindeki varlıkları özel sektöre satmak anlamına gelir (Butler, 2015, s.1-2). Ülkelerin siyasal sistemleri ile ilgili olarak ekonomik alanda, bu yüzyılın başında, yaygın bir şekilde başvurulan devletleştirme uygulamaları, 1980'li yıllara geldiğinde yerini bu şekilde özelleştirme akımına terk etmiştir. Bu süreç son yıllarda kamuoyu tarafından benimsenen ve kamunun küçültülmesi anlamında kullanılan bir boyut kazanmış (Aykaç, 1999, s.2) ve bu doğrultuda da yaygınlaşmıştır.

Genel olarak özelleştirme terimi sosyal faaliyetlerde hükümetin etkinliğinin azalmasını, özelde ise mal ve hizmetlerin mülkiyetinin kamu sektöründen özel sektöre transferini ifade etmektedir (Denkhaus-Schneider, 1997,

s.70). Bu tanım biraz daha açıldığında, özelleştirme geniş anlamda özellikle ekonomik etkinlikleri bakımından küçültülmüş bir devletin; serbest piyasa ekonomisi uygulamasının önündeki tüm engellerin kaldırıldığı bir ekonomik ve toplumsal düzen yaratmaya yönelik karar, eylem ve işlemlerin tümünü içermektedir. Dar anlamda özelleştirme ise sermayesinin kısmen ya da tamamen devlete ait olduğu girişimlerle, devlete ait payların kısmen ya da tamamen özel kişi veya kurullara satılması (Moussions-Legge, 1991, s.42) anlamına gelmektedir.

Bu anlamlarıyla özelleştirme, herhangi bir faaliyetin üretiminde ve finansmanında özel sektörün rolünün oransal olarak arttığı bir süreç olarak görülebilir. Bu süreç mülkiyet transferini içerebileceği gibi içermeyebilir de ve serbestleştirme, hizmet ihalesi, kullanıcı payları, kurumsal varlıkların satışı gibi tüm benzer faaliyetleri kapsar. Son yıllarda tüm dünyada görüldüğü gibi özel sektörün, hizmetlerin üretiminde ve finansmanında rolünü artırması, bürokrasinin gerilemesi anlamına gelmektedir. Bürokrasinin bu süreçte yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Özel sektör bürokrasisine göre çok daha yetersiz olması ve kamu tercihi sonuçlarına göre ussal kamu yöneticisinin bile uygun çıktı sağlamada başarısız olması (Farmer, 1995, s.202) bu durumu zorunlu kılmaktadır.

Özelleştirmenin ortaya çıkışında, devletin büyümesinin temel neden olması ve bu karşı hareketin günümüzde olumlu bir alternatif bulma amacına yönelik en ciddi çabaları temsil etmesi de bu durumu onaylamaktadır. Özelleştirme genel olarak toplu mal ve hizmetlerin tahsisini içeren kurumsal düzenlemeleri betimleyen bir yöntem olarak görülmektedir. Bu tür mal ve hizmetlerin üretimi ve dağıtımı, kapsamlı faaliyetleri gerektirmektedir. Karma ekonomilerde yönetimler, geleneksel olarak mal ve hizmetlerin sağlanması için sorumluluk taşımaktalar ve taahhütlerde bulunmaktadırlar. Dolayısıyla bu süreç sadece klâsik kamu faaliyetlerini içermemekte, aynı zamanda kaynak tahsis sürecinin yerleşmesini, gönüllü katılımı, küçülmeyi ve herkesin genel çıkarlarla bütünleşmelerini gerektirmektedir (Moussions-Legge, 1991, s.42).

Görüldüğü gibi her ne kadar kendi içinde bir kavramsal tutarsızlık taşımasına rağmen, özelleştirme günümüzde belirleyici bir ideolojik öge olarak yeniden yapılanmanın ana eksenlerinden biri konumuna gelmiştir. Özelleştirmenin amacı, politik müdahalelerle zarar eden ve bu yüzden topluma haksız ve rasyonel olmayan bir yük haline gelen kuruluşlardan kurtulmaktır.

Yani kavramın tutarlılığı açısından kâr eden, verimli çalışan ve vergi mükellefine yük olmayan kamu kuruluşlarının özelleştirilmesine gerek yoktur. Ama zarar eden, vergi mükellefine haksız yük yükleyen kamu kuruluşlarını özelleştirmek de mümkün görülmemektedir (Şaylan, 1994, s.134). Özelleştirme arenasında ilk adımlar ulusal devletlerden çok yerel yönetimlerce atılmıştır. 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında mali baskılar ve vergi toplanmasına karşı çıkmalar üzerine, bu süreçte özelleştirme tekniklerinden yararlanılması gerektiği gündeme gelmiştir. Bugün hâlâ dünya genelinde birçok yerel yönetim biriminde özelleştirmeden yüksek oranlarda yararlanılmaktadır (Borah, 1999, s.3).

Günümüzde tüm dünyada yaşanan ekonomik krizler, yönetimleri tüm alanlarda tasarrufa yöneltmiştir. Borçların artışı, enflasyonun yükselişi ve hükümet harcamaları kontrol altına alınmak istenmiş, bütçelerde tasarruflar, kurum sayılarında azalma, büyümeyi dondurma ve bazı hizmetlerde azalma yapma yöntemleri çözüm olarak görülmüştür (Moussions-Legge, 1991, s.374). Dünya genelinde özelleştirme uygulamaları 1979 yılında öncelikle İngiltere'den başlamış ve dünyanın diğer ülkelerine buradan yayılmıştır. Bu süreçte sosyalist ülkelerin bazılarının dahi özelleştirmeye devlet politikası olarak sarıldıkları görülmüştür. ABD'de ise özelleştirme, devlet hizmetlerinin özel kişilere devri yoluyla hizmet sektöründe görülmeye başlamıştır. Ülkede bu konuda o kadar hızlı hareket edilmiştir ki, polis hizmetinden hapishanelerin hatta mezarlıkların işletilmesine kadar birçok devlet hizmeti özelleştirme kapsamına alınmıştır (Öztürk, 1993, s.55). İngiltere'de Thatcher hükümetinin 1979'da iktidara gelmesi ile birlikte yoğun özelleştirme tartışmaları başlamıştır (Hughes, 1998, s.115). Bu dönemde özelleştirme Thatcher'ın popülist politikalarında yer almıştır. Devlete yeni fonksiyonlar yüklenmiş, birçok kamu kuruluşu ve özel sektör alıcılarının olduğu alanlar dahi özelleştirilmiştir. Telekomünikasyon, havaalanı, kamu konutları, oteller ve otobüs taşımacılığı hizmetlerinde oldukça başarılı olunmuştur (Caiden, 1991, s.369). Ülkede kamu girişimlerinin satılmaya başlanmasıyla tartışmalar burası ile sınırlı kalmamış, özelleştirmeyi olumlu gören diğer ülkelere de taşınmıştır. Özelleştirme başta gelişmiş ülkeler açısından çok popüler olurken zamanla gelişmekte olan ülkelere de ilgi görmüştür. 1992'ye gelindiğinde 2000'ni gelişmekte olan ülkelere olmak üzere 7000 girişim dünya çapında özelleştirilmişti. Dünya genelinde Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası çeşitli yardımlar yaparak bu süreci desteklemişlerdir (Hughes, 1998, s.115).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi özelleştirme ilk defa 1979 yılında İngiltere’de Margaret Thatcher liderliğindeki Muhafazakâr Parti’nin seçim bildirgesinde yer almıştır. 1970’li yıllardaki Şili’deki başarısız uygulamalar kapsam dışı tutulduğunda ilk özelleştirme uygulamaları da İngiltere’de Muhafazakâr Parti döneminde gerçekleşmiştir. Daha sonra Kasım 1980’de ABD başkanlık seçimlerinin Ronald Reagan tarafından kazanılması ile uygulama dünyaya ihraç edilir hale gelmiştir (Öztürk, 2014, s.4). Özelleştirme, ABD’de en belirgin biçimiyle genel ve yerel düzeyde revaç bulmuştur. Bütçe fonlarının azalması ve artan vergilere karşı gelişen hoşnutsuzlukla karşılaşan politikacılar, kamu altyapı yatırımları ve hizmetlerinin özel kesimce gerçekleştirilmesi için zorlanmıştır. Federal düzeyde özelleştirme, Başkan Reagan’ın kurduğu Federal Mülkiyeti İnceleme Teşkilatı ile 1982 Şubat’ında başlamıştır. ABD’de kamu hizmetlerinin önemli bir bölümü özelleştirilmiştir (Karagöz, 2009, s.1). Bu süreçte yapılan özelleştirmeler, yasa koyucuya hizmetleri yerine getirilmesini sürdürme olanağı da sağlamıştır (Butler, 2015, s.1-2).

Özellikle kamu kuruluşları açısından böylesine önemli olan özelleştirme, literatürde oldukça farklı türlerde incelenmektedir. Ülkeden ülkeye değişen özelleştirme yöntemleri genel olarak; özel sektörün önündeki kamusal engelleri kaldıran yasal ve kurumsal serbestleştirme, blok satış, halka arz, kiralama, yönetim devri, imtiyaz gibi (Bozkurt-Ergun-Sezen, 1998, s.194) uygulamalar şeklinde görülmektedir. Şimdi bu türleri inceleyelim:

- **Açık özelleştirme:** Ulusal endüstrilerin özel sektöre bırakılması ve eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler gibi kamu arzının yoğun olduğu alanlardan çekilmesi anlamına gelmektedir.
- **Hizmet finansmanının özelleştirilmesi:** Hizmetlerin kamu sektörü tarafından verilmeye devam edilmesi ancak vergi ile finansmanın yerini kullanıcı katkılarının alması anlamına gelmektedir.
- **Hizmet üretiminin özelleştirilmesi:** Hizmetlerin kamu sektörü tarafından finanse edilmesi ancak özel sektör tarafından üretilmesi demektir.
- **Serbestleştirme:** Ulusal endüstrinin tekel güçlerinin azaltılması ya da ortadan kaldırılması ve özel sektöre yönelik sınırlamaların azaltılması demektir.
- **Maddesel özelleştirme:** Kamu sektöründen özel sektöre mülkiyet transferi anlamına gelmektedir (Denkhaus-Schneider, 1997, s.71). Bu süreçte kamu hizmetlerinin özelleştirilmesinin sonucu

kamu hizmetlerini satın alamayacak düşük gelirli kimselerin ayrıca desteklenmesi gerektiği de ortaya çıkmıştır. Fakat işsizlik ve yoksulluk gibi toplumsal sorunların çözümünde sosyal nitelikli kamu hizmetlerinin kullanılması yerine, yardımların bireysel düzeyde yapılmasını içeren politikalar üretilmesi tercih edilmiştir (Göküş, 2010, s.213-215).

- **İmtiyazcılık:** Belirli mal ve hizmetlerin üretimi ve sunumunda özel şirketlere lisans verilerek hizmetlerin gördürülmesi demektir. Burada önemli olan mali sorumluluğun da kamu sektöründen özel sektöre transfer edilmesidir.
- **Sözleşmecilik:** Daha önce kamu kuruluşlarının ürettiği mal ve hizmetler artık sözleşme ve teklif sistemi ile özel sektör kuruluşlarına gördürülmektedir. Bu şekilde kamunun üretim derinliği yani dikey bütünlük azalmaktadır (Göküş, 2010, s.72). Sözleşmecilik yeni program reformları arasında önemli bir yere sahiptir. Bu şekilde kamusal standartların yerine getirilmesi ve sorumluluğun taşınması için çaba sarf edilmektedir (Romzek- Johnston, 2001, s.173). Bu sistemde hükümetler mal ve hizmetlerin özel sektör kuruluşları ile gönüllü kuruluşlarca dağıtımının finansmanını sağlamaktadırlar. Bu yöntem günümüzde daha çok yerel yönetimlerce tercih edilmektedir (Moussions-Legge, 1991, s.42).
- **Dolaylı özelleştirme:** Bu yöntemde kamu gücünün hâkim olduğu sektörlerde rekabet ortamı oluşturularak, bu kuruluşların örgütsel ve hukuksal yapılarının değiştirilmesi suretiyle tekel pozisyonlarına son verilmesi ve piyasa hâkimiyetinin kurulması söz konusudur (Denkhaus-Schneider, 1997, s.72). Burada doğal tekelin özelleştirilmesi sektöre göre değişebileceği gibi, ülke şartlarına göre de değişebilir. Gelişmiş ve piyasa ekonomisinin bütün kurum ve kurallarıyla yerleştiği bir ekonomi ile gelişmekte olan ve piyasa ekonomisinin yeni yerleşmekte olduğu bir ekonomide özelleştirme uygulamaları farklı açılardan değerlendirilir (Solak, 2012, s.179-182).
- **Mali resmi özelleştirme:** Kamu sektörünün mali fonksiyonları özelleştirilir.

- **Hukuki resmi özelleştirme:** Bu yöntemde ise kamu kuruluşu kamu hukukundan özel hukuka kaymakta yani anonim şirket haline gelirken, kamu mülkiyeti de korunmaktadır (Denkhaus-Schneider, 1997, s.72). Burada denge gözetilmeli, kamu mülkiyeti sorumlulukları göz ardı edilmemelidir.

Serbestleştirme (Deregulasyon)

Yeni sağ düşüncenin kamu sektörü reformlarında maliyetlerin en aza indirilmesi sürecine katkıda bulunan en önemli araçlarından bir tanesi de serbestleştirmedir. Kamu gücünün ekonomik yaşam başta olmak üzere çeşitli sektörlerdeki hukuksal düzenleme ve denetleme yetkilerinin sınırlanması, kamu kurumlarının ayrıcalıklarının kaldırılması, kamu tekellerine son verilip özel kesim rekabetine açılması gibi çeşitli uygulamaları kapsayan ve 1970'li yılların ortalarında başlayarak gelişen bu uygulama, kamu sektörünün tek yanlı ve emredici düzenlemelerinin yerini piyasa kurallarına bırakmasını öngörmektedir (Bozkurt-Ergun-Sezen, 1998, s.218).

Serbestleştirme, genel olarak devletin sektörler üzerindeki hukuki düzenleme ve kısıtlama, dolayısıyla kontrol etme yetkisinin kısıtlanmasını, bazı alanlarda da kaldırılmasını içermektedir. Ayrıca kamu tekellerinin tekel olma niteliğinin kaldırılarak, alana devlet yanında, özel sektörün de serbestçe girebilmesine imkân verilmesini ve böylece rekabet ortamının oluşmasına katkıda bulunulmasını da kapsamaktadır. Ancak tekel niteliğinin kaldırılması, kuruluşun faaliyetlerine son verilmesi anlamına gelmemekte, uygulamada sadece onun üzerindeki önceden tesis edilmiş hukuki koruma kaldırılmaktadır (Aksoy, 1988, s.168). Fiyat ve ücret kontrolleri, faiz oranının ve döviz kurunun kontrolü, kira kontrolleri, piyasaya girişlerin engellenmesi ve sınırlandırılması, devlet tekelleri, imtiyaz hakkı, kotalar, tarifeler, çeşitli teşvikler ve destekler (Al, 2002, s.121) serbestleştirme uygulamalarının görüldüğü diğer alanlardır. Bu uygulamalardan da anlaşılacağı gibi serbestleştirme, devletin sektörler üzerindeki hukuki düzenleme, kısıtlama ve kontrol etme yetkilerini kısıtlanması veya tamamen kaldırılmasıdır.

Bu şekilde devlet bazı faaliyetlerinden fiyat veya ücret denetiminden vazgeçmekte, sübvansiyonları kaldırmakta ve kamu tekellerinin tekel olma niteliğine son vermektedir (Al, 2002, s.121). Ancak serbestleştirmenin tümüyle kuralsızlaştırma anlamına gelmediği, yeni düzenleme biçimleri ve kaynakları ortaya çıkardığı da kabul edilmektedir. Kaldı ki piyasa ekonomisine geçiş, rekabetin korunması gibi yeni düzenlemeler gerektirmektedir. Diğer taraftan,

devletin tek yanlı düzenlemelerinin yerini çeşitli sektörlerin kendi iç düzenlemeleri ve Avrupa Birliği gibi devletler üstü kurumların düzenlemeleri de almaya başlamıştır (Bozkurt-Ergun-Sezen, 1998, s.218).

Serbestleştirme politikalarının temel nedeni kamu hizmetlerinde etkinliği ve verimliliği sağlamaktır. Daha önce devlet faaliyetleri arasında yer alan fonksiyonların, özel sektör rekabetine açılarak performansın artırılması hedeflenmektedir (Al, 2002, s.122). Bu şekilde devletin tek yanlı otoriter düzenlemelerinin yerini, yumuşak, katılımcı, teşvik edici yöntemlerin alması söz konusu olabilmektedir. Ayrıca serbestleştirme, kur fazlalığından kaynaklanan bozukluklara bir çözüm olarak da görülmektedir. Enflasyonun paranın fonksiyonlarını yerine getirmesini engellemesi gibi, kural çokluğunun da benzer sonuçlara neden olduğu kabul edilmektedir (Bozkurt-Ergun-Sezen, 1998, s.218). Serbestleştirme sonucunda kamu yönetiminde; ademi merkezîyetçilik ve yetki devri ile görev ve yetkilerin kurumsal otonomi ve yönetsel bağımsızlık şeklinde dağıtılması, performans aracılığıyla etkinliğin ve verimliliğin değerlendirilmesi, yönetim sürecinde kullanıcıların da yer almasıyla, karar verme mekanizmalarında kullanıcıların etkinliklerinin artırılması, üreticilerle hizmet sağlayıcılar arasında ayırımın yapılması ve bunun sonucunda hizmetlerin sözleşme aracılığı ile gördürülebilmesi, kamu kuruluşlarında şirketleşme sürecinin başlatılması, özel ve kamu kuruluşları arasında rekabet sağlanması, kamu-özel işbirliğine gidilmesi ve geleneksel kamu-özel sınırlarının kaldırılması (Lane, 2000, s.9) gibi gelişmeler görülebilecektir.

Serbestleştirme, yönetimin gücünün merkezleşmesi yerine rekabetin artırılmasını da gerektirmektedir. Bunun için yönetim sisteminden, mali imkânlarını kendi oluşturabilen ve kullanabilen kuruluşların sistemine geçilmesi gerekmektedir (Salamon, 1992, s.82). Bu süreçte ekonominin belli alanlarında serbestleşmeye gidilmesi, ardından da kamu kuruluşlarının bu alanlarda özel sektör şirketleri gibi çalışarak, hizmetleri özel girişimcilere gördürmeleri gerekmektedir (Lane, 2000, s.3). OECD raporlarında şirketleşme ve serbestleşme yöntemlerinin toplumun sosyal hedeflerine ulaşmasında olumlu etkileri (Halligan, 1997, s.23) olduğu belirtilmektedir. Bu şekilde kamu yönetiminde ve özel sektörde önemli verimlilik artışları da yaşanmaktadır.

Sonuç

Son yıllarda dünya genelinde yaşanan ekonomik ve siyasal gelişmeler kamu sektörünü gündemde çok tartışılan konular arasında ön sıralara getirmiştir.

1970'lerin ekonomik krizi; hükümetlerin sosyal ve ekonomik yaşamdaki farklı ideolojik algılanışı, Keynezyen ekonomi yönetimi ve evrensel refah devleti düşüncesi üzerindeki savaş sonrası uzlaşmaya dayalı görüşlerin yıkılması, refah devletinden sosyal hizmetlere yönelik taleplerin artması ve bunun sonucunda sık sık mali krizlerin görülmesi, ekonomiyi geliştirmek için en uygun kurum ve tekniklerin araştırılması, hantal, bürokratik, zorlayıcı idari yapılar içinde etkinlik ve verimliliğin artırılması çabaları (Ömürgönülşen, 1997, s.517), bu dönemde yoğun olarak tartışılmaya başlanmıştır.

1980'lerin sonuyla beraber dünyada birçok ülkede yaşanan rejim değişikliği ile birlikte piyasa ekonomisine geçiş sürecinde kamu hizmeti sunum anlayışları değişmeye başlamış, çalışmada ayrıntılı incelediğimiz özelleştirme, serbestleştirme gibi yeni sağ uygulamalar hayata geçirilmeye başlanmıştır. Süreç uluslararası finans kuruluşlarının da yönlendirmesiyle, yeni dünya düzeni ile bütünleşmenin vazgeçilmez bir aracı olarak (Bozkurt-Ergun-Sezen, 1998, s.194) görülmeye başlanmıştır.

Ulusal düzeyde ise; kamu harcamalarının daraltılması, kamu açıklarının giderilmesi, sermaye mülkiyetinin tabana yayılması, kamu hizmetlerinde verimliliğin sağlanması, serbest piyasa ekonomisinin geliştirilmesi gibi amaçlarla yeni sağ politikalar daha somut uygulanmaya çalışılmıştır. Bu süreçte; daha iyi yönetim ve daha az maliyet talep eden baskılar, devletin büyümesini bir tehlike olarak gören ve daha az yönetim talep eden ideolojik baskılar, devletin ekonomik faaliyetlerinin devlete özgü olmadığını ve bu işlerde devletin çok para harcadığını ileri süren ekonomik baskılar ve kamu sistemini çok bürokratikleşmiş, profesyonelleşmiş ve halkın daha çok seçme hakkına sahip olmasını savunan popülist baskılar (Sezer, 1992, s.19) ülke yönetimlerini yeni sağ politikalarla klasik kamu hizmeti anlayışını değiştirmeye zorlamıştır. Bu şekilde kamu yönetiminde yeni yaklaşımların benimsenmesinin ve kamu hizmetlerinin rekabete açılmasının en önemli nedenlerinden birisi maliyet düşüncesidir. Kamu sektörü reformlarının yapılmasında temel amaç, kamu yönetiminde daha az maliyetle daha iyi nasıl çalışılabilir? sorusuna cevap bulmaktır (Al, 2002, s.126). Bu süreçte verimlilik ve kalite geliştirme programları, birleşmeler, özelleştirme, fazla yatırımları azaltma hatta iptal etme gibi (Miller-Tufts,1992, s.235) çeşitli araçlardan yararlanılmıştır. Bu süreçte kamu sektörü küçültülse dahi hangi hallerde kamu sektörünün daha iyi yönetilebileceğine cevap aranmış, böylece küçülmüş kamu sektöründen kaynaklanan verimli yönetimin nasıl gerçekleştirileceği sorunu üzerinde

odaklanılmıştır. Diğer taraftan kaynakların en azından, geçmişteki kadar etkin ve verimli bir şekilde kullanılarak, kamu hizmetlerinin gereken ölçüde sağlanması gerekmektedir. Çünkü kamu sektörüne tahsis edilen kaynaklar bugün geçmişe göre daha sınırlı durumdadır.

Bu gerçek yönetimleri küçülen kamu sektörü gerçeğine daha uygun yeni pratikleri, yapıları, teknikleri ve fikirleri araştırmaya zorlamaktadır. Bu şartlar altında değerler, yapılar ve kamu sektörleri tüm dünyada yaşanan gelişmelerden derinden etkilenmektedir. Fiyat tabanlı, bürokratik olmayan, piyasa orijinli ve müşteri tercihli kamu hizmetlerinden oluşan yapı, kurulması gereken en ideal sistem olarak görülmekte, kamu hizmetleri koşullarının, müşterilerin umduğu verimlilik ölçütüne uygun olarak etkin yapılarla ve becerikli yöneticilerce sunulması, kamu yönetimine yaklaşımlarda, yeni bir tema olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumda klasik kamu hizmeti anlayışında değişim kaçınılmaz olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akıllı, H. (2013). Kamu hizmeti imtiyazından yap işlet devret yöntemine: Yasal serüven. *Sayıştay Dergisi*, 89, 92-93.
- Aksoy, Ş. (1988). Yeni sağ, kamu yönetimi ve yerel yönetim: Eleştirel bir yaklaşım. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 7(1), 3-13.
- Al, H. (2002). *Kamu yönetiminde paradigma değişimi*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Altın, A. (2013). Kamu hizmeti anlayışında değişim. *Anemon-Muş Alparslan Ün. Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 112-120.
- Ataman, M. (2009). *1983-1991 döneminde iç politika: Özal'lı Yıllar. Osmanlı'dan 2000'li Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*. Ed: A. Çaylak-C. Göktepe vd., Ankara: Savaş Yayınları.
- Aykaç, B. (1999). Türkiye'de kamu yönetiminin küçültülmesi, yerel yönetimler ve yerel demokrasinin amaçları. *G.Ü. İİBF Der.*, 1, 1-8.
- Batmaz, N. Y. (2014). *Altıncı bölüm-İST/KAR. Yönetim Sözlüğü*, Ed. M. Akif Özer, Ankara: Adalet Yayınları, 235-254.
- Borah, A. (1999). Privatization, contracting and the states. *Public Productivity & Management Review*, 6(1), 1-9.
- Bozkurt, Ö., T. Ergun ve S. Sezen. (1998). *Kamu yönetimi sözlüğü*. Ankara: TODAİE Yay., 194-220.
- Butler, S. M. (2015). *Kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi*. (Çev. C.Aktan), <http://www.canaktan.org/ekonomi/ozellestirme/aktan-makaleler-ceviriler/butler-kamuhizmet-ozellestirme.htm> (20.01.2015), 1-3.
- Caiden, G. E. (1991). Administrative reform. *Handbook of Comparative and Development Public Administration*, Ali Farazmand (Ed.), Marcel Dekker Inc., USA, 350-369.

- Denkhaus, I. ve Volker S. (1997). The privatization of infrastructures in germany. Jan-Erik Lane (Ed.), *Public Sector Reform Rationale, Trends and Problems*, Sage Publications, Great Britain, 68-75.
- Drucker, P. (1995). *Değişim Çağının Yönetimi* (Çev. Z. Dicleli), İstanbul: Henkel, 255-271.
- Ersöz, H. Y. (2000). Yerel yönetimlerde fonksiyonel değişim. *Sayıştay Dergisi*, 38, 145-160.
- Esman, M. (1991). The state, government bureaucracies and their alternatives. Ali Farazmand (Ed.), *Handbook of Comparative and Development Public Administration*, USA, 451-463.
- Evren, Ç. C. (2007). Bir Danıştay kararı üzerine kamu hizmetinde bedel sorunu. *Gazi Ün. Hukuk Fak. Dergisi*, 11(1-2), 680-693.
- Farmer, D. J. (1995). *The language of public administration, bureaucracy-modernity and postmodernity*. Alabama Un. Press, USA, 192-205.
- Göküş, M. (2010). Küreselleşme sürecinin kamu hizmetine yansımaları. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(20), 202-217.
- Güler, A. (2000). Devletin yeniden yapılandırılması. *Yerel Gündem*, 2(9), 3-10.
- Halligan, J. (1997). New public sector models. J.E. Lane (Ed.), *Public Sector Reform Rationale, Trends-Problems*, Sage Pub., England, 15-27.
- Haydaroğlu, C. ve Satı T. (2016). Turgut Özal dönemi yeni sağ devlet ve ekonomik liberalizm: Devlet ve piyasa ilişkisinin politik ekonomisi. *Bilecik Şeyh Edebali Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 27-45.
- Heeks, R. (2001). Reinventing government in the information age. Richard Heeks (Ed.), *Reinventing Government in the Information Age*, Routledge, England, 10-19.
- Hughes, O. (1998). *Public management & administration*, ST. Martin's Press, USA, 55-115.
- Jenssen, S. (2002). Transforming politics: Towards new or lessen roles for democratic institutions. T. Christensen –P. Legreid (Ed.) *New Public Management*, Ashgate, England, 290-299.
- Karagöz, H. (2009). *Dünya ve Türkiye'de özelleştirme uygulamaları*. Konya: KTO Yay., 1-9.
- Lane, Jan-E. (2000). *New public management*, Routledge, London, England, 2-12.
- Martin, D. (1988). The new managerialism and the policy influence of consultants in government: Governance. *An International Journal of Policy And Administration*, 2(3), 309-319.
- Miller, J.R. ve C. R. Tufts. (1992). Privatization is a means to more with less. Robert B.Denhardt (Ed.), *Public Administration in Action Readings-Profiles-Cases*, Brooks/Cole Pub., USA, 230-240.
- Moussions, A. ve J. Legge. (1991). Implementing the denotionalization option. Ali Farazmand (Ed), *Handbook of Comparative and Development Public Administration*, USA, 42-75.
- Ökmen, M. ve F. Demir; (2010). Kamu hizmetinin felsefi temelleri ve yeni kamu yönetiminde geçirdiği dönüşüm. *Süleyman Demirel Ün. İİBF Dergisi*, 15(3), 30-49.

- Ömürgönülşen, U. (1997). The new public management. *AÜSBF Dergisi*, 52(1-4), 515-539.
- Örnek, A. (1998). *Kamu yönetimi*. İstanbul: Meram Yay, 35-46.
- Öztürk, N. K. (1993). Yeni yönetim paradigması. *Amme İdaresi Dergisi*, 26(4), 42-60.
- Öztürk, Y. Z. (2014). *Türkiye’de özelleştirme uygulamalarının analizi*. Uzmanlık Tezi, Kalkınma Bakanlığı Yay., Ankara, 1-9.
- Romzek, S. B. ve J.M. Johnston (2001). Reforming state social services through contracting: linking implementation and organizational culture. Jeffrey L. Brudney (Ed.), *Advancing Public Management, New Developments in Theory, Methods-Practice*, USA, 170-183.
- Salamon, L. M. (1992). Rise of third-party government. Robert B. Denhardt (Ed.), *Public Administration in Action Readings-Profiles-Cases*, USA, 75-87.
- Sezer, B. U. (1992). Büyük devlet-küçük devlet tartışması. *Amme İdaresi Dergisi*, XXV (4), 3-29.
- Solak, A. O. (2012). Evrensel hizmetlerin sunulduğu piyasalarda serbestleştirme ve özelleştirme: Ekonomik etkinlik açısından bir değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(16),175-186.
- Şaylan, G. (1995). Değişim ve yolsuzluk. *Amme İdaresi Dergisi*, 28(3), 1-19.
- Şaylan, G. (1994). *Değişim küreselleşme ve devletin yeni işlevi*. Ankara: İmge, 125-135.
- Şener, B. ve Ç. Çolak (2015). Türkiye’de yeni sağın kamu yönetimi anlayışı: Turgut Özal ve ANAP. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(18), 280-399.
- Tan, T. (2012). *Yönetimde yeni rasyonellik arayışları ve hukuk*. Türkiye’de Kam Yönetimi, Ed. B. Aykaç- Ş. Durgun- H. Yayman, 2. Baskı, Ankara: Nobel Yay., 665-683.
- Tarhan, B. ve E. Ezici (2011). Kamu hizmetlerinin üretiminde yeni kamu yönetimi anlayışı ve toplam kalite yönetimi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(2), 1-17.
- Tuncil, V. (2015). *Kamu hizmeti*. http://www.turkhukuksitesi.com/makale_199.htm (22.04.2015), 1-3.
- Tutum, C. (2012). Türkiye’de kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması. *Türkiye’de Kamu Yönetimi*, Ed. B. Aykaç- Ş. Durgun- H. Yayman, 2. Baskı, Ankara: Nobel Yayınları, 476-484.
- Uz, A. (2007). Kamu özel ortaklığı: Kavram ve hukuksal çerçeve. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XI(1-2), 1165-1174.
- Uzun, E. (2008). *Demokrasi retoriği: VIII. Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın konuşmalarında demokrasi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 65-77.
- Waldo, D. (1984). *The administrative state*. Second Edition, Holmes & Meier Publishers Inc., Newyork, USA, I-XX.
- Yılmaz, D. (2008). Türk hukukunda kamu hizmeti kavramı ve kriterleri. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XII(1-2), 1220-1235.

KLASİK İKTİSADİ DÜŞÜNCE İLE EVRİM TEORİSİNİN ENTELEKTÜEL BERABERLİĞİ ¹

Adnan Küçükali²

¹ORCID ID: [orcid.org/ 0000-0002-3908-3400](https://orcid.org/0000-0002-3908-3400)

Öz

Sanayileşme başta Avrupa ve Amerika’da olmak üzere dönemin gelişmekte olan coğrafyalarında geniş halk kitlelerinin sosyo-ekonomik beklentilerine cevap verememiştir. 19. yüzyıl kapitalizmi ise sanayileşmeyi bir sömürü aracı olarak kullanmış, fabrika sahiplerinin ucuz işgücü ve doğal kaynak taleplerine herhangi bir sınırlama getirmeksizin ulusal ve uluslararası sömürünün önünü açmıştır. Turgot, Smith, Ricardo ve Malthus gibi ilk dönem iktisatçıların teorilerine hâkim olan; ekonomik açıdan güçsüz ve zayıf olanın ortadan kalkması, yalnızca güçlünün yaşamını devam ettirmesi anlayışı; Darwin tarafından biyolojik verilerle desteklenmeye çalışılarak “doğal seçim” mekanizması tanımlanmasıyla evrimin temel dayanak noktası haline getirilmiştir. Nüfusun geometrik bir şekilde çoğalırken, yiyecek arzının aritmetik bir şekilde artacağını ve bu durumun kitlesel açlığa yol açacağını öngören Klasik dönem iktisatçısı Thomas Robert Malthus’un nüfus teorisi; çağdaşı biyolog Darwin’de evrim teorisi olarak karşılık bulmuştur. Çünkü Malthus’un teorisinde yer alan; mevcut gıda kaynaklarının yetersizliği nedeniyle fakir, beceriksiz ve güçsüz olanların, bu kaynaklara diğerleri kadar başarılı bir şekilde erişememesi ve böylece ölecek elenmeleri, güçlü olanın yaşaması, güçsüzün ise doğal seleksiyona uğraması anlamını taşımaktadır. Bu çalışmada 19. yüzyıl kapitalist anlayışının Darwin’in evrim teorisinde karşılık bulduğu hususu araştırma konusu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İktisat sosyolojisi, Sanayi devrimi, İnsan, Evrim teorisi, Toplumsal yapı.*

¹ Bu makalenin bir kısmı 08-09 Kasım 2018 tarihinde Atatürk Üniversitesinde gerçekleştirilmiş olan II. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi’nde sözlü sunum olarak sunulmuştur.

² Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Erzurum/Türkiye.

E-posta: adnankucukali@atauni.edu.tr

THE INTELLECTUAL RELATIONSHIP BETWEEN THE CLASSICAL ECONOMIC THEORY AND THE EVOLUTION THEORY

Adnan Küçükali

ABSTRACT

Industrialization has failed to respond to the socio-economic expectations of the large masses of people in developing geographies of the period, especially in Europe and America. 19th century capitalism has used industrialization as means of exploitation, and has paved the way for national and international exploitation without limiting the cheap labor and natural resource demands of factory owners. The main idea of early economists such as Turgot, Smith, Ricardo and Malthus that could be summarized as “the economically weak and poor are to go extinct and only the strong continues the living” was turned into the base of evolution theory which was supported by biological feeds and named as “natural selection” by Darwin. In this study, the reasons that the evolutionary theory proposed by Darwin as an unchanging law, and the attempt to legitimize evolutionary thought in society have been analyzed. The population theory of the classical economist Thomas Robert Malthus, who predicted that the population would increase in a geometric manner, and that the supply of food would increase arithmetically and this would lead to mass starvation; his contemporary biologist has responded to Darwin as the theory of evolution. As Malthus' theory involved; it means that those who are poor, incompetent and powerless because of the lack of available food resources cannot reach these resources as successfully as others, thus the strong will survive and the weak will be destroyed by natural selection. In this study, 19th century capitalist approach was found in Darwin's theory of evolution.

Keywords: *The Sociology of economics, Industrial revolution, Human, Evolution theory, Social structure.*

Giriş

Herhangi bir zaman diliminde ortaya çıkmış olan olay veya olguyu tek bir nedene indirgemek sosyal bilimler açısından oldukça hatalı sonuçlara neden olabilir. Topumlarda var olan gelenek, görenek, kültür ve inançlar, ideolojiler hatta üretilen teoriler aynı zamanda yaşanan dönemin ihtiyaçlarına yönelik bir duruşu da temsil etmektedir.

Fen bilimlerinde yeni bir teorinin bilim dünyasına sunulması veya sahiplenilmesi gerektiğinde sosyal bilimlerin birçok disipliniyle ele alınıp araştırmaya konu edilebilecek niteliktedir. Durum böyle iken sosyal bilimlerde genel kabul görmüş ve tüm toplum tiplerine uygun bir metodun varlığından söz edilemez (Duverger, 1999, s.22).

Tarım toplumundan sanayi/kapitalist toplumuna geçişle birlikte, kendisine kalıcı bir yer edinen sosyoloji, sanayileşmenin ilk dönemlerinde toplumda yaşanan büyük değişim ve dönüşümleri, toplumsal yapıyı etkileyici nitelikteki hemen her olguyu, özellikle de ideolojik oluşumları araştırmalarına konu edinmekten geri kalmamıştı (Giddens, 2014, s.13-17).

Ortaçağ Avrupa'sının siyasal, sosyal ve ekonomik düzenini ifade eden feodalite; sanayileşme ile birlikte üretim araçlarının özel mülkiyetine ve bunların kâr amacıyla işletilmesine dayanan kapitalist ekonomik sistem karşısında tutunamamıştır. Zira kapitalizm bireysel sermayenin giderek güçlenmesi üzerine bina edildiğinden sürekli olarak üretim faktörlerini çoğaltmanın ve gücünün daha fazla güçlenmesinin yanında yer almıştır (İslatince, 2009, s.43). Ortaçağda Batı Hristiyan toplumunun sosyo-politik rejimini karakterize eden feodalizm; Adam Smith'e göre ayrı bir üretim tarzıdır ve kapitalizmin ayak sesleridir (Kılıçbay, 1985, s.3; Sezer, 1978, s.61).

Ortaçağ boyunca Hristiyanlığın bilime bağnazca yaklaşımı, zaman içerisinde düşünen insanların tepkisine neden olmuş, Rönesans ve reform hareketleri ile birlikte dinin birey ve toplumun hayatından çıkarılması uygulamasına gidilmiştir.

Geri kalmışlığa kilisenin kendi içinden Martin Luther (15.yüzyıl)'in Protestanlık, John Calvin (16.yüzyıl)'in ise Kalvenizm mezhebi ile karşı duruşu o dönem Avrupa'sının geleneksel Hristiyanlık anlayışına ciddi bir tavır almıştır (Davran, 1986, s.31- 41). Yine bu dönemlerde akli ve bilimi rehber edinip cesaretle araştırmalar yapan Francis Bacon ve René Descartes gibi düşünürler feodalitenin ve kilisenin baskısından kurtulmuş yeni bir toplumun temelini atmak

için çalışmalar yapmış, özgün eserler ortaya koymaya başlamışlardır (Bozkurt, 2012, s.5-9).

Dokuma endüstrisi ile başlayıp zamanla demir-çelik, ulaştırma, kimya, elektrik ve benzin motorlu araçların üretilmesi ile devam eden 18. yüzyıl endüstri/modern toplumu bir anlamda dinin, katı laiklik uygulamaları ile sosyal hayattan çıkarılması ve kiliseye hapsedilmesinin de başlangıcı olmuştur (Aron, 1994, s.60-67). Zira birçok Avrupalı düşünürü göre kilise, araştırmacı ve düşünürler için bir uyuşturucu niteliğindedir.

İlk örneklerine M.Ö. 5. yüzyılda Leucippus ve Democritus'ta rastlanılan evrimci görüşler değişik versiyonlar ve adlar altında varlığını devam ettirmiştir (Denkel, 1998, s.54). Ancak hiçbirisi İngiliz biyolog Charles Robert Darwin'in evrim teorisi kadar etkili olamamıştır. Zira Darwin'in teorisi yalnızca milyarlarca yıl önceki organizmanın günümüze kadar süren yaşam mücadelesine cevap vermekle kalmıyor, toplumda o güne kadar var olan ve dini referanslarla açıklanan insanın yeryüzündeki var oluşuna veya değişik bir ifade ile yaratılış inancına yönelik alternatif bir yaklaşımı da beraberinde getiriyordu.

Ancak gerek Jean-Baptiste Lamarck ve Darwin gibi biyologlar gerekse de Herbert Spencer gibi evrim teorisini yaşamın tüm alanlarına uygulayan dönem filozofları, teoriye göre milyonlar hatta milyarlarca yıllık bir zaman diliminde ortaya çıktığını iddia ettikleri türler arası değişimi ispatlamakta oldukça yetersiz kalmışlardır. Örneğin Lamarck'ın evrim teorisine dayanak olarak kabul ettiği "kazanılmış karakterlerin iletimi" tezi oldukça büyük tartışmaya meydan vermiş, ancak kısa bir süre sonra genetik aktarım prensiplerinin ortaya konmasıyla görüşleri önemini yitirmiştir.

19. yüzyıl biyologlarının teknolojiden ve ciddi araştırma yapabilecek bilimsel yeterlilik ve imkândan oldukça uzak bir zamanda milyarca yıl içerisinde oluştuğunu varsaydıkları evrimi bir yasa gibi kabullenmelerinin altında yatan temel nedenlerden birisi, yaşadıkları hayatı kilisenin öğretilerinin dışında anlamlandırma/meşrulaştırma çabasıdır.

Taslaman (2013, s.99-106), evrim teorisi gibi bir bilimsel yaklaşımın siyasal ideolojiden ve toplumsal ortamdan bağımsız değerlendirile-meyeceğinin, iktisadi ve sosyal yapının çalışmanın yapıldığı ortamı (paradigmayı) etkilediğinin altını çizmektedir.

Darwin'de, evrimi bir teori olarak ortaya koyarken yalnızca fen bilimlerinin geldiği noktadan değil, dönemin iktisadi teorilerinin ve sosyal yapısından da etkilenmiştir. Darwin evrim teorisinde, içerisinde yaşadığı toplumun elitlerince benimsenmiş "güçlünün ayakta kalması zayıfın ise ortadan kalkmasının doğal-

lığı” inancına, biyolojinin diliyle cevap verebilmenin uğraşısı içerisinde. Kapitalizmin “bırakınız yapsınlar” anlayışı, yaşam hakkını güçlüye tanıırken bu anlayıştan hareketle ortaya konan Maltush’un (1766-1834) nüfus teorisi ise zayıfın nasıl ortadan kaldırılması gerektiğinin yol haritasını çizer gibidir.

Bu çalışma yöntem olarak evrimci, Darwinist düşüncenin toplumsal geçimini veya bugüne yansımaları, nedensellikleriyle araştırmak ve tarihsel verilerden yararlanarak tikel/özgül olanı sosyolojinin birleştirici yöntemiyle (Cengiz, 2011, s.194) sorgulamak ve olaylar arasındaki bağlantıları ortaya koymak amacıyla yapılmıştır.

19. Yüzyıl Avrupa’sında İnsan Tasavvuru

19. yüzyıl; insani değerlerin yozlaştığı o güne kadar saygı duyulan ve değer verilen bütün “kutsalların” değersizleştirildiği, insanın ücretle çalışan bir hayvan hatta ruhsuz bir makine olarak tanımlandığı, toplumsal anominin zirveye ulaştığı yeni bir zaman dilimi karmaşasının yaşandığı toplum tipidir.

İçerisinde yaşadıkları toplumsal değişime ve problemlere karşı tarihin her döneminde olduğu gibi yeni politikalar üretme durumunda olan bilim insanları, eşitsizlik, açlık, yoksulluk, işsizlik, suç ve sömürünün zirveye ulaştığı modern toplumun bu olumsuzluklarına kayıtsız kalmayarak birçok farklı teoriyi ortaya koyma uğraşısı içerisine girmişlerdir.

Ancak başta dönemin iktisatçıları olmak üzere birçok sosyal bilimci, dezavantajlı konumda bulunan kesim/sınıfların yanında yer alması gerekirken güçlü ve avantajlı azınlığın statüsünü koruma doğrultusunda çalışmışlardır. Kullandıkları temel argüman, insanın doğada var olan hayvan türlerinden bir tür olduğudur (Yılmaz ve Erdem, 2016, s.40-41).

Descartes’in hayvanların ruhları olmadığı, onların saat gibi bir makine olduğu, onlar için tinsel bir ruh anlayışının gereksiz olduğu düşüncesinden, hareket ederek insanın da bir makine olduğu görüşlerini dile getiren La Mettrie (1709-1751), hayvanlaşan bir insanın alt yapısını oluşturmakta gecikmemiştir. La Mettrie, dört ayaklı hayvanların biçiminin insana benzediğinden yola çıkarak aralarındaki temel farkı, insanda daha kıvrımlı bir beynin varlığına bağlamaktadır (La Mettrie, 1980, s.27). Ona göre insan; bir fabrikanın çarkları ve yayları gibi sürekli hareket eden dikey yürüyen sürüngen bir hayvan veya değişik bir ifade ile makinadır (La Mettrie, 1980, s. 70). Bu makinada ruha yer olmadığından insan bedeni de bir tözden diğer bir ifadeyle maddeden ibarettir (Yılmaz ve Erdem, 2016, s.41).

19. yüzyıl Avrupa'sında hızla büyüyen kentlerde hâkim olan görüntü; fabrika üretiminde emek yoğun çalışan ve süreç içerisinde makinanın bir parçası olan on binlerce düşük ücretli işçinin hayata tutunma çabalarıdır. Jean-Baptiste Say, çalışan insanın durumunu şu cümlelerle ifade etmektedir: "İşçinin yaşamı boyunca yalnızca bir toplu iğnenin on sekiz parçasından birini yapmış olduğunu görmek çok acıdır." (Yılmaz ve Erdem, 2016, s.41).

Kapitalist sistemde dönemin tek tip işini yapan insan; saatlerce montaj hatında durup, yürüyen bantlar aracılığıyla önüne gelen arabanın belirli bir vidasını binlerce kez sıkarak yükümlü olup başka herhangi bir şey yapmaya hatta yanında çalışan arkadaşıyla bile sohbet etmeye vakit bulamayan robottan farksız bir haldedir. Böylesi bir çalışma ortamında makineye ve makinenin hızına göre çalışmak zorunda olan bu işçinin makineli üretimle birlikte "makineleşmiş" durumda olması kaçınılmazdır (Dikmen, 2011, s.37; Yılmaz ve Erdem, 2016, s.36). Kızılçelik'in ifadesiyle kapitalizm; "dinsel ve siyasal yanlısımlarla maskelenmiş sömürünün yerine, açık, utanmaz, dolaysız kaba sömürüyü koymuştur (Kızılçelik, 2012, s.65).

Evrin Kavramından Evrin Teorisine

Kavram olarak evrin; antikçağdan modern topluma kadar geçen binlerce yıl içerisinde birçok disiplinde ve düşünürde farklı anlamlarda kullanılsa da genellikle ortaya çıkan değişim, dönüşüm ve başkalaşımı ifade etmek için kullanılmıştır. (Meyer ve Keas, 2003, s.1; Johnson, 2003, s.29).

Evrin kavramı, günlük hayatta daha ziyade gelişim/tekâmülü ifade etmek için kullanılan bir kavram olsa da her bir disiplin bazı nüanslarıyla bu kavramı kullanmaktan geri kalmamıştır. Örneğin evrin, Schellig'de doğa merkezli, Hegel'de idealist ve insanlık tarihi merkezli, Marks'ta materyalist ve ekonomik ilişkilerin belirlediği tarih merkezli, biyolog Darwin'de ise bütün canlı türlerinin birbirinden oluşması merkezli bir kavramdır (Taslaman, 2013, s.75).

Her ne kadar evrin, teori olarak varlığını Darwin ile duyursa da canlıların değişim ve dönüşümü üzerine yapılan çalışmaların tarihi milattan öncesine kadar uzanmaktadır. Eski Pers ve Mısır mitolojilerinden Hint düşüncesine, Thales, Anaximander, Heraklitus ve özellikle Aristoteles gibi Antik Yunan filozoflarına, Cabir bin Hayyan, Nazzam ve Bîruni gibi bazı İslam düşünürlerine kadar farklı kültürlerde araştırmalara konu edilmiştir (Yıldırım, 1989, s.12; Çakmak, 2013, s.59).

Bir canlı popülasyonunun genetik kompozisyonunun rastgele mutasyonlar yoluyla değişimini ifade eden evrim, hazırlanma aşaması daha öncesine kadar uzansa da ilk kez günümüzden yaklaşık 1.1 milyon yıl önce dinoflagellat adı verilen bir gurup canlının kendi içinde türleşmesi ile başlayan gen ve özellik dağılımlarının nesiller içerisindeki değişimini ifade eden bir kavramdır. Her ne kadar birçok disiplinin incelemesine konu olmuş bir değişim ve dönüşümü ifade eden kavram olsa da temel verilerini biyolojiden almaktadır (Kampourakis, 2014, s.IX). Ancak bu teorinin genel kabul görebilecek bir değerlendirilmesinin yapılabilmesi için birçok bilim dalından faydalanılması kaçınılmazdır.

Canlıların birbirleri ve çevreleriyle ilişkilerini inceleyen çevrebilim, yerküredeki hareket ve gelişmeleri araştıran jeoloji, yaşayan organizmaların geride bıraktıkları fosilleri inceleyerek dünyadaki yaşamın geçmişini konu edinen paleontoloji gibi bilimlerin yanı sıra, kökenleri, değişimleri, fiziksel ve kimyasal özellikleri ile gök cisimlerini açıklamaya çalışan astronomi de canlılar arasında bir türden başka bir türe geçişin olup olmadığının ortaya konmasında ortak bulgularından yararlanması gereken bilim dallarından bir kaçıdır (Meyer ve Keas, 2003, s.2; Bowler, 1975, s.99).

Sosyo-Kültürel Yapının Darwin'in Evrim Teorisine Etkileri

Evrimin araştırma konusu yapıldığı ve bir problem olarak ele alındığı dönemler, toplumlarda özellikle bilimsellik adına emeklerin yoğunlaştığı ve yeni kültür ve değerlere yönelmenin hızla yaşandığı zaman dilimleridir. Tıpkı tarım toplumu sonrası Avrupa'da ortaya çıkan dönüşüm gibi. 17 ve 18. yüzyıl pozitivizmi ile buluşmuş fen bilimcileri, Avrupa toplumunun tepeden tırnağa değişimini, tüm değerleri ile başkalaşımını, bir anlamda yeni bir toplum türünün ortaya çıkışını, evrimci düşüncelerle doğallaştırma çabasının kendileri açısından bir zorunluluk olduğu bilinciyle hareket etmişlerdir (Yıldırım, 1989, s.12).

Kölelik ve feodal düzenle gücünün hâkim ve baskın olduğu toplum yapısından, endüstri toplumuna yönelen Avrupa, şehirlerde işsiz, aç ve sefalet içinde yaşayan kesimler ile sermayenin sahibi olan burjuvanın emri altında yarı köle statüsünde çalışma zorunluluğunda olan işçi/emekçi sınıfının yaşamda kalabilme mücadelesine şahit olmuştur (Mahiroğulları, 2013, s.5). Darwin de bu durumu doğal seleksiyon (seçilim) un acımasız anlayışına somut bir örneklik olarak değerlendirilmiştir.

Smith'e göre eğer Darwin, kapitalizmin toplumu hızla değiştirdiği yıllarda doğmuş olmasaydı evrim düşüncesine sahip olamazdı. Smith, Darwin'in daha

durgun bir feodal toplum içerisinde yaşamış olması halinde doğada var olmak için 'yarışma' ve 'savaşım' gibi kavramları aklına getiremeyeceğini, dolayısıyla bir evrim teorisi iddiasında bulunmasının pek de mümkün olmayacağını altını çizmektedir (Taslaman, 2013, s.123).

Robert Young, doğada İngiliz fabrika sitemine benzer bir iş bölümünün var olduğunun Darwin tarafından keşfedilmesiyle kendisinde, ortama uyum sağlayamayan işçinin de elenmesinin bir anlamda ortadan kalkmasının doğal yasalarla örtüştüğü düşüncesinin doğmasına neden olduğunu ifade eder. Onun bu düşüncesi fabrikalaşan ve iş bölümü ile vasıfsızlaşan işçi kesiminin elini zayıflattırken, sermaye sahibi işverenlerin ellerini güçlendirerek, işçilerin çok düşük ücretlerle ücretlendirilmesinin ahlaki boyutu önündeki engelleri de kaldırmaktaydı (Taslaman, 2013, s.123). Ancak ne tuhaftır ki, kapitalist düşüncenin temel dayanaklarını güçlendirme görevi üstlenmiş olan evrimci düşünce, yine o dönemde ortaya çıkan ve bir işçi hareketi olan Marksist düşünce tarafından da hüsn-ü kabul görmüştür (Duralı, 2011, s.470).

17. yüzyıl başından 19. yüzyıl ortalarına kadarki geniş zaman boyutu, başta İngiltere olmak üzere birçok Avrupa ülkesinin farklı coğrafyalarında yaşayan görece geri kalmış toplumlara hükmetme, beşeri ve ekonomik sermayelerine sahip olma tutkularının en yoğun yaşandığı dönemdir. Bir anlamda Darwin'in evrim teorisi bu durumun meşrulaştırması misyonunu rahatlıkla üstlenmiş görünmektedir.

Zira evrim teorisi inorganik dünyadan organik dünyaya ve ekonomik hayattan ahlaki hayata bütün her şeye dönemin ahlaki anlayışına uygun açıklamalar getirmektedir. Açıklamalarının etkisi yalnızca biyolojinin sınırları içerisinde kalmamış, geçmişten o güne kadar eski dinlerin ve metafizik açıklamaların yerini dolduracak ve modern toplumun yeni dini inançlarının şekillenmesinde belirleyici olacak ciddi bir rol üstlenmiştir. Wilberforce göre Darwin bu yeni ve "kirli dinin peygamberi" konumundadır (Russel, 1972, s.62).

1879'da Oscar Scmidth tarafından Popüler Bilim dergisindeki bir makalede Darwin'in evrim teorisinin toplumsal hayattaki karşılığı ilk kez sosyal Darwinizm olarak adlandırılmıştır. Mikro anlamda bireysel üstünlükleri desteklemek olarak kendini gösteren bu anlayış, makro anlamda güçlü olan milletlerin devamını gerekli görürken zayıf unsurların sistemin dışına atılmasını doğal görmektedir (Gökhan, 2013, s.196). Böylelikle Darwinizm'in yaşamak için mücadele ve doğal ayıklanmayı temel alan evrim fikri, kısa sürede sosyal ve politik alana taşınarak Liberal ekonomi içerisinde ırkçı doktrinlerin ve rekabetin önü açılmıştır (Becquemont, 2011, s.12).

Sosyal Darwinizm'i ortaya koyan ve biyolojide Lamarck'a benzer bir evrim teorisi anlayışı benimseyen Herbert Spencer da Malthus'tan etkilenerek Malthus'un nüfus prensiplerinin sosyal ilerlemenin dinamiklerinden olduğunu iddia etmiştir. Sosyal Darwinizm anlayışına göre bireyler ve milletler arasındaki rekabet, beraberinde sosyal evrimin oluşmasını sağlayacaktır. Bu kapsamda, Nazilerin zayıf gördükleri bireyleri sistem dışına çıkarmak için neler yaptıklarını hatırlamak, sosyal Darwinizm'in nasıl tehlikeli ve ürkütücü, bir yönüyle de karanlık bir düşünce sistematığı olduğunu anlamak için yeterli olsa gerektir. (Kavak, 2013, s.8; Morris, 1974, s.234-236).

Güven'e (2018, s. 872) göre evrimci düşünceye sahip bilim insanlarının asıl hatası, yaşadıkları çağın siyasal ve ideolojik düşüncelerini gerçeğin kendisi gibi görmeleridir.

Çakmak (2003, s.66) ise bilim dünyasının evrim teorisine yaklaşımını şu şekilde özetler:

"Kanıtın teoriyi şekillendirmesi yerine yerleşmiş teorilerin kanıtla yönelik bakış açısını sınırlandırmasından bahsedilebilir. Bu açıdan bakıldığında, bugünün bilim dünyasına egemen olan paradigmanın aslında herhangi bir konuda ortaya konulan yeni kanıtların değerlendirilmesinde alan açacağı yerde bu alanın sınırlarını bilimsellik adına daralttığı iddiası dikkate değerdir."

Klasik İktisat Teorilerine Biyolojinin Cevap Bulma Arayışları

Klasik iktisatçıların temel teorilerinden olan; doğal ücret teorisi, ücretin tunc yasası ve Malthus'un nüfus teorisinin ortak iddiası, kişisel çıkarın üstünlüğü ile ortama uyum sağlayamayan diğer bir ifadeyle yaşamını devam ettirecek ücreti kazanamayan (daha doğrusu emeğinin karşılığını alamayan) emekçi bireylerin, nüfuslarının sınırlandırılması yönündedir (Savaş,1997, s.228; Tekelioğlu, 1993, s.59-61).

Emeğin üretimden aldığı pay olan ücret, Adam Smith'ten itibaren klasik iktisadın en önemli konularından biri olmuştur. Klasikler, işçinin hayati ihtiyaçlarını karşılayıp neslini devam ettirmesine yetecek; ülkeler ve dönemler arasında gelişmişlik düzeyi ve kültür düzeyine bağlı olarak değişiklikler gösteren "geçimlik/doğal ücret" kavramını ortaya atmışlardır. Sanayi devrimi, iş bölümü ve uzmanlaşmanın neden olduğu üretim artışı, doğal olarak beraberinde toplumsal zenginlikte de bir artış meydana getirmiştir (Doğruyol ve Aydınlar, 2015, s.264-269; Dinler, 2002, s.421). Bu zenginliğin işçiler ve sermaye sahipleri arasındaki adaletsiz bölüşümü, Darwin'den yaklaşık 100 yıl önce ileri sürülen

klasik iktisadi teoriler ve denetimsiz ekonomik yapı; piyasayı bırakınız her şey doğal olana doğru yönelir, değişir anlayışı çerçevesinde düzenlemiştir.

Canlıların, milyonlarca yıl içerisinde olgunlaşıp geliştikleri veya türlerin kendi içlerinde değişerek, ayıklandığı hatta türlerin zamanla ortadan kalkıp yeni bir tür oluşturduğu düşüncesi -tarihte bu denli ilgi görmese de- şüphesiz ki Darwin'inden önce de var olmuştur (Öktem, 2010, s.27). Ancak biyoloji ile iktisadın entelektüel iş birliği, klasik iktisatçıların teorilerine Darwin'in biyoloji biliminden hareketle karşılık vermesiyle başlamaktadır (Taslaman, 2013, s.122-126; Hodgson, 2005, s.105-110).

İlerleyen yıllarda birçok disiplinde olduğu gibi değişim ve dönüşümün kavramsal olarak karşılığı çoğunlukla evrim olmuştur. Tıpkı Amerikan iktisatçısı T.B. Veblen (1857-1929)'in Amerikan kapitalizmine karşı çıkan ve temelini her toplumun kendine özgü iktisadi bir yapısı olduğu yönündeki düşüncelerinin evrimci iktisat teorisi adı altında değerlendirilmesi gibi (Turan, Nakipoğlu ve Bozkaya, 2015, s.188).

Hodgson'a göre ise evrimci iktisadi özgün kılan en önemli nokta iktisadi olayların açıklanmasında biyoloji biliminde kullanılan evrim metaforlarını kullanmasıdır (Yalçıntaş, 2010, s.2).

B. Russel, Darwin'in teorisinin, klasik liberal "bırakınız yapınlar bırakınız geçsinler" (laissez-faire) ilkesine dayanan kuramın canlılar dünyasına aktarımından ibaret olduğunu ve bu teorinin de Malthus'un nüfus teorisinden esinlenerek ortaya konduğunu ifade etmektedir (Taslaman, 2013, s.99).

Malthus'un Nüfus Teorisi ile Darwin'in Evrim Teorisinin Entelektüel Beraberliği

18 ve 19. yüzyıllar, Batı dünyasının kapitalizmi, olanca gerçekliğiyle yaşadığı bir zaman dilimidir. Devletin ekonomide seyirci kaldığı, sermaye sahibi ile emekçinin artık değer paylaşımında baş başa bırakıldığı ve insani hakların gerek Avrupa'da gerekse dünyanın büyük kesiminde bir türlü varlık gösteremediği bir dönemdir. Yine bu dönemdeki nüfus hareketleri dikkat çekicidir. Örneğin Avrupa'nın 1750 yılında nüfusu 140 milyon iken, bir asır sonra 260 milyona çıkmıştır. Yine 1750 yılında İngiltere'de doğan her üç çocuktan ikisi beşinci yaş günlerini görememiştir (Taslaman, 2013, s.122-126).

Merkantalistler ve fizyokratlar, pek çok konuda farklı düşüncelere sahip olmalarına rağmen, ücretler konusunda klasik/liberal iktisatçılarla benzer fikirleri paylaşmışlardır. Her iki ekole göre ücretler işçinin yaşayabilmesi ve hayatını devam ettirebilmesi için gereken asgari seviyede gerçekleşmelidir. Aksi tak-

dirde mevcut olan toplumsal anomi katlanarak artacaktır (Roncaglia, 2005, s.76).

Emeğe olan ihtiyacın azaldığı, yoksulluğun ise üstesinden gelinemediği böyle bir dönemde Malthus, "An Essay on the Principle of Population" adlı eserinin ilk baskısını yaptırmıştır (1798). Darwin, bu eser için şu ifadeleri kullanır:

"...Ekim 1838'de eğlence olsun diye Malthus'un Nüfus Üzerine [1798]'sini okumaya başladım. Hayvanların ve bitkilerin davranışlarına ilişkin uzun süreli gözlemlerim beni hayatta kalma mücadelesinin anlamını kavramaya hazırlamış olduğundan, birdenbire kafamda, bu koşullar altında uygun değişikliklerin korunma eğilimi gösterip uygun olmayanların yok olacağı düşüncesi çakıverdi. Bu yeni türlerin ortaya çıkması sonucunu doğuracaktı. En sonunda çalışacağım bir kurama sahiptim." (Gould, 2005, s.4; Yalçıntaş, 2010, s.5)

Malthus'un teorisine göre insan nüfusu 1, 2, 4, 8, 16, 32... şeklinde geometrik dizi halinde artarken, gıda maddeleri 1, 2, 3, 4, 5, 6 ... olarak aritmetik dizi biçiminde artmaktadır. Özellikle Amerika'daki nüfus artışını örnek alan Malthus, nüfusun serbest bırakıldığı takdirde, her yirmi beş yılda bir kat artacağını ileri sürmüştür. O'na göre bu durum, nüfusla gıda maddeleri arasındaki dengeyi bozmaktadır (Savaş, 1997, s.344-345).

Malthus daha sonra 1803'te aynı eserinin ikinci baskısında eklemeler yaparak gıda-nüfus arasındaki dengeyi sağlamak için insanların geç evlenerek ve doğum sayısını azaltarak problemin önüne geçilebileceğini, ancak bunun da ahlak dışı önlemler olduğunu belirtir. Her halükarda gelişmemiş toplumların nüfus artışının devam edeceğini ve dengesizliğin artacağını söyleyerek; gıda kıtlığı, savaş, doğal afetler, çocuk ölümleri ve hastalıklarla özellikle de fakir, beceriksiz ve güçsüz olan nüfusun yok olacağını belirtmiştir (Davis, 1999, s.83; Turner, 2013, s.68).

Malthus'a göre bunlar doğa yasalarından çıkan kontrollerdir. Gıda maddelerinin artışının nüfus artışına yetişmeyeceği teorisini *Azalan Verimler Yasası*'na dayandırarak geliştirmiştir. Bu yasaya göre toprağın verimi, kullanılan sermaye malları ve yeni üretim yöntemleri ile belli bir düzeye kadar artırılabilir. Marjinal seviyeye ulaştıktan sonra yeni sermaye mallarının kullanımı verimi daha fazla artırmayacaktır (Savaş, 1997, s.344-345).

Malthus, nüfus ile ücret düzeyi arasında da ilişki bulunduğunu iddia etmektedir. Ona göre, nüfus artışı, emek arzını artırdığı için ücretlerin düşmesine yol açacaktır. Ücretler işçilerin dayanabilecekleri maksimum düzeye kadar düşecektir. Ücret düzeyinin "Asgari Geçim Düzeyi"nin altına düşmesiyle sefalet ve hastalık artacak, dolayısıyla emek arzı azalacak, ücretler ise yeniden yüksele-

cektir. Malthus, yiyecek arzı üzerinde teknolojinin etkisini tam olarak değerlendirememiştir. Malthus'tan günümüze, nüfusun önemli ölçüde artması, yaşam süresinin neredeyse iki katına çıkması, teknolojik yenilikler, ekonomik, sosyal ve kültürel etkenlere bağlı olarak nüfus artış hızının değişmesi, kıtlık ve açlığın daha çok siyasal karışıklıklar nedeniyle gündeme gelmesi Malthus'un nüfus ile ilgili teorisinin etkisini azaltmıştır (Güneş, 2009, s.134; Savaş, 1997, s.344-345).

Darwin'in evrim teorisinin objektif olmadığı, yaşadığı çağın ve Darwin'in psikolojisinin etkisinde ortaya konduğu sonucuna ulaşılabilceği endişesiyle bazı evrimci bilim insanları Malthus'un Nüfus Teorisinin Darwin'de etkili olduğu düşüncesini küçümsemişlerdir. Ancak Darwin'deki bu etkileri kabul etmekte herhangi bir sorun görmeyen evrimci anlayışa sahip bilim insanları da çıkmıştır. Öyle ki yalnızca Darwin'in değil; İngiltere'de aynı dönemde ortaya çıkmış Spencer ve Wallace gibi evrimcilerin de toplumda var olan sosyo-kültürel yapının etkisi ile evrim teorileri oluşturdukları gerçeğine işaret edilmektedir (Taslaman, 2013, s.101).

Sonuç

Milyarlarca yıl önceden başlayıp günümüze kadar devam eden ve cansız maddelerin canlı ve farklı türler haline gelmesini, zamanla türlerin değişimini ve yeni türler oluşumunu da ifade eden evrim teorileri her şeyden önce biyoloji biliminin araştırma ve inceleme alanı içerisinde yer almaktadır. Ancak evrimi yalnızca biyoloji biliminin verileriyle değerlendirmek teorisinin oluşumunu hazırlayan nedenlerin ve ifade ettiği anlamların anlaşılmasını güçleştirecektir.

Antik Yunandan beri evrendeki değişim ve dönüşümünden hareketle canlıların orijinine yönelik çabaları -fraksiyonlarına girmeksizin- iki ana görüşe indirgemek mümkündür.

İlk görüş, "evren, bilinçsizce mekanik bir şekilde hareket eden ezeli (öncesiz) ve ebedi (sonsuz) atomlardan oluşmakta ve zamanla söz konusu atomlar canlılık kazanarak zorunlu bir şekilde organik hayatı ortaya çıkarmaktadır" şeklinde ifade edilebilir.

İkinci görüş ise kendi arasında yine iki kısma ayrılmaktadır. İlki şöyledir: "Evren, oluşumunu bir gaye (teleoloji) üzerine devam ettirmektedir. Bu gaye doğrultusunda canlılardan, iklim, besin, rekabet vb. durumlarla mücadelesinde ayakta kalan ve ortama uyum sağlayabilenlerin yaşamlarını devam ettirmeleri, uyum sağlayamayanların ortadan kalkmaları süregelen bir şekilde devam etmek-

tedir. Böylelikle de canlılar türler arası geçişle daha mükemmel ve daha donanımlı bir türe dönüşmektedir.”

Diğer görüş ise “evren hem bir gaye üzerine hareket etmekte hem de canlı varlıklar var olduğu günden bugüne türlerini devam ettirmektedir” şeklindedir. Bu kısımda yer alan açıklamalar, materyalist yaklaşımın aksine evrenden aşkın sonsuz ilim sahibi bir varlığın evreni yoktan yarattığını, canlıların ise var olduğundan bugüne herhangi bir evrimleşmeye maruz kalmadığına yöneliktir. Bu yaklaşıma sahip bilim insanları da türler arası geçişle yeni bir canlı türünün meydana gelmiş olduğunun varsayımdan öteye gitmediğini iddia ederek bilimsel araştırmalarında türler arası geçişin olmadığını örneklendirmelerini yapmaktadır.

Ortaçağ boyunca çoğu zaman, bilimden ve bilimsellikten uzak tutulmuş feodal düzenin emrinde bir çeşit köle yaşamı sürmüş Avrupalı, ikinci binyılın yarısından sonra Antik Yunan’dan beri devam eden bilimsel birikimini yeniden elde etmenin gerekliliği inancıyla üretim ve refahın alt yapısını oluşturmanın gayreti içerisine girmiştir.

Sanayileşmenin gerçekleşmesiyle birlikte, kendine güveni artan ve fen bilimlerinde büyük bir ivme kazanıp, tüm kurumlarıyla yepyeni bir toplum (endüstri/modern) tipine kavuşan Avrupalı bilim insanları, teoloji ve metafizik içermeyen, sadece fiziksel veya maddi dünyanın gerçeklerine dayanan, neden-sonuç ilişkisi doğrultusunda, ampirik yöntemlerle elde edilen bilginin (pozitivizm) yegâne sağlam bilgi türü olduğu sonucuna varmıştır.

Fizik, kimya ve biyoloji gibi deneysel fen bilimlerinin ulusların kalkınmasında son derece etkili olduğunun anlaşılmasıyla Avrupa toplumunda, içerisinde teoloji ve metafizik içermeyen, sadece fiziksel veya maddi dünyanın gerçeklerini savunan pozitivist düşünceye karşı bir yönelim olmuştur. Aynı şekilde kilisenin metafizik dışındaki bilimlere yönelik süregelen tedirgin ve negatif tutumu da pozitivizmin yerleşmesinde etkisi büyüktür. Zira Avrupa toplumu kilisenin sunduğu inanç sisteminin bilimsel özgürlük için bir tehdit oluşturduğu düşüncesindeydi. Tam da bu dönemde dinlerin yaradılış inancı yerine Darwin’in evrim teorisi, kilise öğretilerine savaş açmış pozitivist ve seküler dünya görüşüne sahip Avrupa toplumu için fosillerden hareketle insanın var olmasını açıklamak çok daha uygun ve bilimsel bir davranış olarak benimsenmiştir. Bazı yazarlara göre ise evrim teorisi dini inancın yerine tesis edilmiş yeni bir inanç olma konumundadır.

Sanayileşmeyle üretimde artışı yakalayan Avrupa, bir yandan sermaye sahibi büyük patronlardan oluşan zengin ve yeni bir azınlık sınıfı tanışırken,

diğer yandan sermaye sahiplerinin emri altında mutlak yoksulluk sınırında yaşam mücadelesi veren sayıları yüzbinleri bulan büyük bir çalışan kesimle karşı karşıya kalmıştır.

Sanayi toplumu ulusal ve uluslararası tüm dinamikleri ve kurumlarıyla insanilikten uzaktır, tam anlamıyla ekonomi merkezlidir. Üretim araçlarının büyük bölümünün kişisel aktörlere ait olduğu ve bu kişilerce işletildiği, toplumsal aktivitelerin büyük bir bölümünün kâr amacı ile yapılandırıldığı sanayi toplumu, insanlık tarihi boyunca değişim ve dönüşümün en hızlı yaşandığı ve tarih boyunca elde edilmiş olan birçok değer ve inancın yeniden sorgulandığı, mad-dinin maddi olmayan karşısında mutlak üstünlük ilan ettiği yepyeni bir dönem olmuştur.

Daha önceden kırsalda tarım odaklı çalışan ve feodalitenin kısıncında bir türlü aradığı refah düzeyini yakalayamayan geniş halk kitleleri, sanayileşmeyle birçok mal ve hizmetin üretiminde bir artışla karşılaşsa da aradığı refah düzeyini yine elde edememiştir. Dönemin klasik iktisatçıları mevcut kaynakların yaşam mücadelesinde birçok insan için yeterli olmayacağı sonucuna ulaşarak yaşanan geçim mücadelesini geliştirdikleri teorilerle anlamlandırma çabası göstermişlerdir.

Liberal ekonomik sistem, zenginliğin küçük bir kesimde oluşmasının, geniş halk kitlelerin ise kıtlık ve yokluk içerisinde kalmasının önünü açmaktan öteye politikalar geliştirememiştir. Sistem “bırakınız yapsınlar” ilkesiyle, bu mücadelede zenginin daha güçlenerek çıkmasında rol oynamış, sermaye sahibinden yana tavır almıştır.

Nüfusun geometrik bir şekilde çoğalırken, yiyecek arzının aritmetik bir şekilde artacağını ve bu durumun kitlesel açlığa yol açacağını öngören Klasik dönem iktisatçısı Thomas Robert Malthus'un nüfus teorisi; çağdaşı biyolog Darwin'de evrim teorisi olarak karşılık bulmuştur. Çünkü Malthus'un teorisinde yer alan; mevcut gıda kaynaklarının yetersizliği nedeniyle fakir, beceriksiz ve güçsüz olanların, bu kaynaklara diğerleri kadar başarılı bir şekilde erişememesi ve böylece ölecek elenmeleri, güçlü olanın yaşaması, güçsüzün ise 'doğal seleksiyon'a uğraması anlamını taşımaktadır.

Klasik iktisatçıların teorileri üzerinde yapılacak olan detaylı araştırmalar evrim teorisinin dönemin klasik iktisadi düşüncesinden etkilendiğini daha açık bir şekilde ortaya koyacaktır. Darwin'de bu etkilenme aynı zamanda klasik iktisadi anlayışın ortaya koyduğu vahşi kapitalizmi meşrulaştırma çabasına dönüşmüş ve teorisini bu anlamlar doğrultusunda oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

- Aron, R. (1994). *Sosyolojik düşüncenin evreleri*. (Çev. K. Alemdar), İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Becquemont, D. (2011). Social Darwinism: From reality to myth and from myth to reality. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 42, 12-19.
- Bowler, P.J. (1975). The changing meaning of 'Evolution'. *Journal of the History of Ideas*, 36 (1), 95-114.
- Bozkurt, V. (2012). *Endüstriyel & post endüstriyel dönüşüm*. 2. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Cengiz, C. (2011). Tarihsel sosyolojide yöntemi bulmak ya da Doğan Ergun üzerine bir deneme. *Folklor Edebiyat Dergisi*, 17(66),189-217.
- Çakmak, M. (2013). Evrim teorisi tanrının varlığı için bir tehdit midir? *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(2), 55-81.
- Davis, J. J. (1999). Response to Paul Nelson and John Mark Reynolds. (J. P . Moreland, J. M. Reynolds Ed.), *Three views on creation and evolution*. Michigan: Zondervan Publishing House.
- Davran, Z. (1986). "Reformlar" Osmanlılarda ve Avrupa'da çağdaş kültürün oluşumu. (Z. Davran, A. Denkel, A. Kuran, J. Parla Ed.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Dikmen, A. A. (2011). *Makine, iş kapitalizm ve insan*. Ankara: Tan Yayınları.
- Dinler, Z. (2002). *Mikro ekonomi*.14. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Denkel, A. (1998). *İlkçağda doğa felsefeleri*. İstanbul: Özne Yayınları.
- Doğruyol, A. ve Aydınlar, K. (2015). Emek üretkenliği ve ücret teorisi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(2), 263-278.
- Duverger, M. (1999). *Sosyal bilimlere giriş*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Giddens, A. (2014). *Sosyolojinin kapsamı, sosyoloji başlangıç okumaları*. (A. Giddens Ed.), 4. Baskı, İstanbul: Lord Matbaacılık ve Kağıtçılık, s. 13-17.
- Gould, S. J. (1995). *Darwin ve sonrası*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Güneş, H. H. (2009). İktisat tarihi açısından nüfus teorileri ve politikalar. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(28), 126-138.
- Güven, T. (2018). Topluma ideolojik olarak dayatılan bilim ve evrim. *I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri*, (A. Tatlı, H. Akan, İ. Kocaçalışkan, V. Güllüce, Ed.) içinde (868-881), Şanlıurfa: Anıt Matbaacılık.
- Gökhan, H. (2013). *100 terimde bütün felsefe*. İstanbul: Kafekültür Yayıncılık.
- Hogdson, G. 2005. Decomposition and growth: Biological metaphors in economics from the 1880s to the 1980s. In (Der. K. Dopfer), *Evolutionary Principles of Economics*, (105-148), Cambridge: Cambridge University Press,
- İslatince, H. (2009). *İktisadi sistemler*. Bursa: Ekin Yayın Dağıtım.
- La Mettrie, J. O. (1980). *İnsan bir makine*. (E. Bayramoğlu Çev.), İstanbul: Havass Yayınları.
- Johnson, P. E. (2003). *Evrime duruşması*. (Çev. Orhan Düz), İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (1985). *Feodalite ve klasik dönem Osmanlı üretim tarzı*. Ankara: Teori Yayınları.
- Kampourakis, K. (2014). *Understanding evolution*. 1 Edition, Cambridge: Cambridge University Press.

- Kavak, K. (2013). Türk tipi muhafazakârlığın yozlaşmasına dair notlar-1: liberalizm darwinizm elele: Muhafazakârlık nereye?. *Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı*, 5, 1-10.
- Kızılçelik, S. (2012). *Küreselleşme ve sosyal bilimler*. Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara: Anı Yayınları.
- Mahiroğulları, A. (2013). *Dünyada ve Türkiye’de sendikacılık*. 2. Baskı, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Meyer, S. C. ve Keas, M. N. (2003). *The meanings of evolution*. 09.10.2018 http://www.arn.org/docs/meyer/sm_meaningsofevolution.pdf, adresinden erişildi.
- Morris, H. M. (1974). *Scientific creationism*, General ed. San Diego: Creation-Life Publishers.
- Öktem, Ü. (2010). Olgü, kuram, Darwin öncesi evrim kuramları ve Darwin’ in evrim kuramı. *Antropoloji*, 23, 21-39.
- Roncaglia, A. (2005). *The wealth of ideas a history of economic thought*. Cambridge: Published in Cambridge University Press.
- Rusell, B. (1972). *Din ile bilim*. (Çev. A. Öztürk), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Savaş, V. F. (1997). *İktisadın tarihi. Liberal Düşünce Topluluğu*, İstanbul: Avcıol Matbaacılık.
- Sezer, B. (1978). Türk toplum tarihi üzerine tartışmalar. *Toplum ve Bilim, Ankara*, 4, 61.
- Duralı, T. Ş. (2011). Canlılar bilimi ve evrim sorununun teşrihi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(22), 455-471.
- Taslaman, C. (2013). *Evrım teorisi felsefe ve tanrı*. 6. Baskı, İstanbul: İstanbul Yayınevi.
- Tekelioğlu, M. (1993). *İktisadi düşünceler tarihi*. Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Turan, Z., Nakipoğlu, A. ve Bozkaya, Ş. (2015). Öğretileriyle T.B. Veblen. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi* 3(4), 161-200.
- Turner, H. J. (2013). *Sosyolojik teorinin oluşumu*. (Çev. Ümit Tatlıcan) 4. Baskı, Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Yalçıntaş, A. (2010). *İktisat düşüncesinde evrimci yol: iktisat güncel evrim teorisine ne kadar katkı yaptı? Meraklısına notlar*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi GETA Tartışma Metinleri, No:108.
- Yıldırım, C. (1989). *Evrım kuramı ve bağınazlık*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Yılmaz, N ve Erdem, R. (2016). Uzmanlaşma ve tıpta bütüncül yaklaşım üzerine bir değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 7(16), 35-47.

1960'DAN GÜNÜMÜZE AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNDE YAŞAYAN TÜRK GÖÇMENLERİN SORUNLARI

Ahmet Cem Esenlikci¹ - Mehmet Ali Engin²

¹ORCID ID: orcid.org/0000-0002-4900-3398

²ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2217-7443

Öz

Bu çalışmada Avrupa Birliği ülkelerinde hatırı sayılır bir nüfusa sahip olan Türk göçmenlerin sorunları 1960'lı yıllardan bugüne incelenecektir. İnsanların çeşitli sebepler ile buldukları yerleşim yeri veya ülkeyi terk ederek başka yerleşim yeri veya ülkeye gitmeleri olarak tanımlanabilen göç insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Geçmişten günümüze insanlar başta ekonomik nedenler olmak üzere çok çeşitli nedenler ile ülkelerini terk ederek başka ülkelere göç etmektedirler. Türk vatandaşları da 1960lı yıllardan itibaren ekonomik nedenler ile Avrupa'nın yolunu tutmuşlardır. İlk etapta sadece erkeklerden oluşan bir grup vatandaşımız Avrupa'ya göç etmiş, ardından yanlarına aldıkları aileleri ile önemli bir nüfusu oluşturmuşlardır. Ülkelerinden ayrılarak yeni bir kültüre giden her göçmen gibi Türklerde varış ülkelerinde uzun süre birtakım sorunlar ile karşı karşıya kalmışlardır. İlk etapta uyum, dil, barınma gibi sorunlar yaşayan yurttaşlarımız daha sonra işsizlik, çocukların eğitimi ve yabancı düşmanlığı gibi çözülmesi daha zor olan sorunlar ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Söz konusu sorunlar günümüzde de sürmekle beraber özellikle yabancı düşmanlığı artarak devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Türk Göçmenler, Uyum ve Dil, Eğitim, Barınma, Yabancı Düşmanlığı*

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri. İstanbul/Türkiye.

E-posta: cesenlikci@ktu.edu.tr Sorumlu Yazar

² Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi İstanbul /Türkiye.

E-posta: mehmetaliengin@ktu.edu.tr

PROBLEMS OF TURKISH MIGRANTS LIVING IN THE EUROPEAN UNION COUNTRIES FROM 1960

Ahmet Cem Esenlikci - Mehmet Ali Engin

ABSTRACT

In this study, the problems of Turkish migrants with a considerable population in European Union countries will be examined from the 1960s onwards. Migration is a phenomenon as old as the history of humanity, which can be defined as people leaving for a variety of reasons or leaving the country or going to another settlement or country. From past to present, people are migrating to other countries by abandoning their countries for a variety of reasons, especially for economic reasons. Turkish citizens have been on the path of Europe for economic reasons since the 1960s. In the first stage, only a group of men migrated to Europe and then formed an important population with their families. Like every immigrant who left their country and went to a new culture, Turks have faced some problems for a long time in their arrival countries. In the first place, our compatriots who have problems such as harmony, language, and housing have to deal with problems that are more difficult to solve such as unemployment, children's education and xenophobia. Although the problems in question continue today, xenophobia in particular continues to increase.

Keywords: *Turkish Immigrants, Integration and Language, Education, Housing, Xenophobia*

Giriş

Ekonomik, siyasi, kültürel ya da toplumsal sebeplerle bireylerin veya grupların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitmeleri olarak tanımlanabilen göç günümüz sosyal politikasının en önemli konularından birini oluşturmaktadır. Pozitif ve negatif yönleri bulunan, yeryüzündeki bütün insanları etkileyen göç olgusu insanlık tarihi kadar eskidir. Sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan çok geniş boyutlu olan göç olgusu geçmişten günümüze, hızlı değişimlerin yaşandığı toplumlarda gözlemlenen en önemli sorunlardan biri haline gelmiştir.

Her yıl dünyanın birçok yerinde çok sayıda insan yaşadıkları yerleri ve ülkelerini terk ederek göçmen durumuna düşmektedir. Göçmenlik, bireylerin veya toplulukların kendi iradeleri ile ülkelerini ve yerleşim yerlerini terk ederek başka ülkelere yerleşmesi olarak ifade edilebilir. İnsanlar göç ederek hem kendilerinin hem de ailelerinin ekonomik ve sosyal durumlarını düzeltmek ve daha iyi bir yaşam standardı yakalamak için ülkelerini terk etmektedirler.

Türklerin yurt dışına ilk göçü çalışmak amacı ile gerçekleşmiştir. 1960lı yıllarda başlayan işçi göçü ile ilk etapta sadece erkeklerden oluşan bir grup Almanya'ya hareket etmiştir. Daha sonra çeşitli nedenler ile çok sayıda vatandaşımız ülkemizi terk ederek Dünyanın çeşitli ülkelerine göç etmiştir. Özellikle Avrupa'da artan Türk nüfus, geçmişten günümüze başta uyum sorunu olmak üzere konut, eğitim, dil, istihdam, sosyal dışlanma ve yabancı düşmanlığı gibi birtakım sorunlar ile karşı karşıya kalmaktadır.

Bu çalışmada Avrupa Birliği ülkelerinde yaşayan Türk göçmenlerin sorunları ele alınacaktır. Çalışma ulaşılabilen en güncel veriler doğrultusunda üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde göç kavramı açıklanacak, göçmen kavramının tanımı, göçmen-sığınmacı-mülteci arasındaki farklara bakılacak, ikinci bölümde Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk nüfus hakkında bilgi verilecek üçüncü bölümde ise Türk göçmenlerin yaşadığı sorunlar anlatılacaktır.

Göç ve Göçmen Kavramları

İnsanlık tarihinin başlangıcından bu yana sosyal yaşamın en önemli sorunlarından biri haline gelen göç, günümüz sosyal politikasının önem arz eden konularından birini oluşturmaktadır. Göç olgusu hem insanlar hem de ülkeler için ekonomik ve sosyal açıdan olumlu ve olumsuz etkileri bir arada bulundurmaktadır. Bütün dünyada milliyetçilik akımları sonucu ulus devletlerin ortaya

çıkması ve bu devletlerin küresel politik sistemin en önemli aktörü olmasından sonra ise göç hareketi sınır ötesi bir dolaşım şekline bürünerek başta siyasi olmak üzere ekonomik ve sosyal anlamlar kazanmıştır (Sallan Gül, 2002, s.80).

Çok sayıda kültür ve uygarlığı zenginleştirerek ve toplumların gelişimlerine katkıda bulunarak göç, insanlık için önemli bir unsur olmuştur. Küreselleşme süreci ile birlikte göç ile dünyanın farklı yerlerindeki topluluklar bütünleşerek birbirine bağımlı hale gelmiştir. İnsanlık tarihine bakıldığında hemen hemen her dönemde göç hareketine rastlamak olasıdır. Günümüze değin, insanlık tarihinde yer alan göç hareketlerinin nedenleri, insanların ihtiyaçlarını karşılamak için kaynak arayışı ya da hayat şartlarını değiştirmek olarak ifade edilebilir (GCIM, 2005, s.1).

Göç Kavramı

Literatüre bakıldığı zaman çok sayıda göç tanımı göze çarpmaktadır. Bu tanımların hepsinin ortak noktalarında ise insanların yer değiştirme eylemi bulunmaktadır. Göç, sosyal bilimlerdeki birçok disiplinde yer aldığı için her disiplindeki araştırmacı göç konusuna farklı açıdan yaklaşmış ve yeni tanımlar üretmiştir.

Türk Dil Kurumu (TDK), göçü "ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret" olarak tanımlamıştır. Uluslararası Göç Örgütü (2009, s.22) ise göçü "uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde yer değiştirmek. Süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleridir" şeklinde ifade etmektedir.

Bir başka tanımda göç insanların birtakım sebeplerle vatandaşı oldukları ve yaşadıkları ülkelerden ayrılıp, ayrılma nedenlerinin daha iyi düzenleneceğini düşündükleri ülkelere yerleşmeleri süreci şeklinde tanımlanmıştır (Baştürk, 2014, s.345). Ören (2011, s.153), göçü insanların bir yerleşim biriminden başka bir yerleşim birimine geçici veya sürekli olarak hareket etmeleri süreci olarak ifade etmektedir.

Literatürdeki tanımlar farklı olsa da bütün tanımların içerisinde iki ortak unsur bulunmaktadır. Bu unsurlardan birincisi, yer değiştirme eylemidir. Yer değiştirme eylemi göç olgusunun temelinde bulunduğu için bu unsura bütün tanımlarda rastlanılmaktadır. İkinci unsur ise söz konusu yer değiştirme eyleminin kimler tarafından yapıldığıdır. Bu eylem bireysel veya toplu nüfus hareketi olarak belirtilmektedir (Özer, 2004, s.2011).

Yapılan çok sayıdaki tanımlardan ve ortak unsurlardan göçe ilişkin bir tanım geliştirecek olursak göç; belirli bir zaman diliminde veya süreklilik kazanmış bir biçimde, bir yerleşim biriminden diğerine doğru, bireysel ya da kitlesel bir hareket içeren ve genellikle bireysel açıdan daha iyi bir hayat standardına ulaşma amacıyla gerçekleşen nüfus hareketidir (Tümtaş ve Ergun, 2014, s.3).

Göçmen Kavramı Ve Göçmen Kavramının Mülteci/Sığınmacı Kavramından Farkları

Günümüzde göçmen, mülteci ve hatta sığınmacı kavramları sürekli birbirlerine karıştırılmaktadır. Göçmen kavramının literatürde tam bir tanımı bulunmamakla beraber göçmen teriminin "kişisel rahatlık" amacı ile ve hiçbir dış zorlama unsuru olmaksızın ilgili kişi veya kişilerin özgür iradeleri ile göç etmeye karar verdiği durumları kapsadığı kabul edilmektedir. Dolayısı ile bu kavram, göç eden kişi ve aile üyelerinin hem ekonomik ve sosyal durumlarını düzeltmek hem de kendileri veya ailelerinin gelecek beklentilerini arttırmak için başka bir ülkeye göç etmelerini ifade etmektedir (Uluslararası Göç Örgütü, 2009, s.22).

Mülteci ve sığınmacı ise ince bir detay ile birbirinden ayrılmaktadır. Mülteci "ırkı, dini, milliyeti belirli bir toplumsal gruba üyeliği veya siyasi düşünceleri nedeni ile takibata uğrayacağından haklı olarak korktuğu için, vatan-daşı olduğu ülke dışında bulunan ve vatandaşı olduğu ülkenin himayesinden istifade edemeyen veya korktuğundan dolayı istifade etmek istemeyen ya da uyruğu yoksa önceden ikamet ettiği ülke dışında bulunuyorsa oraya dönme-yen veya korkudan dolayı dönmek istemeyen yabancı" olarak tanımlanmaktadır. Ülkesini tanımda yer alan nedenler ile terk edip başka bir ülkeden ko-ruma talep eden bir kişi öne sürdüğü iddialar kontrol edilip doğrulanıncaya kadar sığınmacı, iddialar doğrulanınca ise mülteci statüsü kazanmaktadır (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği [BMMYK], 1998, s.68).

Göçmenler ve mülteciler arasında sebep, maksat ve olanak açısından bir-takım farklar bulunmaktadır. Sebep açısından göçmenler ekonomik anlamda daha iyi bir yaşam için göç ederken; mülteciler bütün mal varlıklarını geride bırakarak yaşama hakkına gelebilecek bir zarar sonucu güvenli bir ülkeye iltica etmektedir. Duruma maksat açısından bakıldığında, göçmenler daha iyi hayat koşullarına sahip olmak için gönüllü olarak göç ederken mülteciler baskı ve korku gibi zorlayıcı nedenler sonucu zorunlu olarak ülkelerini terk etmektedirler. Son olarak olanak bakımından göçmenlerin göç etme olanak-

ları daha fazla iken mülteciler zorlayıcı şartlar sebebi ile ani ve hızlı yer değişikliği yapmak durumunda oldukları için zorlu koşullarda yolculuk yapmaktadırlar (Ziya, 2012, s.232-233).

Avrupa Birliği Ülkelerinde Yaşayan Türk Göçmenler

Türklerin Avrupa ile ilişkileri incelendiğinde bu ilişkilerin daha çok resmi organlar aracılığı ile yapıldığı söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama ve gerileme dönemlerinde Avrupa'daki gelişmeleri takip etmek ve çökmek üzere olan imparatorluğun problemlerine çözümler aramak üzere gönderilenleri saymazsak Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin genel olarak resmi kanallar ile gerçekleştirildiği söylenebilir. Avrupalı ülkelerin Türkler ile birebir karşılaşması ve etkileşime girmesi büyük ölçüde Türklerin 2. Dünya Savaşı sonrası misafir işçi statüsünde Avrupa'ya gitmesi ile olmuştur (Manço, 2007).

2. Dünya Savaşı'nın ekonomik yıkımının ağır şekilde hissedildiği Batı Avrupa ülkelerinde 1950'li yıllardan itibaren metro ve yol inşası ile sanayi, madencilik gibi çeşitli sektörlerde yeniden yapılanma için çalışmalar başlatılmıştır. Fakat bu yapılanmanın gerçekleşmesi için yeterli işgücünün olmayışı Batı Avrupalı ülkeleri diğer ülkelerden işgücü ithal etmeye mecbur bırakmıştır (Kütük, 2015, s.611).

1955 yılından itibaren özellikle Federal Almanya'ya gelişmekte olan ülkelere emek göçü başlamıştır. 1960 yıllarda Avrupa ülkeleri ve Almanya'da ortaya çıkan dar boğazın aşılabilmesi için ilk etapta İspanya, Portekiz, İtalya ve Yunanistan'dan daha sonraları ise Türkiye, Fas, Cezayir, Tunus gibi Akdeniz ülkelerinden işçi ithali başlamıştır (Murat, 2000, s.101).

Türkiye, emek talebinin en yoğun olduğu dönemde işçi gönderimi konusunda 1961 yılında Almanya ile 1964 yılında Avusturya, Hollanda ve Belçika ile; 1965 yılında Fransa ile ve 1967 İsveç ile ikili anlaşmalar imzalamıştır. Söz konusu ülkeler ile yapılan anlaşmalar halen yürürlüktedir. Fakat Belçika 1974 yılında, İsveç 1983 yılında anlaşmaları tek taraflı olarak feshetmişlerdir. Diğer ülkelere ise 1973-1974 yılında Avrupa ülkelerinin misafir işçi alımlarını durduklarından buyana işgücü gönderilmemektedir (Aydın, 2014, s.46,76).

Türkiye'den ilk işçi göçü 1957 yılında Almanya'ya gönderilen 12 kişilik kafiledir. Bu kafiye staj amacı ile Almanya'nın yolunu tutmuştur. Söz konusu kafilenin gitmesi Kiel Üniversitesi'ne bağlı Dünya Ekonomisi Enstitüsü'nün

1956 yılında Dış İşleri Bakanlığı'na sunduğu bir öneri ile gerçekleşmiştir. Öneride stajın Türk ekonomisi ve dış ticaret bağlamında faydalı olacağı belirtilerek Türkiye'den belirli sayıdaki esnaf ve sanatkârın Almanya'ya davet edilmesi yer almaktadır. Öneriye ilgi gösteren Türkiye'deki Sanat Okulları Mezunları Derneği görüşmeler neticesinde 12 kişilik bir stajyer grubunun Kiel'e gitmesini kararlaştırmıştır. Stajyerler Alman Çalışma Bakanlığı tarafından çeşitli kurumlara yerleştirilmiştir. Grubun Almanya'da 6 haftalık dil eğitimi, barınma ve yemek masrafları Alman Dış İşleri Bakanlığı tarafından karşılanmış, bu deneyim sonrası Alman makamları 200 kişinin daha getirilmesine karar vermiştir. Kısa süre sonra Türkiye'den kabul edilecek işçilerin sayısının daha da artırılması söz konusu olunca Alman Sanatkarlar Genel Birliği ile Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu irtibata geçerek konuya kurumsal bir boyut kazandırılmıştır. İki kurum çalışmalarına devam ederken Türkiye'de 27 Mayıs 1960 ihtilali olmuş ve konu 1961 yılında yapılan ikili anlaşma ile sonlandırılmıştır (Kütük, 2015, s. 612).

Ülkemizden giden işçileri ağırlıklı olarak kırsal kesimden gelen insanlar oluşturmaktadır. Bu durum vatandaşlarımızın uyum sorunları yaşamasına neden olmuştur. 1961-1973 yılları arası dönem yurtdışına göçün en yoğun olduğu dönemdir. Bu dönemde yaklaşık 780.000 vatandaşımız yurtdışına göç etmiştir. Göçün %82'si Batı Avrupa'ya gerçekleşmiş, bunların %84'ü Federal Almanya'ya göç etmiştir. Türkiye'den göç eden işçilerimizin %10'u Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden, %12,5'u Karadeniz Bölgesi'nden, %15'i Ege Bölgesi'nden, %23'ü İç Anadolu Bölgesi'nden ve %33'ü Marmara Bölgesi'ndendir. 1973-1974 yıllarından itibaren işçi alımları yavaşlamış, 1980 yılından sonra ise tamamen durmuştur (Yavuz, 2013, s.613).

Yurtdışına göç eden Türklerin yaşadıkları kentlere bakıldığında Almanya'da Türk nüfusun %50'sini barındıran Berlin en fazla Türk göçmenin bulunduğu kenttir. İsveç'te bulunan Türklerin %50'si Stockholm'de, İngiltere'deki Türklerin %64'ü Londra'da, Avusturya'daki Türklerin %35'i Viyana'da, Danimarka'daki Türklerin %50'si Kopenhag'da, Belçika'da bulunan Türklerin % 25'i Brüksel'de, İsviçre'deki Türklerin %21'i Zürih'te yaşamaktadır (Kaya, 2008, s.154).

Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden göç eden işgücünün vasıf ve eğitim durumları farklılık arz etmektedir. 1960lı yıllarda ilk defa göç eden ve Avrupalı ülkeler tarafından istihdam edilen Türk işçilerinin aynı dönemde ikili anlaşmalar ile ithal edilen diğer Akdeniz ülkeleri işçilerine göre daha vasıflı olduğu söylenebilir. Bu durumun sebebinin Avrupalı ülkelerin yoğun vasıflı işgücü

talebinde bulunduğu yıllarda Türk hükümetlerinin bu talebe tamamı ile uygun cevap vermesi olarak gösterilebilir. Örneğin 1965 yılında Batı Almanya'ya Akdeniz ülkelerinden gelen işçilerin %29,9'u vasıflı iken bu oran Türk işçilerde %34,8 olmuştur (Murat, 2000, s.115).

Avrupa'ya Türk işçi göçü ile ilgili diğer ayrıntı işçilerin Türkiye'deki memleketleridir. İsveç'e giden Türklerin büyük bir bölümü Konya'nın Kulu ilçesi nüfusuna kayıtlıdır. Belçika'ya giden Türklerin dörtte biri Afyon Emirdağlı, Hollanda'ya giden Türklerin büyük bir bölümü Karamanlı, Danimarka'ya giden Türklerin çoğunluğu ise Güneydoğu Anadolu Bölgesi kökenliler oluşturmaktadır (Manço, 2007).

Tablo 1'de 1961-1976 yılları arasında ülkemizden yurtdışına gönderilen işçi sayıları yer almaktadır. Söz konusu dönemde en fazla işçi göçü 651.998 kişi ile Federal Almanya'ya olmuştur. F. Almanya'yı sırası ile 55.974 kişi ile Fransa, 37.858 kişi ile Avusturya, 24.992 kişi ile Hollanda takip etmektedir.

Tablo 1: 1961-1976 Yılları Arasında Yabancı Ülkelere Gönderilen Türk İşçi Sayısı

Ülkeler	Stok	%
F.Almanya	651.998	78,99
Fransa	55.974	6,78
Avusturya	37.858	4,59
Hollanda	24.992	3,03
Belçika	15.995	1,94
İsviçre	7.640	0,93
Danimarka	3.579	0,43
İngiltere	2.175	0,26
Diğer	25.172	3,05
Toplam	825.383	100,00

Kaynak: İçduygu ve Diğerleri, 2014: 188.

Günümüzde, yurtdışında yaşayan Türkler ile ilgili rakamlar net değildir. Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı verilerine göre 5,5 milyonu Batı Avrupa'da; geri kalanı ise Asya, Orta Doğu ve Avusturalya'da olmak üzere yurtdışında 6 milyonu aşkın Türk vatandaşı bulunmaktadır (T.C Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/yurtdisinda-yasayan-turkler_.tr.mfa).

Tablo 2. Avrupa Birliği Ülkelerinde Yaşayan Türk Nüfus (31.12.2015)

Ülkeler	Sadece Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşı Olanlar	Çifte Vatandaş Ve Yaşanılan Ülke Vatandaşı Olanlar	Toplam Türk Sayısı
Almanya	1.506.113	1.575.000	3.081.113
Fransa	248.640	400.842	649.482
Hollanda	75.400	321.155	396.555
Avusturya	116.026	163.364	279.390
Belçika	36.747	196.397	233.114
İngiltere	250.000	-	250.000
İsveç	11.663	52.022	63.685
Bulgaristan	67.064	-	67.064
Danimarka	29.876	31.758	61.634
İtalya	36.115	-	36.115
Romanya	29.657	-	29.657
Yunanistan	22.540	-	22.540
İspanya	7.500	-	7.500
Polonya	7.000	-	7.000
Toplam	2.444.341	2.740.538	5.184.879

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü Raporu, 2015, s.7.

Nitekim yurtdışında yaşayan Türk vatandaşları ile ilgili istatistikleri tutan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün verileri de Dış İşleri Bakanlığı'nın verilerini desteklemektedir. Müdürlüğün açıkladığı 2015 yılı raporuna göre yurtdışında 6.240.358 Türk vatandaşı bulunmaktadır (T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü Raporu, 2015, s.7).

Tablo 2 Avrupa Birliği ülkelerinde yaşayan Türk nüfusu göstermektedir. Tabloya göre Avrupa'da en fazla Türk'ün yaşadığı ülke 3.081.113 kişi ile Almanya'dır. Almanya'yı 649.482 kişi ile Fransa; 396.555 kişi ile Hollanda takip etmektedir. Tabloya Avrupa Birliği üyesi olmayan İsviçre, Norveç gibi ülkeler eklendiğinde toplam nüfus 5,5 milyona yaklaşmaktadır.

Avrupa Birliği Ülkelerinde Yaşayan Göçmen Türklerin Sorunları

Avrupa Birliği ülkelerine göç eden vatandaşlarımız gittikleri ilk günden itibaren çok sayıda sorun ile karşı karşıya kalmışlardır. Uyum sorunu ile başlayan bu süreç barınma, eğitim, yabancı dil gibi sıkıntılar ile devam etmiştir. Söz konusu sorunlara 2000li yıllardan itibaren yabancı düşmanlığı da eklenmiş ve günümüzde en önemli sorun haline almıştır. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından ulaşılabilen en güncel çalışma

2011 yılında yapılmış olup çalışmada Avrupa'da bulunan Türklere yaşadıkları sorunlarının ne olduğu sorulmuştur. Tablo 3'te sorunun cevapları yer almaktadır.

Tablo 3. Avrupa'da Yaşayan Türklerin "Yaşadığınız Ülkedeki Aşağıdaki Konular Sizin İçin Sorun mu?" Sorusuna Verdikleri Cevaplar

Konular	Evet	Hayır
Yabancı Düşmanlığı	%54,1	%45,9
İşsizlik	%45,7	%54,3
Dil Sorunu	%32,7	%67,3
Fırsat Eşitliği	%26,9	%73,1
Çocukların Eğitimi	%12,6	%87,4
Kuşak Çatışması	%11,2	%88,8
Alkol/Uyuşturucu Kullanımı	%9,5	%90,5
Örgütlenme Eksikliği	%6,0	%94
Diğer	%7,3	%92,7

Kaynak: Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2011, s.46.

Yapılan çalışmada görüşülen kişilerin %54,1 yaşadığı ülkede karşılaştığı en önemli sorunu yabancı düşmanlığı olarak ifade etmiştir. Yabancı düşmanlığını %45,7 ile işsizlik sorunu, %32,7 dil sorunu, %26,9 ile fırsat eşitliği sorunu, %12,6 ile çocukların eğitimi sorunu takip etmektedir. Günümüzde yurtdışında yaşayan Türklerin sorunları bu şekildedir. Fakat Avrupa'ya işçi olarak giden ilk kuşak vatandaşlarımızın en önemli sorunları uyum, konut ve dil sorunları olmuştur.

Uyum ve Dil Sorunu

Bütün göçlerin sonucunda ortaya çıkan en önemli sorunların başında göç edilen yere uyum sağlama sorununun yer aldığı söylenebilir. Farklı kültürel yapıları ve sosyal ilişkileri olan insanların yeni bir sosyal yapı ve kültürel ortama uyum sağlamaları her zaman zor olmuştur. Uyum sorunu geniş kapsamlı bir konudur ve göç eden insanlar çok çeşitli alanlarda uyum sorunu yaşayabilmektedir. İş hayatı, resmi makamlar ile ilişkiler, dil ve din konuları, kültürel farklılıklar göç eden insanların sorun yaşadığı alanlar olarak ifade edilebilir.

1960'lı yıllarda Batı Avrupa ülkelerine göç eden Türklerin ilk karşılaştıkları sorun uyum sorunu olmuştur. Giden yurttaşlarımızın büyük çoğunluğu kırsal kesim kökenli oldukları için Avrupa ülkelerinin sosyal ve kültürel ortamlarına uyum sağlama konusunda problemler yaşamışlardır. Yabancı dil konusu uyum açısından problemlerin başında gelmektedir. Dil insanların anlaşmalarını sağlayan bir araçtır. Türkiye'den giden vatandaşlarımız, yabancı

dil bilmedikleri için gittikleri ülkelerde dertlerini anlatmakta, anlamakta ve diyalog kurmakta önemli sıkıntılar yaşamışlardır. İlk giden vatandaşlarımızın yabancı dil konusunda yaşadığı sıkıntıları gittikleri ülkelerde dünyaya gelen oradaki ortamda yetişen çocukları ve torunları yaşamamıştır. Fakat bu seferde yabancı dil eğitimi ile büyüyen çocuklar kendi dillerini öğrenememiş, bu durum neticesinde aileleri bağları kopmuş, kendi öz değerleri, gelenek-görenekleri ile araları telafi edilemez derecede açılmıştır. Söz konusu sorunun önüne geçilebilmesi ve Türk kültürünün yabancı topraklarda devam ettirilmesi için göçmen vatandaşlarımız kendi aralarında dini, sosyal ve kültürel alanda örgütlenme yoluna giderek dernekler kurmuşlardır (Murat, 2000, s.115-116).

Güven (1996, s.113), yurtdışından dönen göçmen Türkler ile ilgili bir çalışma yapmıştır. Yaptığı çalışmada yurtdışına çalışmak amacı ile giden Türklerin yaklaşık üçte birinin (%31,6) göç ettikleri yabancı ülkenin dilini ya hiç öğrenemedikleri ya da konuşulanları az çok anlayacak kadar öğrendikleri sonucuna varmıştır. Az çok konuşabildiklerini belirtenlerin oranı ise %31,8'dir. Bu çalışmadan çıkarılacak sonuç, göçmen işçilerden yaklaşık üçte ikisinin gittikleri ülkelerin dilini toplumsal yaşama etkin biçimde katılımı sağlayacak düzeyde öğrenemedikleridir.

Barınma Sorunu

Avrupa'ya çalışmak için giden vatandaşlarımızın en önemli sorunlarından biri de barınma ve konut sorunudur. İlk olarak vatandaşlarımız yapılan ikili anlaşma neticesinde Federal Almanya'ya gitmişlerdir. 1970li yıllara kadar ailelerini getirmelerine izin verilmeyen Türk göçmenler Federal Alman Hükümeti tarafından oluşturulan Heim denilen iş yurtlarına yerleştirilmişlerdir. Göçmen işçilerin barınmaları için inşa edilen bu yerler yaşam koşulları açısından kötüdür ve Türkleri Alman toplumundan dışlanmışlık hissetmelerine neden olmuştur. Bu durum uyum açısından da kötü bir başlangıç yapılmasına neden olmuştur. 1970li yıllardan sonra aile birleşmelerine izin verilmesi ile daire kiralanmaya başlamış, fakat bu dairelerde iki veya üç aile birlikte kalmışlardır. 1980li yıllar itibari ile Avrupa ülkelerinde Türk göçmen daha yaşanabilir konutlarda ikamet etmeye başlamışlardır (Bedirhan, 2009, s.3).

Söz konusu dönemde Federal Almanya ve çok sayıdaki ülkede yurttaşlarımızın kalması için gerekli konut sayısı yetersizdir. Türklerin göç ettiği ülkeler arasında bir tek Belçika'da konut sıkıntısı yaşanmamıştır. Belçika'da

çalışan işçilerimiz genellikle maden sektöründe çalıştıkları için hükümet işçilerin ailelerinin gelmelerini teşvik etmektedir. İşçilerin madenlerdeki zor şartlara katlanabilmeleri ve uzun süre istihdam edilmelerinin ailelerinin desteği ile gerçekleşeceği düşünülmektedir (Murat, 2000, s.117).

Günümüzde ise hala buldukları ülkelerde tamamen kabul görmeseler bile vatandaşlarımızın durumu ilk gittikleri döneme nazaran oldukça iyidir. Daha iyi işlerde çalışmaları ve ekonomik açıdan daha rahat olmaları göçmen Türklerin muhit ve konut açısından daha fazla alternatifte sahip olmalarına olanak sağlamıştır. 2015 yılında yapılan bir çalışmaya göre Türklerin Avrupa ülkelerinde sahip oldukları konut sayısı 2.000.000'a yaklaşmıştır. Göçmen Türklerin Almanya'da 1.800.000, Belçika ve Hollanda'da 150.000, Fransa'da 120.000, İsveç'te ise 10.000 civarında konut sahibi oldukları tahmin edilmektedir (Hürriyet, 2015, <http://www.hurriyet.com.tr/avrupa/turk-lerin-almanyada-aldigi-konut-sayisi-2-milyona-yaklasti-40023816>).

Eğitim Sorunu

Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk göçmenler için bir başka önemli sorun eğitimidir. Yurtdışına giden ilk kuşak göçmenler büyük ölçüde kısıl kesimden oluşmaktaydı. 1970li yıllardan itibaren aile birleşmeleri gerçekleşince Türk işçiler ailelerini de yanlarına almışlardır. Burada uyum sorununun yanında eğitim sorunu da ortaya çıkmıştır. Göç eden yurttaşlarımızın gittikleri ülkeler ile ülkemiz arasında kültürel anlaşmalar mevcut ise eğitim konusu bir noktaya kadar çözülebilmektedir. Ancak yine de yurtdışında okul programlarında verilen Türkçe eğitimi ve Türk kültürünün yeterli şekilde öğretilmediği bir gerçektir. Yurtdışına giden Türk göçmenlerin amaçları genellikle yüksek gelir ve tasarruf olduğu için eğitim ikinci planda kalmıştır. Yapılan araştırmalar, özellikle dil farklılıkları nedeni ile göçmen işçi çocuklarının gittikleri ülkelerin eğitim sistemleri ile bütünleşemediklerini gözler önüne sermektedir (Tezcan, 1994, s.64).

Göçmen Türklerin çocukları okula başlayıncaya kadar aileleri tarafından anadil eğitimi almaktadır. Fakat okula başladığı zaman yaşadığı ülke dilinde eğitim alması söz konusudur. Çocuklar ne Türkçede ne de buldukları ülkenin dilinde yeterli bir seviyeye ulaşamamakta, bu nedenle iki kültür arasında sıkışmakta ve okulda başarılı olamamaktadır. Bu çocukların Türkçeleri ailelerinden öğrendikleri ile sınırlı kalmakta; tam bir öğrenme durumu gerçek-

leşmemektedir. Kendi dilinde kavramsal bir altyapı oluşturamayan çocuk yaşadığı ülkenin dilini de öğrenmede çok büyük güçlükler çekmektedir (Aydoğdu ve Karasu, t.y., s.112).

Yurtdışında yaşayan Türk çocukları için belirli programlar çerçevesinde Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı tarafından görevlendirilen öğretmenler vasıtası ile Türkçe ve Türk Kültürü dersleri verilmektedir. Bu programlar ile 8-16 yaş arası Türk öğrenciler bir arada eğitim görmektedir. Ancak bu programlara yeterli ilgi yoktur. Türk çocuklarının büyük bir çoğunluğu eğitim seviyeleri nedeni ile iyi okulları değil mesleki eğitim alabilecekleri okulları tercih etmektedir. Bu okulları bitirenler ise mesleki eğitim için staj yeri bulmakta sıkıntılar yaşamakta; bu nedenle mesleki uzmanlık belgesi alamamakta ve vasıfsız işgücü olarak ağır ve kalitesiz iş ortamlarında çalışmak zorunda kalmaktadır (Can ve Can, 2009, s.120).

Avrupa Birliği ülkelerinde yaşayan göçmen Türklerin çocuklarının eğitimleri ile ilgili en güncel veriler 2016 yılı verileridir. 31.12.2016 tarihi itibari ile Almanya'da 0-20 yaş aralığında toplam 127.795 Türk çocuğu bulunmaktadır. Bu çocukların 102.187'si eğitim hayatına devam etmektedir. Söz konusu çocukların 61'i anasınıfında, 431'i anaokulunda, 21.616'sı ilkokulda, 15.121'i ortaokulda, 17.188'i lisede, 397'si kolejde, geri kalanı da çeşitli kurumlarda eğitim hayatına devam etmektedir. Almanya'da yaşayan okul çağındaki Türk çocuklarının yaklaşık %80'i eğitim hayatlarına devam etmektedir. Fransa'da 24.325'i ilkokulda, 16.964'ü ortaokulda, 10.124'ü lisede ve 2.336'sı üniversitede olmak üzere toplam 53.749 Türk çocuğu ve genci eğitim hayatına devam etmektedir. Hollanda'da ise 0-20 yaş grubunda bulunan 115.384 Türk çocuğundan 42.061'i ilkokulda, 30.270'i ortaöğretimde, 20.574'ü mesleki ortaöğretimde, 12.122'si yüksekokulda, 4.185'i üniversite olmak üzere toplam 109.212 çocuk eğitim hayatına devam etmektedir. Çoğu Avrupa ülkesinde ise Türk çocuklarının eğitim durumları ile ilgili veriler bulunmamaktadır (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü Raporu, 2016).

İşsizlik Sorunu

Alınan ilk işçi göçlerinden bu yana Avrupa'da işsizliğin nedenini göçmenler olarak gören birtakım düşünceler ve görüşler mevcuttur. Ancak göçmenler gittikleri ülkelerde düşük ücretli ve kötü çalışma koşulları olan işlerde çalışmaktadır. Bu durum 1960'lı yıllarda Avrupa'ya giden Türk göçmenler içinde geçerlidir. Türk göçmenler gittikleri ülke vatandaşlarının yapmak istemediği

işlerde çalışmak zorunda kalmışlardır. Yani Türk göçmenler Avrupalı işçilere rakip olarak değil; onları ikame etmek adına yurtdışına çağırılmışlardır (Murat, 2000, s.119).

1970li yılların ortalarından itibaren Avrupa’da yaşanan petrol krizleri ve ekonomik sıkıntılar sonucu işsizlik oranları artmış, bu durumdan tüm göçmenler gibi Türk göçmenlerde nasibini almıştır. Bu nedenledir ki ülkemiz ile Avrupa ülkeleri arasında işçi göçü ile ilgili yapılan ikili anlaşmalar kullanılmamaya başlanmıştır; Avrupa ülkeleri göçmen işçi alımını durdurmuştur.

Mayıs 2018 itibari ile Avrupa Birliği’nde işsizlik oranı %7’dir. İşsizliğin en az olduğu ülkeler %2,3 ile Çek Cumhuriyeti, %3,4 ile Almanya, %3,7 ile Macaristan; en fazla olduğu ülkeler ise %20,1 ile Yunanistan, %15,8 ile İspanya, %10,7 ile İtalya’dır. Avrupa’da yaşanan yüksek işsizliğin nedeni Yunanistan ve İspanya’da devam eden krizlerdir (EUROSTAT, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Unemployment_statistics).

Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk vatandaşlarının işsizlik oranları ile ilgili en güncel veriler Türkiye Cumhuriyeti Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nün 2016 yılı raporunda yer alan verileridir. Tablo 4 bazı Avrupa Birliği ülkelerindeki Türklerin işsizlik oranlarını göstermektedir.

Tablo 4. Bazı Avrupa Ülkelerindeki Türklerin İşsizlik Oranları

Ülkeler	İşsiz Sayısı	İşsizlik Oranı
Almanya	130.505	%18,6
Fransa	61.000	%25,8
Avusturya	13.537	%19,9
Belçika	4.287	-
Hollanda	539	%6,0

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü Raporu, 2016.

İşsizlik sonucu zaten çok sayıda sıkıntı yaşayan ve dışlanmışlıkla mücadele eden Türk göçmenler psikolojik açıdan çöküş içine girmektedir. Türkiye’de işsiz kalan bireylere ailelerinden ve yakınlarından gelen yardım, yurtdışındaki vatandaşlarımıza yetişmemektedir. İşsizlik nedeni ile gelir elde edemeyen Türk göçmenler, kendileri ve ailelerine bakabilmek için çeşitli suçlara karışmakta, sonuçta yaşadığı sıkıntılardan kurtulama-maktadır.

Yabancı Düşmanlığı Sorunu

Avrupa'da son dönemde yükselen aşırı sağ partiler ve artan milliyetçilik akımları, yabancılara yönelik ayrımcı politikaların uygulanmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda artan ırkçılık ve yabancı düşmanlığı Avrupa'da bazı kesimler tarafından tartışılan konular arasına girmiştir. Yabancı düşmanlığı bir toplumda bulunan farklı ırk ve kültür sahip insanlardan korkma ve nefret etme olarak ifade edilmektedir (Yılmaz, 2008, s.57).

1960lı yıllarda Avrupa'ya giden Türk işçileri çok çeşitli sıkıntılar ile karşılaşmışlardır. Ancak 1980'li yıllar itibari ile en önemli sorun yabancı düşmanlığı halini almıştır. Göçmen Türklerin ilk etapta geçici olarak çalışmaya gitmeleri, daha sonraki dönemlerde ise buldukları ülkelere yerleşme eğilimine girmeleri ve kendilerini sosyal hayatın her evresinde hissettirmeye başlamaları yerli halkları rahatsız etmiştir. Çünkü yabancı ve Müslüman olmaları, potansiyel işgücü olmaları ve gelirleri arttıkça toplumda yer edinmeleri buldukları ülke halkının Türkleri kendilerine rakip olarak görmeleme; nefret beslemelerine neden olmuştur. 1990lı yıllardan itibaren bütün Avrupa'da yabancı düşmanlığı önemli boyutlar kazanmış, ırkçı örgütler çoğalmaya başlamış ve hemen hemen her ülkede ırkçı veya neo-faşist parti ulusal meclislere girmeye başlamıştır. Yabancı düşmanlığının özellikle Türk göçmenlere karşı daha şiddetli yapılması bu düşmanlığın aynı zamanda anti-islami bir karakter taşıdığını ortaya koymaktadır. Avrupalı ırkçı partiler Türkler başta olmak üzere yabancılara kendi kültürlerine bir tehdit oluşturduğu görüşünü yüksek sesle söylemeye başlaması, Avrupa'da bulunan yurttaşlarımızı huzursuz etmiştir. Bu dönemde başta Almanya ve Hollanda'da olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinde Türklere ya Türkiye'ye geri dönmelerini, ya da kalıp asimile olmalarını öneren çağrılar yapılmıştır (Yılmaz, 2002, s.4-5).

1985 yılında Almanya'nın Hamburg kentinde bir Türk genci Dazlaklar olarak bilinen 40 kişilik bir grup tarafından sokakta dövülerek katledilmiştir. 1989 yılında Berlin'de yapılan eyalet seçimlerinde Türk düşmanlığı ile tanınan ırkçı "Republikaner" adlı parti %7,5 oy alarak temsil hakkı kazanmıştır. Her türlü Nazi ideolojisine ait kuruluş anayasada yasaklandığı için bu parti kapatılmıştır lakin halkın Türk karşıtı bir partiye bu kadar oy vermesi son derece anlamlıdır (Kütük, 2015, s.633). Söz konusu olaylar göçmen Türklerin Avrupa ülkelerinde yaşadığı sorunlardan sadece birkaçıdır. Bu tür sorunlar günümüzde de yaşanmaktadır. Hollanda'da aşırı sağcı Özgürlük Partisi'nin lideri, hükümetten Türkleri istenmeyen kişi ilan etmesini istemiştir ve her

fırsatta Türklerin Hollanda'dan gönderilmesini talep etmektedir (www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39176022).

Türklerin tarih boyunca önemli başarılar kazanması, yaklaşık 600 yıl büyük bir coğrafyada hüküm sürmesi, Avrupa'nın ortalarına kadar girmesi ve Müslüman olması Avrupalıların geçmişten gelen bir önyargılı tutum sergilemesine neden olmaktadır. Kendi tarihlerini haklı çıkarmak için Türklerin barbar olduğunu çocuklarına anlatan bir düşünce yapısının günümüzde Türkleri kabullenmesinin kolay olmayacağını anlamak zor olmamaktadır. Ayrıca çeşitli terör örgütlerinin Müslümanlığı kullanarak eylemler yapması, Avrupa'nın Müslüman Türkleri de terörist olarak algılamasına neden olmaktadır.

Avrupa'da yükselen ırkçılık ve Türk düşmanlığı, Türklere karşı girişilen çok sayıda olaya neden olmaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Hakları Komisyonu 2013 yılında Avrupa'da Türkiye Kökenlilere Yönelik İrkçi ve Yabancı Düşmanlığı İçerikli Eylemler ile ilgili bir araştırma yapmıştır. Tablo 5 Söz konusu araştırma ile ilgili rakamları göstermektedir.

Tablo 5. 2013 Yılında Türklere Karşı Yapılan Eylemler

	Saldırı	Kundaklama	Tehdit	Diğer	Toplam
Almanya	9	11	7	1	38
Avusturya	2			1	3
Belçika				5	5
Bulgaristan	5	1		3	9
Fransa	2			1	3
Hollanda	1	3		2	6
İngiltere	3				3
İsviçre	1				1
Rusya	1				1
Ukrayna				1	1
Toplam	24	15	7	24	70

Kaynak: TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Başkanlığı, 2014, s.2.

2013 yılı içerisinde 10 Avrupa ülkesinde Türklere karşı gerçekleştirildiği tespit edilen ırkçı ve yabancı düşmanlığı motifli eylem sayısı 70'dir. Eylemlerin yarısından çoğu Almanya'da meydana gelmiştir. Saldırı olayları dayak, sözlü küfür ve hakaret, cami, dernek ve işyerlerini taşlama, Müslüman mezarlıklarını tahrip etme, işyeri ve evleri basarak Türkleri darp etme şeklinde meydana gelmiştir. Kundaklama olayları, patlayıcı madde yerleştirme, ev, cami ve işyerlerine yanıcı madde atma ve yangın çıkarma şeklinde meydana gelmiştir. Tehdit türü eylemler evlerin, derneklerin, camilerin ve işyerlerinin posta kutularına dini ve milli değerlere hakaret içeren mesajlar ve mektuplar

bırakma şeklinde meydana gelmiştir. Diğer olaylar ise mesken, işyeri ve camilere domuz başı atma, duvarlara gamalı haç, küfür ve hakaret içerikli yazı ve işaretler çizme şeklinde meydana gelmiştir. Şunu belirtmek gerekir ki bu rakamlar yargıya intikal eden olaylardan faydalanılarak oluşturulmuştur. Yargıya intikal etmeyen çok sayıda olay olduğu tahmin edilmektedir.

Sonuç

Türkler Avrupa ile ilk defa Federal Almanya ile yapılan anlaşma ile işçi olarak tanışmıştır. Bu anlaşmadan sonra çok sayıda ülke ile işgücü konusunda ikili anlaşmalar yapılmıştır. İlk günden bu yana artarak devam eden Avrupa'daki Türk varlığı günümüzde 5.5 milyona ulaşmıştır. Bu rakam göz ardı edilemeyecek bir rakamdır ve hem ülkemiz hem de vatandaşlarımızın yaşadığı ülkeler, politikalarını bu gerçeğe göre şekillendirmek zorundadır.

Avrupa ülkelerinde yaşayan yurttaşlarımız çok sayıda sorun ile karşı karşıyadır. Sorunların ilki yurttaşların gittikleri ülkelerde yaşadıkları uyum sorunudur. Şüphesiz ki hangi milletten olursa olsun başka bir ülkeye giden insanların o ülkenin kültürüne ve insanlarına uyum sağlaması bir hayli vakit almaktadır. Türklerin göç ettikleri ülkelere uyum sağlayamamasındaki en önemli etken dil problemidir. Avrupa ülkelerine giden ilk kuşak genellikle kırsal kesimden gelen işçilerden oluşmaktadır ve bu yurttaşlarımız yabancı dil konusunda ciddi sıkıntılar yaşamışlardır. İlk gidenlerin çocukları yani ikinci kuşak göçmenler gittikleri ülkede yetiştikleri için nispeten şanslıdırlar fakat bu durum bu çocukların kendi öz değerlerinden uzaklaşmalarına ve aileleri ile problem yaşamalarına neden olmuştur

Ülkemizden göç eden Türklerin diğer önemli sorunları eğitim ve barınmadır. Giden vatandaşlarımız, gelir elde etme ve tasarruf yapma için gittiklerinden eğitim ikinci planda kalmıştır. Bu durum vatandaşlarımızın çocuklarını da olumsuz etkilemiştir. Aile arasında Türkçe konuşan çocuk okula başladığında bulunduğu ülke dilinde eğitim almakta, Türkçesi yeterli olmadığı için o ülke dilini kafasına oturtmakta zorlanmakta ve başarısız olmaktadır. Bu nedenle genellikle üniversiteye gitmeyi değil, ara eleman olmayı istemekte ve liselerde seçimini buna göre yapmaktadır. İlk göç eden işçilerimiz, konut sıkıntısı yaşamışlardır. İlk gittiklerinde Heim denilen işçi yurtlarında kalan işçilerimiz, daha sonra ailelerini de getirmişlerdir. Bu durum, yeni konut kiralamayı zorunluluk haline getirmiştir. Konutların kiralarının pahalı olması ve

Türk işlere verilmek istenmemesi aynı evde 2 veya daha fazla ailenin kalmasına neden olmuştur.

İşsizlik ve yabancı düşmanlığı yurttaşlarımızın yaşadığı diğer sıkıntılardır. Avrupalı işçiler ülkede bulunan Türklerin ve diğer yabancıların Avrupalı işçileri ile rekabet ettikleri ve emek arzının arttığı için işsizlik olduğunu iddia etmektedirler. Fakat Türk işçiler, genellikle Avrupa'da yaşayan insanların yapmak istemedikleri pis ve kötü çalışma koşullarının olduğu işleri kabul ettikleri için bu durum söz konusu savı çürütmektedir. Son yıllarda Avrupa'da yabancı düşmanlığı son derece artmış ve ırkçı hareketler ulusal meclislerde temsil edilmeye başlanmıştır. Bu durum Avrupa'da en fazla bulunan gruplardan Türklere çeşitli saldırıların olmasına yol açmıştır. Avrupa'da yaşayan yurttaşlarımız saldırı, tehdit, kundaqlama gibi eylemlere maruz kalmakta, gün geçtikçe buldukları ülkelerde yaşama olanakları zorlaşmaktadır. Günümüzde yurtdışındaki yurttaşlarımızın yaşadığı en önemli sorun yabancı düşmanlığıdır. Korkarım bu durum düzelmeyecek hatta daha da kötüye gidecektir. Yabancı düşmanlığının önüne geçilmesi için Avrupa Birliği ve üye ülkeler önlemler almalı ve yurtdışında yaşayan Türklerin kendi vatandaşları ile eşit şartlarda yaşamalarını sağlamalıdır.

KAYNAKÇA

- Aydın, F. (2014). *Uluslararası işgücü anlaşmaları*. Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yayınları, No:7.
- Aydoğdu, C. ve Karasu, G. (t.y.). Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk çocuklarının eğitim sorunları. *Anadolu Üniversitesi Yayın Araştırma Teşvik Projesi*, Eskişehir.
- Baştürk, Ş. (2014). Göçmenlere yönelik sosyal politikalar. (A. Tokol ve Y. Alper Ed.), *Sosyal politika*, 5. Baskı *İçinde* (345-373), Bursa: Dora Yayınları.
- Bedirhan, Y. (2009). Avrupa birliği ülkelerinde yaşayan Türk çocuklarının kültürel uyum sorunları ve çözüm önerileri. *Akademik Bakış Dergisi*, 16, 1-7.
- Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği Türkiye Temsilciği (1998). *Sığınma ve mülteci konularındaki uluslararası belgeler ve hukuki metinler*. Ankara: Damla Matbaası.
- Can, N. ve Can, M. (2009). Yurtdışında bulunan Türk çocuklarının eğitimleriyle ilgili sorunları ve çözüm önerileri. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1, 112-130.
- EUROSTAT, 05.07.2018 tarihinde http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Unemployment_statistics adresinden erişildi.
- Global Commission On International Migration (GCIM) (2005). *Migration in an interconnected world: New Directions For Action*.

- Güven, S. (1996). *Uluslararası işçi göçünün sosyal politika sorunları*. Bursa: Ceylan Matbaası.
- Hürriyet Gazetesi (2015, 07 Aralık). Türklerin Almanya'da aldığı konut sayısı 2 milyona yaklaştı. *Hürriyet*, 10.07.2018 tarihinde <http://www.hurriyet.com.tr/avrupa/turklerin-almanyada-aldigi-konut-sayisi-2-milyona-yaklasti-40023816>, adresinden erişildi.
- İçduygu, A. ve diğ. (2014). *Türkiye'nin uluslararası göç politikaları, 1923-2023*. MiReKoç Proje Raporları 2014/1.
- Kaya, İ. (2008). Avrupalı Türkler: Misafir işçilikten Avrupa vatandaşlığına. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19, 149-166.
- Kütük, B. Ş. (2015). Türkiye'den Batı Avrupa'ya işçi göçünün sosyolojik çalışmalara yansımaları. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 52, 609-654.
- Manço, A. (2007). "Turks in Europe: From A Garbled Image To The Complexity Of Migrant Social Reality, 25.11.2017 tarihinde www.cie.urgent.be/uman-co5.html adresinden erişilmiştir.
- Murat, S. (2000). *Bütünleşme sürecinde Türkiye ve Avrupa Birliği'nin karşılaştırmalı sosyal yapısı*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Ören, K. (2011). *Sosyal politika*. Ankara: Pelikan Yayınları.
- Özer, İ. (2004). *Kentleşme, kentleşme ve kentsel dönüşüm*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Sallan Gül, S. (2002). Dış göçler, yoksulluk ve Türkiye'de göçmenlere yönelik yardımlar. *İnsan Hakları Yıllığı*, Cilt 23-24, 79-93.
- T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (2011). *Avrupa'da Yaşayan Türkler yaz tatili döneminde gelen Türkler örneği saha araştırması*.
- TDK (t.y.),24.11.2017 http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&-guid=TDK.GTS.562b5d4dd8d1e2.15774866 adresinden erişildi.
- Tezcan, M. (1994). Ülkemizde Göç ve eğitim sorunları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 27(1), 61-67.
- Tümtaş, M. S. ve Ergun C. (2014). Göç ve yoksulluk kıskacında yıkılan bir kent: Van. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 5(2), 1-23.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi, İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Başkanlığı (2014). *Avrupa'da Türkiye kökenlilere yönelik ırkçı ve yabancı düşmanlığı içerikli eylemler*.
- Uluslararası Göç Örgütü (2009). Göç terimleri sözlüğü, No: 18, www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39176022, Erişim Tarihi: 27.11.2017.
- Yavuz, S. (2013). Göç, entegrasyon ve din: Avrupa'da yaşayan Türkler bağlamında bir değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(26), 610-623.
- Yılmaz, C. (2002). *Batı Avrupa'daki Türk işçileri: Sorunlar ve karşılıklı beklentiler*. Türk Sosyal Bilimler Derneği 7. Sosyal Bilimler Kongresi.
- Yılmaz, F. (2008). *Avrupa'da ırkçılık ve yabancı düşmanlığı*. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu.
- Ziya, O. (2012). Mülteci-göçmen belirsizliğinde iklim mültecileri. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 99, 229-240.

ÇALIŞANIN MESAIYE GECİKMESİNE NEDEN OLAN FAKTÖRLER (BİR ATIK YÖNETİM TESİSİNİN ÖRNEKLEMİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ARAŞTIRMA)

Tekin Akgeyik¹

¹ORCID ID: orcid.org/0000-0002-7339-363X

ÖZ

Bu araştırmanın amacı, İstanbul'da faaliyet gösteren bir atık yönetim tesisinin veri seti kapsamında mesaiye gecikme davranışını etkileyen faktörleri analiz etmektir. Veri seti mesaiye 5 ile 60 dakika arasında geciken 128 çalışana ait 2,433 gecikme vakasına ilişkin kayıtları kapsamaktadır. Gecikme, araştırmanın bağımlı değişkenidir. Gecikme mesai başlangıcına gecikilen dakika bazında ölçülmüştür. Bağımsız değişkenler ise, demografik değişkenler (cinsiyet ve yaş gibi), işle ilişkili faktörler (birim ve pozisyon gibi) ve işle ilişkili olmayan faktörlerden (gün ve ay gibi) oluşmaktadır. Mesaiye gecikmeyi etkileyen faktörleri tanımlamada hiyerarşik regresyon analizi kullanılmıştır. Regresyon analizi sonuçları, yaş ve eğitim gibi bazı demografik değişkenlerin gecikmelerin açıklayıcı değişkenleri olduğunu göstermektedir. Ayrıca kıdem ve birim gibi işle ilgili değişkenler de gecikmelerin yordayıcısı olarak tespit edilmiştir. Bulgular, aynı zamanda, gün ve ay gibi işle ilişkili olmayan bazı faktörlerin de gecikmeleri etkileyen değişkenler olduğuna işaret etmektedir. Tüm değişkenler bir arada gecikmeleri %11,5 oranında açıklayabilmektedir. Araştırmanın bir diğer sonucu, gecikme ile yaş, eğitim, kıdem ve birim arasında yüksek düzeyde korelasyon ilişkisi olduğu yönündedir. Nihayet, ANOVA analizleri gecikmeler açısından cinsiyet farklılığı olduğunu göstermiştir. Kadınların erkeklere oranla daha fazla gecikme yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu farklılığı yaratan asıl faktör, kadınların ailevi ve çocuk sorumlulukları olabilir.

Anahtar Kelimeler: *İşe gecikme, mesaiye gecikme, çekilme davranışı, devamsızlık.*

¹ Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul/Türkiye.

E-posta: akgeyik@istanbul.edu.tr

FACTORS AFFECTING EMPLOYEE'S LATENESS TO WORK (AN EMPIRICAL STUDY ON A SAMPLE FROM A WASTE MANAGEMENT FACILITY)

Tekin Akgeyik

ABSTRACT

This paper investigates the factors leading employee lateness, based on a sample from a waste management facility in Istanbul. The data set included 2.433 incidences of lateness to work varying between 5 and 60 minutes for 128 employees. Lateness was the dependent variable, which was defined by the number of minutes late to work. The independent variables were employee characteristics (i.e. gender and age), job characteristics (i.e. department and position) and non-work factors (i.e. day and month). The study analyzed the predictors of lateness by hierarchical regression analysis. The results of regression analysis showed that some of demographic variables including age and education were significant predictors of tardiness. Moreover, tenure and department as job factors were observed to predict lateness. Also, the findings revealed that several non-work characteristics such as month and day predicted employee tardiness. All predictors accounted for 11.5 percent of the variance in lateness. There was also a highly correlation between tardiness, and age, education, tenure and department. Finally, a significant difference by sex was found with respect to lateness, with females' workers having higher tardiness compared to male workers. Household and child care responsibilities are the possible reasons for that difference.

Keywords: *Tardiness, employee lateness. withdrawal behavior, absence.*

Giriş

Mesaiye gecikme hem çalışanlar hem de organizasyonlar için çalışma hayatının önemli ve aynı zamanda görünmez sorunlarından biridir. Çalışan için işe gecikme disiplinsizlik veya memnuniyetsizlik gibi önemli bazı örgütsel sorunlara işaret edebilmektedir. Kronik gecikmelerin bir organizasyonu çeşitli açılardan olumsuz etkileme potansiyeli olabilir. İş planlarının aksaması ve üretimin veya hizmet kalitesinin gerilemesi geciken çalışanların yaratabileceği sorunlardan bazılarıdır (Koslowsky, 2000, s. 391).

Bir işletmede gecikmeleri tümüyle ortadan kaldırmak mümkün değildir ancak sıklığı ve süresi, nedenleri tespit edilerek azaltılabilir. Araştırmalarda gecikme davranışını açıklayan çeşitli değişkenler sorgulanmıştır. İş tatmini, örgütsel sadakat ve işyeri koşulları (ağır çalışma koşulları, yöneticilerin veya çalışma arkadaşlarının tutumu gibi) ön plana çıkan unsurlardır. Örgüt kültürünün çalışanın gecikme davranışını şekillendirmede etkili bir diğer faktör olduğu kabul edilmektedir.

Araştırmalar, aynı zamanda, gecikme davranışında demografik faktörlerin ve kişilik yapısının önemli role sahip olduğunu göstermektedir. Örneğin ailevi sorumlulukları nedeniyle kadınların mesaiye gecikmeye daha eğilimli oldukları ileri sürülmektedir (Shapira-Lishchinsky, 2007, s. 189). Gecikmeleri etkileyen faktörlerden bir diğeri toplumsal kültürel değerlerdir. Afrika, Ortadoğu ve Güney Amerika gibi az gelişmiş bölgelerde dakiklik ve zamanlamanın daha az önemsendiği ve gecikmelerin daha yaygın bir davranış olduğu kaydedilmektedir (Balow, 2015, s. 1). Nitekim Levin, West ve Reis (1980) araştırmalarında ABD’de dakikliğin Brezilya’ya kıyasla çok daha fazla göze çarpan bir husus olduğu sonucuna ulaşmışlardır (Koslowsky, 2000, s. 401).

Gecikmelerin ciddi ekonomik kayıplara yol açtığı açıktır. Bu kayıpların maliyetini hem makro hem de mikro düzeyde ölçmeye çalışan çeşitli girişimler olmuştur. Örneğin DeLonzor gecikmelerin, yol açtığı verimlilik kayıplarının ABD ekonomisine maliyetinin yıllık 3 milyar dolara ulaştığı iddiasındadır (Veenstra, 2015, s. 147). Heathrow Express tarafından yapılan bir araştırmada ise, her yıl işe geciken 590 bin çalışanın İngiliz ekonomisine maliyetinin yıllık 9 milyar sterline ulaştığı ileri sürülmektedir (Mercer, 2012).

İşe gecikmenin işletme düzeyindeki finansal etkilerini inceleyen araştırmalar da mevcuttur. Sagei, Birati ve Tziner (2002) sektöründe lider orta ölçekli bir teknoloji şirketi ölçeğinde gecikmelerden kaynaklanan dolaylı ve doğrudan maliyetinin çalışan başına yıllık 737 dolar olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Hopkins (2013) ise, Kanada'da 150 çalışanı olan bir şirkette çalışanların %10'unun sürekli geciktiği bir senaryoda, yıllık maliyetin 14,000 dolara ulaşabildiğini kaydetmektedir (Veenstra, 2015, s. 147).

Bu araştırmanın amacı, İstanbul'da faaliyet gösteren bir kamu atık yönetim tesisinin veri seti kapsamında mesaiye gecikme davranışını etkileyen faktörleri analiz etmektir. Makale dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde gecikme davranışı kavramsal boyutlarıyla ele alınmaktadır. İkinci bölümde gecikmelerin nedenselliğini analiz eden ampirik araştırmalar özetlenmektedir. Üçüncü bölümde araştırmanın verileri tanımlanmakta, son bölümde ise, bulgular açıklanmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Gecikme, işe belirlenmiş mesai saatinden sonra gelinmesini ifade eden bir kavramdır (Shifman ve Koslowsky, 2014, s. 40). Konuyla ilgili akademik çalışmalar 1920'li yıllara Motley'in (1926) gecikme davranışının çalışma verimliliğine etkisini analiz ettiği araştırmasına kadar uzanmış olsa da, bu konu devamsızlık ve işgücü devri gibi diğer çekilme davranışları kadar ilgi çekememiştir (Elicker vd., 2008, s. 428). Bunun nedeni gecikme davranışının işyerinde görülen diğer çekilme davranışlarından önemli ölçüde farklılaşmasıdır. Her şeyden önce gecikmeler bütünüyle veya büyük ölçüde görünmez bir niteliğe sahiptir. Devamsızlık ve işgücü devrine kıyasla gecikmeler kolaylıkla gizlenebilmekte ya da ihmal edilebilmektedir. Ayrıca gecikmeler istatistiklerde yer almamakta ve çoğunlukla kayıtları şirketlerce tutulmamaktadır. Bu nedenle gecikmelerin maliyeti gerek ekonomi gerekse de şirket ölçeğinde ölçülmemektedir (Koslowsky, 2000, s. 391).

Teorik olarak gecikme davranışına karşı genellikle iki ayrı yaklaşım söz konusudur: ekonomik ve psikolojik (Clark, Peters ve Tomlinson, 2005, s. 283). Ekonomik yaklaşım gecikmeleri rasyonel ve bilinçli bir davranış olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla, gecikmenin yaratacağı avantaj ve dezavantajı kıyaslayan kişi geç kalma veya zamanında gitme kararını verir. Örneğin işe geç kalan bir çalışan boş zaman yaratmış olacak ancak muhtemel iki maliyetle karşılaşabilecektir. İlk olarak gecikme nedeni ile ücretinde kesinti gerçekleşebilir. İkinci olarak gecikmeler çalışanın işten çıkarılmasına yol açabilir, bu da gelecekteki gelirlerin kaybı anlamına gelecektir. Çalışanın işe zamanında gitmesi ise, bu kayıpları ortadan kaldıracak ancak boş zamandan vazgeçmesine neden olan bir maliyet söz konusu olacaktır.

Endüstri psikolojisi yaklaşımı ise, gecikmeleri işe ve işyerine dönük tutumlar çerçevesinde ele almakta ve sorunu çekilme davranışı bağlamında değerlendirmektedir. Buna göre gecikmeler aslında ihmal edilmişliğin ve mutsuzluğun bir tür yansımasıdır. Psikolojik yaklaşıma göre, gecikme, işten kaytarma, devamsızlık ve gönüllü işgücü devri gibi çekilme davranışları birinden bağımsız ancak birbirini izleyen bir silsilede gerçekleşir. Gecikmeler kaytarmalara, devamsızlıklara ve nihayet işten ayrılmaya dönüşecek bir sürecin öncü aksiyonudur. Bu tür davranışların en önemli nedeni iş tatminsizliğidir. Dolayısıyla iş tatmini daha düşük olan çalışanlar arasında gecikmeler dâhil çeşitli çekilme davranışlarına rastlanması daha büyük bir olasılıktır (Clark, Peters ve Tomlinson, 2005, s. 283).

Gecikme davranışı literatürde çeşitli biçimlerde sınıflandırılmıştır. “Kaçınılmaz” ve “kaçınılabılır” gecikmeler ilk sınıflama türüdür. Kaçınılmaz gecikmeler, geçerli mazeretin olduğu gecikmelerdir. Bu tür gecikmeler çoğunlukla çalışanın kontrolü altında olmayan koşulların yarattığı gecikmelerdir. Kötü hava koşulları ya da trafiğin yol açtığı gecikmeler bu kapsamda değerlendirilebilir (Kasu, 2014, s. 8).

Geçerli mazeretin olmadığı halde yaşanan gecikmeler ise, kaçınılabılır gecikmeler olarak tanımlanmaktadır. Bu tür gecikmeler genellikle çalışanın kusurlu hatta bilinçli davranışının bir sonucu olarak ortaya çıkar. Daha fazla uyuma ya da kahvaltıyı (veya öğle yemeğini) uzatma isteği gibi nedenlerle yaşanan gecikmeler kaçınılabılır niteliktedir (Balow, 2015, s. 1).

Bazı araştırmacılar ise, gecikmeleri daha detaylı şekilde üç ayrı kategoride analiz etmektedirler. İlk kategori “artan kronik gecikmeler”dir. Artan kronik gecikmeler çalışanın motivasyonu ile ilişkilidir ve çoğunlukla organizasyonun çalışma koşullarına verilen negatif bir tepkidir. Özellikle memnuniyetsizlik, yönetime katılma sorunları ve zayıf örgütsel bağlılık bu tür gecikmelerin nedenleri olarak tanımlanmaktadır. Artan kronik gecikmeler zamanla devamsızlık ve işten ayrılma davranışına dönüşme potansiyeline sahiptir (Blau, 1994, s. 960).

İkinci tür gecikme ise, “istikrarlı kronik gecikme” davranışıdır. Bunlar, çalışanın istediğine bağlı ancak süresi ve sıklığı istikrarlı gecikmelerdir. İstikrarlı kronik gecikmeler, gecikme ile elde edilen ilave zamanın getirisi daha yüksek olduğunu düşünülen aktivitelerle değerlendirilmesinden kaynaklanır. Örneğin aile veya diğer sosyal ilişkiler, alışveriş ve eğlence gibi aktiviteler bu kapsamdadır. İstikrarlı kronik gecikme zamanla devamsızlık veya işten ayrılma gibi davranışlara dönüşmez.

Nihayet gecikmelerin üçüncü bir türü “kaçınılmaz gecikmelerdir”. Çalışanın kontrolü dışında gelişen olayların yol açtığı bu tür gecikmelerin sıklığı ve süresi önceden tahmin edilemez ve değişkendir (Balow, 2015, s. 1). Kaçınılmaz gecikme yaşayan çalışan işyerindeki kötü çalışma koşullarına tepki vermek ya da yapacağı daha iyi bir aktivite olduğu için geç kalmaz. Geç kalması tümüyle isteği dışında gelişen bazı olaylara bağlıdır. Evde yaşanan küçük problemler, hastalık, kaza veya ulaşım sorunları gibi faktörler bu tür gecikmeye yol açan olaylardır (Blau, 1994, s. 960).

Hangi türde olursa olsun gecikmeler bir organizasyonda birçok soruna yol açabilir. Yönetmel açıdan gecikmeler iş veya üretim planlarını aksatır, dolayısıyla operasyonların kesintiye uğramasına neden olur. Geciken çalışanlar arkadaşlarının iş yükünü arttırlar. Bu durum, mesaiye zamanında gelen çalışanların motivasyonuna zarar verebilir. Motivasyondaki aşınma çoğunlukla verimlilik kayıplarına yol açar, bu da işletme için daha büyük finansal maliyeti ifade eder. Jamal (1984) araştırmasında gecikmelerin tür sonuçları olabileceğini teyit etmiştir (Balow, 2015, s. 1).

Gecikmelerin Açıklayıcı Değişkenleri: Ampirik Bulgular

Gecikme hem organizasyonlar hem de çalışanlar için ciddi bir sorun olsa da, konuyu inceleyen sınırlı sayıda makale bulunmaktadır. Nitekim Ebscohost (2018) veri tabanında başlığında gecikme (lateness ya da tardiness) geçen sadece 15 yayınlanmış hakemli makale olduğu görülmektedir. Anahtar kelimeler arasında gecikme kavramının geçtiği hakemli makale sayısı, 19'a ulaşmaktadır. Ülkemizde ise, YÖK Tez Merkezi'nin (2018) ve ULAKBİM'in (2018) verilerine göre çalışanların mesaiye gecikmesiyle ilişki bir çalışma yapılmamıştır. Ayrıca kaytarma davranışı üzerine yapılan tezler incelenmiştir. Ancak bu tezlerde de gecikme davranışının ele alınmadığı görülmüştür.

Araştırmalar çalışanın işe geç kalmasını etkileyen çok sayıda değişkeni tanımlamaktadır. Ampirik bulgular, iş tatmini, işyeri ilişkileri, örgüt kültürü, devamsızlık, işgücü devri, bireysel değişkenler ve diğer faktörler çerçevesinde özetlenmiştir.

İş Tatmini

İş tatmini ampirik araştırmalarda açıklayıcı bir değişken olarak ön plana çıkmaktadır. Örneğin Foust (2001, s. 96) tarafından ABD'nin orta batı bölgesin-

deki bir üniversitenin 130 öğrencisi arasında yapılan bir araştırmada, iş tatmininin gecikme davranışının açıklayıcı bir değişkeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Adler ve Golan (1981) tarafından yapılan bir diğer araştırma iş tatmininin ve bıktırıcı çalışma koşullarının gecikmelerde belirleyici değişkenler olduğunu göstermektedir. Ülkemizde 2005 yılında Çekmecelioğlu tarafından yapılan bir araştırmada ise, örgüt ikliminin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi teyit edilmiştir. Buna karşılık Rosse ve Hullin (1985: 324) tarafından 42 hastane çalışanı arasında yapılan araştırmada gecikmelerle iş tatmini arasından anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

İşyeri İlişkileri

Bazı araştırmacılar işyeri ilişkilerinin çalışanın işe gecikmesinde etkili bir faktör olduğu görüşündedir. Örneğin Bardsley (1987, s. 91) araştırmasında bir üretim işletmesinde 181 ücretli çalışan arasında gecikmelerle ilişkili değişkenleri analiz etmiştir. Bulgular, iş arkadaşlarıyla daha olumlu ilişkiler kuran çalışanlar arasında gecikme davranışının belirgin şekilde gerilediğine işaret etmektedir. Eder ve Eisenberger (2008, s. 60) tarafından yapılan bir başka araştırma bu sonuçları doğrulamaktadır. ABD'nin kuzeydoğu bölgesinde faaliyette bulunan bir imalat şirketindeki 23 çalışma grubu örnekleme kapsamında yapılan çalışmada araştırmacılar yüksek düzeyde algılanan örgütsel desteğin gecikme davranışı üzerinde negatif yönlü bir etki yarattığı sonucuna ulaşmışlardır.

Örgütsel Kültür

Bazı araştırmalar örgütsel iklim, örgütsel adalet ve örgütsel bağlılık gibi örgüt kültürüyle ilişkili faktörlerin gecikme davranışını açıklamadaki rolünü incelemişlerdir. Elicker vd. tarafından (2008, s. 435) bir kamu üniversitesi ile bir sağlık kuruluşunun 637 çalışanı arasında yapılan bir araştırma, örgütsel iklimin gecikme davranışının açıklayıcı değişkeni olduğunu göstermiştir. Bir diğer araştırmada İsrail'de 52 liseden 3,220 öğretmenler arasında gecikmelerin nedenini irdeleyen Shapira-Lishchinsky (2007, s. 194) gecikmelerin özellikle kadın çalışanlar için dağıtımsal adalet algısıyla ilişkili olduğunu göstermiştir. Dishon-Berkovits ve Koslowsky (2002) tarafından yapılan bir araştırmada ise, gecikme eğilimi olan çalışanlar arasında örgütsel sadakatin son derece düşük düzeylerde kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgular, Koslowsky ve Dishon-Berkovits tarafından İsrail'de 2001 yılında bir sanayi kuruluşunun 155 beyaz ya-

kalı çalışanı arasında yapılan bir diğer araştırma ile teyit edilmiştir. Araştırmacılar örgütsel sadakatın gecikme davranışı ile güçlü bir ilişkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır (Koslowsky ve Dishon-Berkovits, 2001, s. 152).

Devamsızlık ve İşgücü Devri

Literatürde diğer çekilme davranışlarının (devamsızlık ve işgücü devri gibi) gecikmenin yordayıcıları olduğuna işaret eden araştırmalar da mevcuttur. Berry vd. (2012, s. 687) konuyla ilgili 36 araştırma örneklemini kapsamında yapmış oldukları bir meta analizde gecikmenin devamsızlık ($r= 0,26$) ve işgücü devri ($r= 0,1$) ile ilişkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca ABD’de bir ortabatı eyaletinde faaliyette bulunan beş işletmeden 651 çalışanın katılımıyla gerçekleştirdikleri bir araştırmada Beehr ve Gupta (1978, s. 73) devamsızlığın ve işgücü devri niyetinin işe gecikmeyle ilişkili olduğunu belirlemişlerdir. Benzer bir araştırmayı İsrail’de 251 hemşire arasında yapan Shapira-Lishchinsky ve Even-Zohar (2011, s. 429) gecikme davranışı ile devamsızlık arasında pozitif, buna karşılık ayrılma niyetiyle negatif yönlü bir ilişki olduğunu göstermişlerdir.

Bireysel Değişkenler

Araştırmalarda cinsiyet, yaş, medeni durum ve kıdem gibi çeşitli bireysel değişkenlerin gecikme davranışı ile ilişkisi sorgulanmıştır. Jamal (1981) cinsiyetler arasında gecikme davranışı açısından anlamlı bir farklılık tespit edememiştir. Clegg (1983) kadınların erkeklere kıyasla daha fazla geç kalma davranışı sergiledikleri sonucuna ulaşırken (Bardsley and Rhodes, 1996, s. 355), Bardsley (1987, s. 74) araştırmasında erkeklerin daha yüksek oranda gecikme gösterdiklerini tespit etmiştir. Benzer bir sonuca Shapira-Lishchinsky ve Even-Zohar da ulaşmıştır (2011, s. 439).

Birçok araştırmada (Clegg, 1983; Farrell ve Robb, 1979; Jamal,1981) yaş değişkeni ile gecikme davranışı arasında negatif bir korelasyon ilişkisine işaret edilmektedir. Oysa Nicholson ve Goodge’nin (1976) bulguları bu ilişkiyi teyit etmemektedir (Bardsley and Rhodes, 1996, s. 355).

Araştırmalarda genellikle medeni durum ile gecikme davranışı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır (Clegg, 1983; Jamal, 1981; Leigh and Lust, 1988; Gupta and Jenkins, 1983). Buna karşılık Blau (1985) çalışmasında evli çalışanların bekârlara göre daha fazla gecikme davranışı sergiledikleri sonucuna ulaşmıştır (Balow, 2015, s. 5).

Nicholson ve Goodge (1976) tarafından gerçekleştirilen araştırmada kıdem süresi ile gecikme davranışı arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu kaydedilmiştir. Ancak çoğu araştırmada (Farrell ve Robb, 1979; Jamal, 1981; Leigh ve Lust, 1988) bu iki değişken arasında negatif yönlü korelasyon ilişkisi tespit edilmiştir (Bardsley ve Rhodes, 1996, s. 355).

Diğer Faktörler

bazı araştırmalarda gecikme davranışını açıklamada diğer faktörler üzerinde de durulmuştur. Sözelimi İngiltere’de 1992 İstihdam Araştırmasının örneklemini kullanan Clark, Peters ve Tomlinson (2005, s. 291) hem ekonomik hem de psikolojik değişkenlerin rol oynadığı gecikmelerin hizmet ve özel sektör çalışanları arasında daha yaygın olduğunu tespit etmişlerdir. Araştırmada, ayrıca, cinsiyet, sektör ve işkolu gibi değişkenlere bağlı olmakla birlikte bir çalışanın içine ayda en az bir kez gecikme olasılığının %30 düzeyinde olduğu öngörölmüştür.

İlgi çekici bir çalışma Bardsley ve Rhodes (1996, s. 361) tarafından yapılmıştır. New York’ta faaliyette bulunan bir işletmenin 225 çalışanın arasında gerçekleştirilen araştırmada motivasyon ve dakikliğin işe gecikmelerin temel yordayıcıları olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Rogelberg vd. ise (2014, s. 323) 665 katılımcı arasında yaptıkları bir araştırmada toplantılara gecikmenin nedenlerini sorgulamışlardır. Sonuçlar, gecikmelerin istifa niyeti, yaş, toplantıdan beklenti ve titizlik gibi değişkenlerle ilişkili olduğunu göstermektedir.

Yöntem

Veri Seti

Veriler, İstanbul’da faaliyet gösteren bir atık yönetim şirketinin insan kaynakları otomasyon sistemi kayıtlarından derlenmiştir. Veri seti, mesaiye 5 ile 60 dakika arasında geciken 128 çalışana ait 2,433 gecikme vakasına ilişkin kayıtları kapsamaktadır. Örnekleme periyodu, verilerin derlendiği şirketin paylaşmayı uygun gördüğu 1 Ocak-31 Aralık 2015 dönemini içermektedir. Veriler, örnekleme periyodunda mesaiye geciken çalışanların demografik ve işe ilişkin nitelikleri ile gecikme süreleri ve gecikme tarihlerine ait bilgileri içermektedir.

Örneklem

Örneklem ağırlıklı olarak erkek, büyük ölçüde mavi yakalı ve göreceli olarak gençtir. Spesifik olarak örneklemin %84'ü (108) erkek, %78'i ise, mavi yakalı çalışandan oluşmaktadır. Ortalama yaş 36,2'dir (25 ile 55 yaş arasında değişen yaşlarda). Ortalama kıdem süresi, 8,4 yıldır. Örneklemin %44'ü üniversite mezunudur. Çalışanların %68'i evli, %57'isinin 1 ile 3 arasında değişen çocuğu bulunmaktadır. Örneklem grubunda ortalama gecikme süresi 28,8 dakikadır.

Değişkenler

Gecikme, araştırmanın bağımlı değişkenidir. Gecikme mesai başlangıcına gecikilen dakika bazında ölçülmüştür. Bağımsız değişkenler ise, demografik değişkenler (cinsiyet, yaş gibi), işle ilişkili faktörler (birim, pozisyon gibi) ve işle ilişkili olmayan faktörlerden (gün, ay, burç gibi) oluşmaktadır.

Burç sembolleri bu çalışmada örnekleme doğum tarihlerine göre sınıflamanın pratik bir aracı olarak kullanılmıştır. Amaç, çalışanlar arasında mesaiye gecikme davranışının doğum tarihlerine göre ne ölçüde farklılaştığını ve doğum tarihinin gecikme davranışını ne ölçüde etkilediğini analiz etmektir. Bu açıdan burç değişkeni aşağıda açıkladığı şekliyle çalışanların doğdukları gün ve aya karşılık gelen burç sembolleriyle sınırlıdır ve örneklemin kişilik yapısı ya da astroloji bağlamında bir karşılığı yoktur.

- (1) Ateş Burçları [(Koç 21 Mart-20 Nisan), Aslan (23 Temmuz-23 Ağustos) ve Yay (23 Kasım-21 Aralık)]
- (2) Toprak Burçları [(Boğa (21 Nisan-20 Mayıs), Başak (24 Ağustos-23 Eylül) ve Oğlak (22 Aralık-20 Ocak)]
- (3) Hava Burçları [İkizler (21 Mayıs-20 Haziran), Terazi (24 Eylül-23 Ekim) ve Kova (21 Ocak-18 Şubat)]
- (4) Su Burçları [Yengeç (21 Haziran-22 Temmuz), Akrep (24 Ekim-22 Kasım) ve Balık (19 Şubat-20 Mart)]

Araştırma Soruları

Araştırma üç temel hipotezi yanıtlamayı hedeflemektedir: (1) İşe gecikme davranışı açısından demografik gruplar arasında istatistikî olarak anlamlı bir farklılık var mıdır? (2) Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisinin yönü ve gücü nedir? (3) Demografik, işle ilişkili olan ve işle ilişkili olmayan değişkenler mesaiye gecikmeyi ne ölçüde açıklamaktadır?

Veri Analizi

Deskriptif istatistikler, gecikme verilerinin ortalama ve standart değerlerini analiz etmede kullanılmıştır. ANOVA analizi ile demografik gruplar arasındaki farklılık analizleri yapılmıştır. Araştırmanın bağımlı ve bağımsız değişkenleri arasındaki ilişkinin gücü ve yönü Pearson korelasyon analizi ile ölçülmüştür. Nihayet, mesaiye gecikmeyi etkileyen faktörleri tanımlamada hiyerarşik regresyon analizi kullanılmıştır.

Sonuçlar

Deskriptif İstatistikler

Tablo 1’de gecikmelere ilişkin deskriptif istatistikler özetlenmektedir. ANOVA analizleri örneklem grubu arasında gecikme davranışı açısından istatistikî olarak anlamlı farklılıklar olduğunu göstermektedir. Örneğin kadın çalışanların erkek çalışanlara kıyasla daha yüksek gecikme süresine sahip olduğu görülmektedir. Benzeri bir farklılık bekâr ve evli çalışanlar arasında gözlenmiştir. Ayrıca üç ve daha fazla çocuğu olan çalışanların iki veya daha az çocuğu olan çalışanlara kıyasla daha fazla gecikme eğiliminde oldukları görülmektedir.

Gecikme aynı zamanda eğitim düzeyi açısından da farklılaşmaktadır. Üniversite mezunu olanların gecikme davranışını daha fazla sergiledikleri anlaşılmaktadır. Bir diğer farklılık birimler arasında tespit edilmiştir. Analizler destek birimlerinde görev yapan çalışanların operasyon ve teknik birimi çalışanlarına göre işe daha fazla geciktiklerine işaret etmektedir. Bir diğer bulgu, çalışanların yılın ikinci periyodunda (Temmuz-Aralık) gecikmeye daha eğilimli oldukları yönündedir. Ayrıca çalışanların hafta içi mesailerine hafta sonu mesailerine kıyasla daha fazla geciktikleri görülmektedir. Nihayet gecikmenin çalışanların doğum tarihlerine göre değiştiği anlaşılmaktadır.

Tablo 1. Deskriptif İstatistikler

	Değişkenler	Mesaiye Gecikme Süresi (dk.)	
		Ortalama	Standart Sapma
Cinsiyet	Erkek	28,4	16,8
	Kadın	30,2*	17,6
Medeni Durum	Bekâr	27,8	17,8
	Evli	29,3*	16,5
Çocuk Sayısı	Çocuğu yok	28,2	17,9
	1	28,6	16,1
	2	28,1	15,2
	3 veya daha fazla	30,8*	17,1
Eğitim Düzeyi	Üniversite mezunu olmayanlar	26,3	15,9
	Üniversite mezunları	30,3**	17,5
Birim	Destek	31,8**	17,1
	Operasyon	29,5	17,8
	Teknik	22,6	15,1
Ay	Ocak-Haziran	25,6	16,5
	Temmuz-Aralık	30,5**	17,1
Gün	Hafta içi	29,1*	17,1
	Hafta sonu	24,5	15,9
Burçlar	Ateş (Koç, Aslan ve Yay)	29,7	16,9
	Toprak (Boğa, Başak ve Oğlak)	29,1	17,9
	Hava (İkizler, Terazi ve Kova)	26,7	16,2
	Su (Yengeç, Akrep ve Balık)	29,9*	17,1

*p < .05 **p < .001

Korelasyon Analizi

Araştırma değişkenleri arasındaki korelasyon analizi sonuçları Tablo 2’de görülmektedir. Korelasyon matrisine göre, “mesaiye gecikme” bağımlı değişkeni tüm bağımsız değişkenlerle istatistiki olarak anlamlı şekilde ilişkilidir. Örneğin gecikme ile cinsiyet arasında zayıf ancak anlamlı ve pozitif yönlü ilişki olduğu görülmektedir ($r = .05$). Bu ilişki, kadın çalışanların erkeklere kıyasla gecikmeye daha eğilimli olduğuna işaret etmektedir.

Benzer bir ilişki yaş ($r = .06$) ve kıdem ($r = .06$) değişkenleri açısından da geçerlidir, dolayısıyla daha yaşlı ve kıdemli çalışanlar arasında gecikme davranışının daha yaygın olduğu ifade edilebilir.

Ayrıca gecikmelerin “medeni durum” ve “sahip olunan çocuk sayısı” değişkenleri ile pozitif yönlü bir ilişkiye sahip olduğu gözlenmiştir. Bu durum, evli ve 3 ya da daha fazla çocuğu olan çalışanların işe gecikme sorununu daha fazla yaşadıklarına işaret etmektedir.

Ayrıca eğitim düzeyi ile gecikme arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir ($r = .12$), dolayısıyla yüksek eğitilmiş çalışanların mesaiye gecikmeye daha eğilimli oldukları anlaşılmaktadır.

Tablo 2. Korelasyon Analizinin Sonuçları

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Mesaiye gecikme	-									
2. Cinsiyet	,05*	-								
3. Yaş	,06**	-,01	-							
4. Medeni hal	,05*	-,26**	,39**	-						
5. Çocuk sayısı	,05*	-,44**	,45**	,69**	-					
6. Eğitim düzeyi	,12**	,32**	-,11**	-,05*	-,10**	-				
7. Kıdem	,06**	,04	,71**	,28**	,40**	-,11**	-			
8. Birim	-,25**	-,34**	-,17**	,05**	-,01	-,24**	-,35**	-		
9. Ay	,14**	,08**	-,12**	-,02	-,06**	,07**	-,11**	-,07**	-	
10. Burç	,16**	,10**	-,04*	-,24**	-,08**	,06**	,13**	-,12**	,03	-

**p< 0.01, *p< 0.05

Öte yandan gecikme davranışı ile birim arasında göreceli olarak güçlü ve negatif yönlü ($r = -.25$) bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca gecikmelerle ay değişkeni arasındaki ilişki pozitif yönlüdür ($r = .14$). Nihayet gecikmelerin burç değişkeni ile pozitif bir ilişkiye ($r = .16$) sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, su burç grubuna mensup çalışanların daha fazla gecikme yaşadığına işaret etmektedir. Pozisyon, yaka tipi ve gün değişkenleri ile mesaiye gecikme davranışı arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki olmadığı gözlenmiştir.

Gecikmeye Neden Olan Faktörler

İşe gecikmelerin açıklayıcı değişkenlerini analiz etmek amacıyla hiyerarşik regresyon analizi kullanılmıştır. Bağımsız değişkenler modele üç adımda dâhil edilmiştir. Tablo 3'te üç regresyon modelinin sonuçları görülmektedir.

İlk aşamada modele demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, medeni durum, çocuk sayısı ve eğitim) dâhil edilmiştir. Bulgular, 1. model'in bir bütün olarak istatistiki açıdan anlamlı ve demografik değişkenlerin mesaiye gecikme davranışındaki değişimi %2,6 oranında açıkladığını göstermektedir ($F = 12,779$, $p < .001$). Demografik değişkenler arasında en güçlü yordayıcı eğitim düzeyidir ($\beta = .14$, $p < .001$). Bu durum, eğitilmiş çalışanların düşük eğitim düzeyine sahip çalışanlara kıyasla mesaiye gecikmeye daha eğilimli olduğunu göstermektedir. Ayrıca analizler yaşın ($\beta = .05$, $p < .05$) gecikmelerin bir diğer açıklayıcı değişkeni olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla ileri yaşlardaki çalışanlar arasında gecikmeler daha fazla yaşanmaktadır.

Tablo 3. Hiyerarşik Regresyon Analizinin Sonuçları

Değişkenler	1. Model**			2. Model **			3. Model**		
	B	SE	β	B	SE	β	B	SE	β
Demografik faktörler									
(1) Cinsiyet	,97	,95	,24	-2,19	,97	-,05*	-2,85	,95	-,07*
(2) Yaş	,14	,07	,05*	,17	,09	,06	,27	,09	,09
(3) Medeni durum	,26	,96	,01	1,4	,96	,04	2,94	,96	,08
(4) Çocuk sayısı	,56	,38	,04	,05	,38	,01	-,22	,38	-,02
(5) Eğitim	1,24	,19	,14**	,74	,22	,08**	,87	,22	,10**
İşle İlgili nitelikler									
(6) Kıdem				-2,25	,11	-,07*	-,33	,11	-,09
(7) Birim				-4,83	,45	,26**	-4,52	,44	-,24*
(8) Yaka türü				-,14	,86	-,01	,78	,85	,02**
Diğer faktörler									
(10) Ay							4,15	,70	,12**
(11) Gün							,46	,21	,04*
(12) Burç							,82	,09	,17**
Model için R²		%2,6			%7,4			%11,5	
R² değişim oranı		%2,6			%4,9			%4,1	
F Değişimi		12,779			43,336			36,922	

*P < 0.05 **P < 0.01

2. adımda modele demografik değişkenlerle birlikte işle ilgili değişkenler katılmıştır. Model bir bütün olarak istatistiki açıdan anlamlıdır ve değişkenler gecikmeleri %7,6 oranında açıklamaktadır. Birim ($\beta = -.26$, $p < .001$) mesaiye gecikmeyi açıklayan en güçlü değişkendir. Bu sonuç, operasyonel ve teknik birimlerde görev yapan çalışanlara kıyasla destek birimlerinde çalışan kişilerin daha yüksek gecikme eğilimine sahip olduğunu göstermektedir. Kıdem de negatif yönlü bir diğer yordayıcıdır. Bu durum, daha az kıdemli çalışanların kıdemli çalışanlara kıyasla daha yüksek gecikme davranışı sergilediğine işaret etmektedir.

Üçüncü aşamada işle ilişkili olmayan nitelikler (ay, gün ve burç gibi) modele dâhil edilmiştir. İş dışı değişkenlerin dâhil edilmesiyle modelin gecikme davranışını açıklayıcı oranı %11,5'e yükselmiştir ($F = 36,922$, $p < .001$). İşle ilişkili olmayan göstergelerin her üçü de istatistiki olarak anlamlıdır. Mesaiye gecikme ile ilişkisi en güçlü değişken burçtur ($\beta = .17$, $p < .001$). Bulgular, Yengeç, Akrep ve Balık burcundan olan çalışanların daha yüksek gecikme oranına sahip olduğunu göstermektedir. Ay değişkeni de gecikmelerin yordayıcısıdır ($\beta = .12$, $p < .001$). Buna göre, çalışanlar özellikle yılın ikinci yarısında daha fazla gecikmektedirler. Nihayet gün mesaiye gecikmenin bir diğer değişkeni olarak ön plana çıkmıştır ($\beta = .04$; $p < .05$). Analizler, çalışanların hafta sonuna kıyasla hafta içinde gecikmeye daha fazla eğilimli olduklarına işaret etmektedir.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Mesaiye gecikme verimlilik kayıpları yanında, finansal (işgücü maliyeti gibi) ve finansal olmayan (iş disiplinsizliği, soruşturmalar gibi) maliyetlere yol açan önemli bir sorundur. Buna karşılık, literatürde gecikmelerin nedenleri ve sonuçları konusunda göreceli olarak sınırlı sayıda araştırma mevcuttur. Bu araştırmanın amacı, İstanbul'da faaliyet gösteren bir atık yönetim şirketinin örneklemini kapsamında mesaiye gecikmenin yordayıcılarını analiz etmektir. Analizler sonucunda araştırmanın temel bulgularını özetlemek mümkündür.

İlk olarak, hiyerarşik regrasyon analizi bulgularına göre; yaş ve eğitim düzeyi (demografik değişkenler), kıdem ve birim (işle ilgili nitelikler) ile ay, gün ve burç (işle ilişkili olmayan değişkenler) çalışanların işe gecikmesinin açıklayıcı değişkenleridir. Bu sonuç, yaşın gecikmenin açıklayıcı değişkeni olduğu sonucuna ulaşan Balow (2015, s. 17), Rogelberg vd. (2014), Shapira-Lishchinsky (2012, s. 319) ile Bardsley ve Rhodes'in (1996, s. 361) araştırma bulgularıyla örtüşmektedir. Sonuçlar ayrıca araştırmalarında kıdemın gecikme davranışının yordayıcısı olduğu sonucuna ulaşan Eder ve Eisenberger'in (2008, s. 60) araştırmasıyla paralel bulgulara sahiptir. Buna karşılık, kıdemın işe gecikmelerin açıklayıcı değişkeni olmadığını kaydeden Balow'un (2015, s. 19) araştırmasıyla örtüşmemektedir. Benzer biçim araştırma bulguları, eğitimin gecikme davranışının açıklayıcı bir değişkeni olmadığı sonucuna ulaşan Bardsley ve Rhodes'un (1996, s. 361) sonuçlarıyla örtüşmemektedir.

İkinci olarak, korelasyon analizinin sonuçları mesaiye gecikmenin cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, medeni durum, çocuk sayısı ve kıdem ile istatistiki açıdan anlamlı ve pozitif yönlü korelasyon ilişkisine sahip olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, gecikme değişkeni ile birim arasındaki korelasyon ilişkisi negatif yönlüdür. Bu bulgu, cinsiyet ile gecikme arasında korelasyon ilişkisi olduğunu bulan Shapira-Lishchinsky ve Even-Zohar'ın (2011) araştırmasıyla örtüşmektedir. Ayrıca bu sonuç, yaşın gecikme ile korelasyon ilişkisi olduğunu tespit eden Bardsley'in (1987, s. 72) bulgularıyla örtüşmektedir. Benzer biçimde, bulgular çocuk sayısı ile mesaiye gecikme arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşan Blau, Tatum ve Cook'un (2004) çalışmasıyla paralellik taşımaktadır. Ancak, bulgular Koslowsky vd. (1997) ile Hanisch ve Hulin'in (1991, s. 120) sonuçlarıyla farklılaşmaktadır. Araştırmacılar demografik faktörlerle (cinsiyet, yaş ve eğitim) gecikme arasında korelasyon ilişkisi

olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Sonuçlar, Balow'un (2015, s. 17) araştırma bulgularıyla örtüşmemektedir. Balow (2015, s. 17) çalışmasında medeni durum, yaş, kıdem ve çocuk sayısının mesaiye gecikmeyle ilişkili olmadığını göstermiştir. Ayrıca cinsiyet, eğitim düzeyi ve kıdem gecikmelerle ilişkili olmadığı sonucuna ulaşan Bardsley'in (1987, s. 72) araştırması da bu çalışmanın bulgularından ayrılmaktadır.

Araştırmanın bir diğer sonucu, mesaiye gecikmenin burç değişkeni ile korelasyon ilişkisine sahip olmasıdır. Buna göre, Su Burçları olan Yengeç, Akrep ve Balık burcu çalışanlarının diğer burçlara mensup çalışanlara kıyasla gecikmeye daha eğilimli oldukları görülmüştür.

Bir başka bulgu ise, gecikmenin ay değişkeni ile korelasyon ilişkisine sahip olmasıdır. Analizler, çalışanların yılın ikinci yarısında gecikme davranışını daha fazla sergilediklerini ortaya koymaktadır.

Öte yandan ANOVA analizleri gecikme davranışının cinsiyet, medeni durum, çocuk sayısı, eğitim düzeyi, birim, ay, gün ve burçlara göre istatistikî olarak anlamlı şekilde farklılaştığını göstermektedir. Bu sonuç, Bardsley'in (1987, s. 74) erkekler lehine anlamlı gecikme farklılıkları tespit ettiği araştırmasının bulgularıyla örtüşmemektedir. Benzer biçimde bulgular erkeklerin kadınlara kıyasla daha fazla geciktiği sonucuna ulaşan Shapira-Lishchinsky ve Even-Zohar'ın (2011, s. 439) araştırma sonuçlarından ayrılmaktadır.

Sonuç olarak, araştırma bulguları çalışanların mesaiye gecikmesini etkileyen çeşitli faktörler olduğunu göstermektedir. Gelecek araştırmalar açısından gecikme davranışını etkileyebilecek muhtemel diğer faktörlerin incelenmesi önemlidir. Bu kapsamda kişilik yapısı, iş tatmini ve örgüt kültürünün mesaiye gecikmelerin açıklayıcı değişkenleri olarak sorgulanması uygun olur.

KAYNAKÇA

- Adler, S. ve Golan, J.(1981). Lateness as a withdrawal behavior. *Journal of Applied Psychology*, 66 (5), 544-554
- Balow, H. C., (2015). *Multiple predictors of tardiness behavior*. Master Thesis, Lamar University, Texas.
- Bardsley, J. J. ve Rhodes, S. R., (1996). Using the Steers-Rhodes (1984) framework to identify correlates of employee lateness. *Journal of Business and Psychology*, 10 (3), 351-365.
- Bardsley, J. J.(1987). *Employee lateness: Identifying correlates of lateness by applying the steers and rhodes process model of attendance*. Ph.D. Thesis, Syracuse University, New York.

- Beehr, T. A. ve Gupta, N.(1978). A note on the structure of employee withdrawal. *Organizational Behavior and Human Performance*, 21 (1), 73-79.
- Berry, C.M., Lelchook, A. M. ve Clark, M. A., (2012). A Meta-Analysis of the interrelationships between employee lateness, absenteeism, and turnover: Implications for models of withdrawal behavior. *Journal of Organizational Behavior*, 33 (5), 678-699.
- Blau, G., Tatum, D. S., ve Cook, K. W., (2004). Comparing correlates for different types of absence versus lateness behaviors. *Journal of Allied Health*, 33 (4), 238-246.
- Blau, G.(1994). Developing and testing a taxonomy of lateness behavior. *Journal of Applied Psychology*, 79 (6), 959-970.
- Clarkn, K., Peters, S. A. ve Tomlinsonnn, M. (2005), The Determinants of Lateness: Evidence from British Workers. *Scottish Journal of Political Economy*, 52 (2), 282-304.
- Çekmecelioglu, H. G. (2005). Örgüt ikliminin iş tatmini ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi: Bir araştırma. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6 (2), 23-39.
- Dishon-Berkovits, M. ve Koslowsky, M.(2002). Determinants of Employee Punctuality, *The Journal of Social Psychology*, 142 (6), 723-739.
- Eder, P. ve Eisenberger, R.(2008). Perceived organizational support: Reducing the negative influence of coworker withdrawal behavior. *Journal of Management*, 34 (1), 55-68.
- Elicker, J.D., Foust, M. S., O'Malley, A. L. ve Levy, P. E., (2008). Employee lateness behavior: The role of lateness climate and individual lateness attitude. *Human Performance*, 21 (4), 427-441.
- Foust, M. S. (2001). *An investigation of the antecedents of lateness behavior: The effects of attitudes, individual differences, and context*. Ph.D. Thesis, The University of Akron.
- Gupta, N. ve Jenkis, G. D. (1983). Tardiness as a manifestation of employee withdrawal. *Journal of Business Research*, 11 (1), 61-75.
- Hanisch, K. A. ve Hulin, C. L., (1991). General attitudes and organizational withdrawal: An evaluation of a causal model. *Journal of Vocational Behavior*, 39 (1), 110-128.
- Kasu, P. A. (2014). *Challenges in controlling lateness, absenteeism and labour turnover: A case study of Christ Apostolic University College, Kwadaso, Kumasi*. Master Thesis, Kwame Nkrumah University of Science and Technology, Gana.
- Koslowsky, M. ve Berkovits, M. D. (2001). Self-report measures of employee lateness: Conceptual and methodological issues. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 10 (2), 145-159.
- Koslowsky, M. (2000). A new perspective on employee lateness. *Applied Psychology*, 49 (3), 309-407.
- Mercer, D. (2012). *Staff lateness 'costs the economy £9 billion every year*. www.independent.co.uk, (Erişim tarihi: 28 Mayıs 2019).
- Rogelberg, S. G., Scott, C. W., Agypt, B., Williams, J., Kello, J. E., McCausland, T. ve Jessie, O. L., (2014). Lateness to meetings: Examination of an unexplored temporal phenomenon. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 23 (3), 323-341.

- Shapira-Lishchinsky, O. ve Even-Zohar, S. (2011). Withdrawal behaviors syndrome: An ethical perspective. *Journal of Business Ethics*, 103 (3), 429-451.
- Shapira-Lishchinsky, O. (2007). Israeli teachers' perceptions of lateness: A gender comparison. *Sex Roles*, 57 (3-4), 187-199.
- Shapira-Lishchinsky, O. (2012). Teachers' withdrawal behaviors: Integrating theory and findings. *Journal of Educational Administration*, 50 (3), 307-326.
- Shifman, A. ve Koslowsky, M. (2014). Predicting employee lateness. *Current Advances in Psychology Research*, 2 (1), 40-51.
- Veenstra, J. (2015). The cost of tardiness. www.toyo.ac.jp, (Erişim tarihi: 28 Mayıs 2019).
- Rosse, J. G. ve Hulin, C. L., (1985). Adaptation to work: An analysis of employee health, withdrawal, and change. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 36 (3), 324-347.

ÇALIŞMANIN DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME

Hasan Yuyucu¹

¹ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2184-2704

ÖZ

Çalışma kavramına yüklenen anlam ve çalışma olarak tanımlanan aktivitelerin kapsamı tarihsel süreçte değişkenlik göstermiştir. Belirtilen değişkenlik genel olarak üretimsel ilişkilerdeki dönüşümlerle ilgilidir. 18. Yüzyılın son çeyreğinden 19. yüzyılın ortalarına kadar süren birinci sanayi devrimi mekanik üretimi ortaya çıkarmıştır. İkinci sanayi devrimi ise montaj hattının ve elektriğin devreye girmesiyle seri üretimi mümkün kılan bir süreçtir. Dijital Devrim olarak da anılan üçüncü sanayi devriminin temel konusunu otomasyon oluşturmaktadır. Günümüzde, bilgi teknolojilerinin ve elektriğin endüstriyel hayata entegrasyonu söz konusu bulunmaktadır. Bu makalede uzak gelecek zamanda çalışma hayatında üretimdeki muhtemel değişiklik ve kısaca, istihdam edilmede gerçekleşebilecek gelişmeler üzerinde durulmuştur. Uzak gelecekte anlatılmak istenen, çeyrek yüzyıllık bir dönemdir. Çalışma hayatında gerçekleşebilecek olan değişikliklerin makro açıdan değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu çalışmanın kapsamı ileri derecede teknolojiye sahip endüstriyel yapıda genel iş yapış şeklidir. Her bir endüstriyel dönüşümde bazı ülkeler bu süreçlere tam olarak entegre olabilirken bazı ülkeler ise bu süreçleri tam olarak gerçekleştirilememektedir. Evrensel, eş zamanlı bir çalışma motifi gerçekleştirilememektedir. Bu bağlamda makalede paradigmatik seviyede yorumlayıcı yaklaşım tercih edilmiştir. Sonuç olarak, kitlesel üretimin ve bireyselleştirilmiş üretimin birlikte devrede olacağı ifade edilebilir. Çalışanların sofistike endüstriyel araçlara ve yapılara yabancı kalabilmesi muhtemeldir. Böyle bir durumda çalışanların sahip olması gereken yetkinlikler değişikliğe uğrayacaktır. Ayrıca istihdam edilme kısa dönemli olabilecek ve mekânsal değişiklikler gerektirebilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Çalışma, Endüstri 4.0, 3D Yazıcı, İstihdam*

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi. Sakarya Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, İnsan Kaynakları ve Endüstri İlişkileri Bilim Dalı Sakarya/Türkiye.

E-posta: giresunn28@outlook.com

A BRIEF EVALUATION ON THE TRANSFORMATION OF THE WORK

Hasan Yuyucu

ABSTRACT

The scope of activities defined as meaning and study in the concept of work varied in the historical process. The mentioned variability generally relates to transformations in productional relations. The first industrial revolution, which lasted from the last quarter of the 18th century to the middle of the 19th century, revealed mechanical production. The second industrial revolution is a process that enables mass production with the introduction of the assembly line and electricity. The basic subject of the third industrial revolution, also known as the Digital Revolution, is automation. Nowadays, integration of information technologies and electronics into industrial life is in question. This article focuses on the possible changes to production in the working life and, in short, the developments in employment in the distant future. In this article the distant future is a quarter-century. Intended to evaluate the possible changes in working life from a macro perspective. The scope of this article is the general business style in industrial structure with advanced technology. In each industrial transformation, some countries can be fully integrated into these processes while others do not fully realize these processes. A universal, simultaneous work pattern is not realized. In this context, the interpretive approach is preferred in the paradigmatic level. As a result, it can be stated that mass production and individualized production will be activated together. Employees are likely to remain alien to sophisticated industrial vehicles and structures. In such a case, the competencies that employees should have are subject to change. In addition, employment may be short-term and may require place changes.

Keywords: *Work, Industry 4.0, 3D Printer, Employment*

Giriş

Çalışma kavramı tarihte fertlerin hayatında ve toplumların yapısında temel teşkil edici bir öneme sahip olmuştur. Bir kavram olarak geçmiş zamanlardan başlayarak olumlu veya olumsuz anlamlar yüklenmiştir. Modern anlamda ise çalışma, kapitalist endüstriyel süreçle ortaya çıkmıştır. Bu makalede çalışma fiilinde gerçekleşebilecek değişimler genel hatlarıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır. Gerçekleşmesi muhtemel değişimler için uzak gelecek zaman tanımlaması baz alınarak değerlendirmeye gidilmiştir. Burada kastedilen süre çeyrek yüzyıllık bir dönemi kapsamaktadır.

Makale iki bölüm olarak düzenlenmiştir. Birinci bölümde çalışma kavramı literatürdeki bazı kaynaklara göre üretim yöntemlerindeki değişikliklerle ilişki içinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise yeni endüstriyel gelişmeler bağlamında genel olarak çalışmanın nasıl bir değişim geçirebileceği ifade edilmeye çalışılmıştır. İleri derecede endüstriyel teknolojilerin yeni belirginleşmeye başladığı bir evrede genel hatlar etrafında bir değerlendirme gerçekleştirilmeye çalışılacaktır.

Çalışma Kavramının Geçmiş Zamandan Bugüne Serencamı

Çalışma kavramının sahip olduğu anlam geçmiş zamanlarda değişiklik göstermiştir. İngilizce sözlükte labor kelimesi çalışma, iş, emek; zahmet, sıkıntı anlamlarına gelirken work kelimesi iş, çalışma, emek, meşgul olma anlamlarına gelmektedir (Redhouse, 2015, s.548, 1140). Romalıların çalışma faaliyetini karşılamak için kullandıkları labour kelimesinde zahmet acı ızdırap gibi anlamlar mevcuttur (Bozkurt, 2014, s.50). 18. Yüzyılın sonlarında üretimin değişen yapısına bağlı olarak emek, bireyin toplumla ilişkide bulunmasını sağlayan bir anlam edinmiştir (Meda, 2004, s. 93).

Çalışma kavramının emek, iş gibi kavramlarla özdeşlikler sunması anlam bakımından bazı karışıklıklara sebep olabilmektedir (Lordoğlu ve Özkaplan, 2003, s.3).

Emeğin temel olarak ortaya konulduğu saha da zaman içerisinde değişime uğramıştır. Emeğe ilişkin toprağa dayalı eski konvansiyonel yapı ortadan kalkmıştır. İş bölümüne dayalı modern zamanların çalışma hayatında emek ve iş kavramları geçişken bir hal almıştır. Toprağa dayalı yapının değişmesiyle birlikte toprağa dayalı mülkiyet değişime uğramış, burjuvazinin

oluşturduğu sermaye başlıca mülkiyet unsuru olarak belirlemiştir (Drucker, 2000, s. 5).

Çalışma kavramı ile ilgili olarak sermayenin başlıca mülkiyet unsuru haline gelmesinden söz ederken kapitalizmin kısaca ne olduğunun açıklanması yerinde olacaktır. Avrupa'da feodal yapının büyük oranda çözülmesinden sonra hâkim ekonomik sistemi ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Üretim araçlarına sahip olan kesim ile bir gelir elde etmek için emeğini sarf etmek zorunda olan kesimler arasındaki ilişkiler bütünüdür (Rand, s.3).

Çalışmanın geçmiş yüzyıllardan beri alışlageldik formu kapitalizm olgusu ile değişmiş, üretim süreçlerinden başka olarak fertlerin toplumsal ilişki biçimleri de değişmiştir. Kapitalizm, 18.Yüzyılda Batı Avrupa'da ortaya çıkan Sanayi Devrimi ile esasen belirginleşmiş bir ekonomi ve toplum tipi olarak isimlendirilmektedir (Outhwaite, 2008, s.398). Sanayi Devrimi ise bazı yazarlar tarafından tarihsel sürekliliğe atıf yapılarak başlangıç olarak 16. Yüzyıla kadar götürülebilmektedir (Bozkurt,2014, s.6)

Kapitalizm, önceki toplumlardan farklı olarak üretime yönelik uzmanlık alanlarını sistematik olarak altbölümlere ayırıp bölmüştür. Bu durum toplumsal iş bölümünden farklılık arzeder. Kapitalizm öncesi toplumların sahip olduğu iş bölümünde mesleki yeterlilikler varken kapitalist iş bölümü bu mesleki yeterliliği ortadan kaldırarak, ayrıntılı olarak parçalara bölünmüş bir atölye iş bölümünü kabul ettirir (Braverman,2008, s. 93,95).

Üretimde artık söz konusu olan kitlesel üretimdir. Üretimin kitleselleşmesi yeni bir dönemin başlangıcını teşkil eder ve burada karşımıza Fordist üretim sistemi çıkmaktadır. Fordizm üç esas üzerinden yürütülmüştür. Bunlar: Ürünün standartlaştırılması, montaj hattı ve işçilerin ürettikleri ürünleri satın alabilmelerinin sağlanmasıdır. Üretim hattında ustalık becerisine dayalı herhangi bir işçiliğe yer verilmezken belirli bölümlerdeki işçiler en küçük parçaya ayrılmış işi rutin olarak her gün yapmaktadırlar (İnan, 2012, s.208).

Çalışma kavramı Sanayi Devriminden sonra günümüzdeki bilindik anlamına kavuşmuştur. 18. Yüzyıldan itibaren çalışma kavramı bir örgütsel yapıda istihdam edilmek ve kişinin burada gösterdiği emek karşılığında ücret elde etmesi olarak anlam kazanmıştır (Ören, 2013, s.18). Modern anlamda çalışma fikri endüstriyel kapitalizm ile var olmuştur. Daha önceki dönemlerde ise feodal hiyerarşik ilişkiler içinde asiller hesabına gereken üretimi yerine getiren serflere çalışan insanların yaptıkları işi ifade etmek-

tedir. Veya bahsedilen bu hiyerarşik ağ haricinde kişinin kendi geçimi için yaptığı günlük rutin işleri kapsamaktadır.

Endüstriyel kapitalizmdeki çalışma kavramı ücretli emek anlamına gelmektedir. Buradaki çalışmada esas olan işçi ile işveren arasında tabilik bağ kuran iş sözleşmesidir. Ücretli emek ile eski zamanların bağımsız emeğini temel olarak birbirinden ayıran da bu iş sözleşmesidir. İşçi, kendisi için belirlenen iş yükümlülüğünü yerine getirmesi karşılığında gelir elde etmektedir. Buradaki ilişki bir mübadele ilişkisidir (Meda, 2004, s.147). Bahsedilen mübadele işçiler için yeni üretim düzeni içerisinde kendilerini bağımlı hale getiren ve yaptıkları işler üzerindeki kontrollerini ve inisiyatiflerini başkalarına devrettiren bir mübadeledir. Eve dayalı üretimin yerini fabrikalar ve madenler almıştır. Kitlesele üretime dayalı işler için zamansal bir disiplin hâkim hale gelmiştir ve bu durum iş saatleri dışındaki zamanı da kapsayarak insan için zamanın doğasını baştan tanımlamıştır. Böylece işverenle emeğini satma karşılığında gerçekleştirilen iş sözleşmesi işçinin birtakım özgürlüklerini feda etmesini gerektirmiştir (Budd,2016, s. 86).

Kitlesele üretim ve iş sözleşmesine dayalı bağımlılık ilişkisi Tönnies'e göre "gemeinshaft" (cemaat, beraber olma) ilişkisinin yerine "gesellschaft" (toplum) geçirmiştir. Gemeinshaft 'toplumsal değişimin sınırlı olduğu, aile hayatı üzerine bir yapıdır. Ortak hayat tecrübelerine sahip insanların bu tecrübeden faydalanarak hareket etmesi söz konusudur. Gesellschaft' ta ise toplumsal bütün içerisinde insanın yalnızlığı vardır. Kişinin mekâna bağlılığı azalmıştır ve kişisel çıkarlar önem taşımaktadır (Bozkurt,2014, s. 87)

Çalışma ortamdaki mekânsal değişiklikler ve belirtilen eski toplumsal anlayıştan uzaklaşma süreci kişinin kendisine ve çevresine dair algılarını değiştirmiş, işyerinde yabancılaşma olarak tanımlanan olgunun zeminini hazırlamıştır.

Bireyin kendi özgürlük alanı içindeki özerkliği kısıtlanmıştır. Yeni çalışma düzeni ile birey alışlageldik aidiyet duyduğu ilişkilerden koparılmıştır. Çalışma fiilindeki mekânsal ve zamansal değişimlerden başka olarak birey, kârı olabilecek en geniş kesimler üzerinden elde etmeyi amaçlayan kitlesele üretim ile en fazla kişiye olabilecek en yüksek doyumunu sağlamayı amaçlayan tüketim toplumu anlayışı neticesinde de kısıtlanmıştır (İllich,2011, s. 25). Kimlik artık kişilerin neyi tükettikleri üzerinden anlamlandırılmaktadır ve bu şekilde çalışma fiili üzerinden edinilen kimlikler toplum tarafından eski anlamlaştırılmasından uzaklaşmaktadır (Strangleman ve Warren,2015, s.146).

Bu sürecin bir devamı olarak işçi ve işveren arasındaki bireysel ilişkiler zamanla tarafların örgütlü grupları arasındaki kurumsallaşmış ilişkilere dönüşmüştür. Endüstri ilişkileri olarak karşımıza çıkan bu gelişim devletin de içerisinde olduğu, çalışma koşulları orijinli toplu pazarlıklara dayalı dinamik bir yapıyı ifade etmektedir (Çelik ve Akkaya,1999, s.13).

Endüstri ilişkileri etkilendiği değişkenler bakımından çeşitlilik taşıdığından dolayı uluslararası boyutta farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Bu durum endüstri kelimesine yüklenen anlamdan kaynaklanmaktadır. Bazı akademisyenler endüstri ilişkilerinin yalnızca sanayi sektöründeki ilişkileri kapsadığını ifade ederken bazı akademisyenler ise endüstri ilişkilerinin sanayi sektöründen başka tarım ve hizmet sektörlerindeki ilişkileri ve kamudaki ilişkileri de kapsadığını ileri sürmektedirler (Tokol, 2015, s. 2).

İfade edilen bu süreçler içerisinde çalışma kavramı ile ilgili olan boş zaman mefhumunu da kısaca belirtmek gerekmektedir. Çünkü endüstriyel anlamda çalışma formu ortaya çıkmadan önce kişinin çalışma faaliyeti ve boş zaman olarak nitelenebilecek kendine ait zaman dilimi iç içe geçmiş bir bütünden, endüstriyel anlamda çalışma faaliyeti ile bu bütünlük değişime uğramıştır. Boş zaman denildiğinde kapitalizmin yeni bir form verdiği çalışma kavramı ile yakın bir ilişki üzerinden anlamlandırılmalarına gidilebilmektedir. Artık insanın boş zamanı yapılan işle bağlantılı durumdadır. Boş zaman, gerçekleştirilen işin stresinden, verdiği mecburiyet hissini oluşturduğu kısıtlanma psikolojisinden uzaklaşma anlamı edinmiştir. Bu bakımdan kapitalist çalışma süreci ile boş zaman arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır (Aytaç, 2004, s.3).

Boş zaman konusu üzerinde çalışan akademisyenler, modern zamanlarla boş vaktin artık tüketimci bir anlam kazandığını ifade etmektedirler (Aytaç, 2004, s.10).

Antikçağ'da fiziksel güce dayalı üretimin dışında düşünsel bir alan, Orta çağ'da ise ilahi bir doygunluğa erişmeyi sağlayan bir periyot olarak değerlendirilen boş zaman, ifade edilen bu anlamlarından endüstrileşme ile kopmuştur (Bahadır, 2016, s. 7).

Boş zaman, iş dışı alanda insanın fitratı gereği kendisine ayırdığı bir dinlenme vakti, bir özgürlük alanı ve kendisine değer katıcı faaliyetlerle ilgilenme alanı olmaktan uzaklaşmıştır. Boş zaman çalışma yaşamının tamamlayıcı bir unsuru haline dönüşmüştür. Bu noktada yabancılaşma olgusu ile karşılaşmaktadır.

Erich Fromm'a göre modern endüstriyel toplumlarda fiillerin sonuçları insana hükmeder durumdadır. İnsan bir yabancılaşma içerisindedir ve bu yabancılaşma hem kendinden uzaklaşma hem de diğer insanlardan kopmayı kapsar bir durumdadır. Her şeyi tüketim ile özdeşleştiren insan için hayat anlamsızlaşmıştır. Arzu edilen şeylerin alınabilmesi üzerine inşa edilen bir mutluluk anlayışı modern endüstriyel toplumların ortak özelliği haline gelmiştir (Osmanoğlu, 2016, s.84-85).

Çalışmanın Dönüşümü

Toplumsal üretim giderek daha az çalışma talep etmektedir ve böylece cari ücret düzeyleri düştüğünden dolayı bir kişinin ücretli bir işte çalışarak kendine yeterli bir gelir sağlaması zorlaşmaktadır (Gorz ,2014, s.109). 1980 yılından bu yana dünya nüfusundaki toplam çalışan sayısı ve işgücü oranlarındaki büyüme yavaşlamaktadır ve gelecekte de bu şekilde devam etmesi öngörülmektedir (Ghose, Majid ve Ernst, 2010, s. 35).

Birinci sanayi devrimi olarak adlandırılan süreç yaklaşık olarak 1760 yılından 1840 yılı dolaylarına kadar sürmüştür. Bu süreçte demiryollarının inşası ve buhar makinesinin kullanılmasıyla mekanik üretime öncülük edilmiştir. İkinci sanayi devrimi ise 19. Yüzyıl sonları ile 20. Yüzyıl başlarında devreye girmiştir. Bu süreçte elektrikten ve montaj hattından faydalanılarak seri üretim mümkün hale getirilmiştir. Üçüncü sanayi devrimi de 1960'lı yıllarda başlamıştır. Bilgisayarın ve internetin önderliğinde geliştiğinden dolayı dijital devrim olarak da adlandırılmaktadır (Schwab, 2016, s.16). Üçüncü sanayi devrimi elektroniğin ve bilgi işlem teknolojilerinin ileri düzeyde otomasyonda kullanılmasıdır. Aslında otomasyonu ortaya çıkaran da elektronik ve bilgi işlem teknolojilerindeki gelişmelerdir (Kabaklarlı ve Atasoy, 2017, s.7).

Birkaç yıldır gündemde olan sanayi atılımı ise endüstri 4.0 ya da dördüncü sanayi devrimi olarak ifade edilmektedir. Dördüncü sanayi devrimi sadece akıllı ve bağlantılı makine sistemleri ile ilgili olarak düşünülmemektedir. Gen dizilemeden kuantum bilgi işleme kadar kapsamı genişleyebilme potansiyeline sahiptir. Dördüncü sanayi devrimini önceki sanayi atılımlarından temel olarak farklı kılacak olan da bu teknolojilerin iç içe geçmesi ve fiziksel, biyolojik ve teknolojik alanlarda gerçekleşebilecek karşılıklı etkileşimlerdir (Schwab, 2016, s. 17).

Endüstri 4.0, önceki devrimlerden temel olarak siber fiziksel sistemlerin kullanılması ile ayrılmaktadır. Siber fiziksel sistemler internet vasıtasıyla makinelerin kendi aralarında iletişim kurup anlaştığı ve bu şekilde üretimi gerçekleştirebildiği yapıları ifade etmektedir. İnsan duyuları yerini giderek sensörlere bırakmaktadır (Alçın, 2016).

Yapay zekâ gibi gelişmelerinde önemli etkilerde bulunabileceği ifade edilmektedir. Yapay zekâ; insanlardaki, hayvanlar ve makinelerdeki zeki davranışın ne olduğu üzerine incelemelerde bulunan, insan yapımı aygıtların nasıl benzeri zeki davranışlarda bulunabileceğini araştıran, bulmaya çalışan bir bilim alanıdır (Whitby,2005, s.17).

Söz konusu teknolojik değişikliklerin iş hayatını ve çalışma kavramını değiştireceği öngörülmektedir. Dolayısıyla Gorz'un toplumun değişmesi için çalışmanın da değişmesi gerekir söyleminden hareketle modern çalışma kavramındaki yapısal değişikliklerin toplumsal değişimin katalizörü olacağı ileri sürülebilir. Küreselleşme ile yoksul ülkelerden zengin ülkelere yönelik işgücü akışı hızlanmıştır. Gelişmişlik ve ücret düzeyleri bağlamında aralarında büyük farklar olan ülkeler arasında işçi göçü bilindik ve kabul edilen bir durumdur. Ancak gelecekte bunlardan farklı olarak gelişmiş olarak ifade edilen ülkelerin insanları da oluşabilecek yeni çalışma şekilleri neticesinde farklı mekânlarda farklı işleri yerine getirerek gelir seviyelerini koruma arayışına girebilirler.

Fordizm olarak da anılan kitlesel üretimin başlangıcı bir ürünün çok sayıda olarak ve belirli standartlar içerisinde üretilmesine dayanmaktaydı. Burada bir ölçek ekonomisine ulaşmak ve maliyetleri azaltmak hedeflenmiştir (Korkmaz ve diğerleri, 2013, s.33).

Katkılı imalat da denilen üç boyutlu yazıcıların gelecekte iş hayatında önemli bir yere sahip olması muhtemel görülmektedir. Burada bir nesnenin üç boyutlu verilerinin belirli fiyatlardan satın alınması ve üç boyutlu yazıcılarla nesnenin üretilmesi söz konusudur. 3D yazıcılar tek tip değildirler ve sahip oldukları tekniğe ve kullandığı malzemeye göre farklılık göstermektedirler.

3D yazıcılar, nesnenin sahip olunan üç boyutlu verileriyle ilgili nesnenin parçalarını çok ince katmanlar şeklinde basarak işlem yapmaktadır. Baskıda kullanılan madde, sıvı plastik ya da başka malzemeler nesnenin ve 3D yazıcının özelliğine göre değişebilmektedir. Bu şekilde kişiye özel üretimler daha seri gerçekleştirilecektir. Kitlesel üretimi çeşitli konularda destekleyici

bir pozisyon elde edebilmesi gelecekte muhtemeldir (Schmidt ve Cohen, 2015, s.24).

Geçmiş zamanda evden, aile fertleri ile gerçekleştirilen kısıtlı üretimin yerini sanayi devrimi ile şehirlerde, büyük üretim merkezlerinde gerçekleştirilen kitlesel üretim almış bulunmaktaydı. Gelecek zamanda ,3D yazıcılarla evden veya benzeri küçük birimlerden üretimin, fabrika üretimine eşlik etmesi öngörülmektedir.

Yazıcı ve tarayıcı gibi ürünleri üretmek amacıyla kurulmuş olan çokuluslu bir firmanın yeni yıkıcı teknolojilerin iş dünyasına etkilerine dair beklentileri araştırdığı çalışma tamamlanmış durumdadır. Avrupa'da 7.000'den fazla çalışan ile yapılan araştırmada Avrupalı iş gücünün %57' si gelecek on yılda sanayiinin ve organizasyonel modellerin teknoloji tarafından değiştirileceğini düşünmektedir (Epson blog team, 2017).

Sanal gerçeklik kolay satın alınabilir hale gelip, yazılımlarla insanların çoklu olarak sanal öğrenme alanlarında bulunmaları sağlandığında eğitimde yapısal bir değişim geçirecektir (Geleceğin dünyası, s. 79). Çocukluk dönemlerinden beri bu teknoloji ile kendilerini olayların içinde bulmaya alışacak çocukların çalışma hayatına başladıklarında organizasyonlardan beklentileri de bu doğrultuda şekillenecektir. Şirketlerin gelecekte yeni katılımcı yapılar kurması muhtemeldir.

Gelecekte şirketlerin daha az çalışanın olması muhtemeldir. Algoritmalara dayalı yönetimin önem kazanması öngörülmektedir. İnsanların gelecekte işlerin daha fazla eğitim ve yetenek gerektirmesi sebebiyle değişik zorluklarla karşılaşabilmesi muhtemeldir (Ford, 2017). Gelecekte robotlar ve yapay zekâ yaygın bir kullanıma sahip olduğunda işgücünün büyük bir kısmına etkide bulunabilecektir. İşlerini kaybedecek insanların yeni dönemin gerekliliklerine adapte olmaları daha önceki değişim dönemlerinden daha da zor olabilir (Joerres, 2016, s.86).

Endüstride teknolojik unsurların artması ile işsizlik artabilir. İşçi sayılarının azaltılması ürünlere yönelik toplam talebi azaltacaktır ve bu kapitalistin istediği bir durum olmayacaktır. Böyle bir durumda alternatif yolların neler olabileceği önem kazanmaktadır. Modern anlamda çalışmanın daha doğal bir duruma getirilmesi için çalışma saatlerinin baskısından çalışmanı kurtarmak için çalışma saatlerinin kısaltılması beklenmekteydi. Çalışma saatlerine ilişkin bu düzenleme bazı alanlarda uygulanmaktadır fakat bu gelişme işçilerin talebi doğrultusunda gerçekleşmemiş, işverenin kar maksimizasyonu arayışı neticesinde uygulanmaya başlanmıştır. Günümüzde

işçileri üretim ve hizmet süreçlerinden genel olarak dışlayacak devrimsel bir teknolojik aygıtlar ve gelişmeler bütünü gerçek anlamda cari olmadığından dolayı teknoloji ve insan unsuru beraber üretim süreçlerinde yer alabilmektedir. Çalışanları büyük oranlarda iş piyasası dışında bırakabilecek endüstriyel teknolojiler yaygınlık kazandığında ürünlere yönelik toplam talebi dengelemek üzere işsiz kalan insanlara gelir desteği sağlanması gündeme gelebilecektir. Böyle bir durumda vatandaşlık geliri adı altında düzenlemeler gündeme gelebilir. Temel vatandaşlık geliri türü bir uygulamada ise kapitalistin ürünlere yönelik talebi sağladığı ve karını koruduğu, yükün ise çeşitli yollarla devletlere yüklendiği bir ortamın oluşabileceği söylenebilir.

İşçilerin görece uzun dönemli işlerde çalıştığı bir çalışma hayatından, işçilerin değişik yeteneklerini kısa dönemli farklı işlerde kullandığı ve bu yüzden mekânsal olarak yer değiştirmek zorunda kaldığı bir çalışma hayatının söz konusu olabileceği de ileri sürülebilir.

İş paylaşımı yani işlerin kısımlara bölünmesi gibi pasif istihdam politikalarıyla teknolojik yeniliklerin sebep olduğu işsizliğin azaltılması için çalışılabilir. Fakat böyle bir düzenlemede istihdamda net bir artış sağlanmamış olacaktır. Yapısal değişime entegre olamamış kesimlerin baskısını minimize etmek amacıyla açık işsizliği gizli işsizliğe dönüştüren bir düzenleme olacaktır (Biçerli, 2009, s.495).

Sonuç

İleri düzey teknolojik gelişmelerle gelecekte çalışma kavramının özüne dair yeni değerlendirmelerin yapılabilme ihtimali bulunmaktadır. Fordizm, geçerliliğini koruduğu dönemlerde sadece üretimin gerçekleştiği alanla sınırlı kalmamış bulunmaktaydı. Çalışanların üretim alanının dışında da disipline edilmeye çalışılması söz konusu bulunmaktaydı. Yeni endüstriyel süreçte ise daha kompakt ilişkiler söz konusu olacağından, üretim sürecinin öncesinde ve sonrasında benzerlik taşıyan hareket tarzları gerçekleşebilecektir. Bu anlamda çalışanların ve toplumun değişik bir formda disipline edilmesi ile karşılaşılacaktır. Söz konusu teknolojik değişimlerin ortaya çıkışını hazırlayan sürecin bir süredir içinde bulunulsa da bu değişimlerin endüstriyel ve toplumsal etkilerini göstermeleri için uygulamalar bağlamında bir eşiğin içinde bulunulduğu söylenebilir.

Yeni endüstriyel dönemle ilgili olarak yeni yetkinliklerin ne olabileceğine ilişkin varsayımlar yapılırsa da geleceğin iş hayatını tam olarak öngörmek müm-

kün değildir. Buna karşın, üretime yönelik bir faaliyet olarak çalışma fiilinin gerçekleştirilmesinde insanlar mekânsal değişiklikler içerisinde bulunabileceği ifade edilebilir. Göreceli bir değerlendirme olarak, ücretli bir işte istihdam edilmek anlamında aranan yetkinliklere sahip olunamaması, üretimde teknolojik yapısal değişimlere uyum sağlanamaması genel bir işsizlik sorununun var olmasını bir ihtimal olarak ortaya çıkartabilir. İnsanlar kendi işlerini gerçekleştirmek konusunda üç boyutlu yazıcıları kullan Çalışanın Mesaiye Gecikmesini Etkileyen Faktörler bilirler ve bu bağlamda kısmen de olsa fabrika üretimlerinin yanında geleneksel evden üretim kendine yer bulabilirler. Şirketler için ise fabrika düzeninde üretim ve oldukça küçük birimlerde üretim genel talep düzeylerine bağlı olarak çeşitli lokasyonlarda birlikte kullanılabilir. Yapay zekânın, algoritmaların önem kazanacağı iş süreçlerinde gerekli özelliklere sahip olmayan bir işgücü piyasası, büyük ölçekli işsizlik sorunu ile karşılaştığında bu durumun birtakım makro düzenlemeleri de gündeme getirebileceği ve çalışma ilişkilerine yeni düzenlemeler getirebileceği ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Alçın, S. (2016). *Endüstri 4.0 ve insan kaynakları*. 20.12.2018 tarihinde <https://sinalcin.files.wordpress.com/2016/07/py-63-endc3-bcstri-4-0-ve-insan-kaynaklarc4b1.pdf> adresinden erişildi.
- Aytaç, Ö. (2004). *Kapitalizm ve hegemonya ilişkisi bağlamında boş zaman*. 20.12.2018 tarihinde eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/1014.pdf adresinden erişildi.
- Bahadır, M. (2016). *Antikçağ'dan günümüze boş zaman üzerine bir değerlendirme*. 17.12.2018 tarihinde dergipark.gov.tr/download/article-file/424120 adresinden erişildi.
- Baudrillard, J. (2010). *Nesneler sistemi*. (O. Adanır, A. Karamollaoğlu Çev.) (1.bsm). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Biçerli, K. (2009). *Çalışma ekonomisi*. (5. Bsm), Kasım 2009. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Bozkurt, V. (2014). *Endüstriyel ve post- endüstriyel dönüşüm*. (3.Bsm), Bursa: Ekin Yayıncılık.
- Braverman, H. (2008). *Emek ve teknelci sermaye*. Ç. Çıdamlı (çev.). (1. bsm.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Budd, J. W. (2016). *Çalışma düşüncesi*. F. Man (Çev.), (1. Bsm), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çelik, M. ve Akkaya, Y. (1999). *1990'lı yıllarda Türkiye'de endüstri ilişkileri: Araştırma raporu*. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Drucker, P.F. (2000). *Gelecek için yönetim 1990'lar ve sonrası*. F. Üçcan (Çev.). (6.bsm), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Drucker, P.F. (2000). 21. Yüzyıl için yönetim tartışmaları. İ. Bahçivangil, G. Gorbun (Çev.), (2. Bsk), İstanbul: Epsilon Yayıncılık.

- Epson blog team (2017). *Teknoloji iş hayatını nasıl değiştirecek?* 13.12.2018 tarihinde <https://www.epson.com.tr/insights/article/teknoloji-is-hayatini-nasil-degistirecek> adresinden erişildi.
- Ford, M. (2017). Robot ceo'lar geliyor. Aslı Sözbilir ile söyleşi. 2017 Mayıs. Capital Türkiye Mobil.
- Geleceğin Dünyası. (2018). Eğitimin geleceği. PC özel sayı, 3, 21-26
- Ghose, A. K., Majid, N., ve Ernst, C. (2010). *Küresel istihdam sorunu*. Ö. F. Çolak (Çev.) (1. Bsm). Ankara: Efil Yayınevi.
- Gorz, A. (2014). *Yaşadığımız sefalet*. Nilgün Tural (Çev.). İkinci basım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İllich, I. (2011). *Şenlikli toplum*. A. Kot (Çev.), (3. Bsm), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İnan, K. (2012). *Teknolojik iş(lev)sizlik*. (1. Bsm) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Joerres, J. (2016). Küreselleşme robotlar ve çalışmanın geleceği. Ekim, Harvard Business Review Türkiye.
- Kabaklarlı, E., Atasoy, B. S. (2017). *Türkiye imalat sanayiinin büyümesi ve verimliliğin geleceğinde endüstri 4.0'ın rolü dinamik panel veri uygulaması*. İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- Korkmaz, A., Dulupçu, M.A., Gövdere, B., ve Songur, H. (2013). *Onurlu insan onurlu yaşam için insani ücret*. Ankara: İktisadi Gelişim ve İş Ahlakı Derneği.
- Lordoğlu, K., ve Özkaplan, N. (2003). *Çalışma iktisadı*. Ankara: Der Yayınları.
- Meda, D. (2004). *Emek: Kaybolma yolunda bir değer mi?* I. Ergüden (Çev.). (1.bsm). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Osmanoğlu, Ö. (2016). Hegel'den Marcuse'ye yabancılaşma olgusu. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 65-92.
- Outhwaite, W. (2008). *Modern toplumsal düşünce sözlüğü*. (1. Bsm). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Ören, K. (2013). *Çalışma Sosyolojisi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Rand, A. (2004). *Kapitalizm nedir?* 15.12.2018 Tarihinde https://ozgurtoplumundegerleri.com/res/Any_Rand_Kapitalizm_Nedir.pdf adresinden erişildi.
- Schwab, K. (2016). *Dördüncü sanayi devrimi*. Z. Dicleli (Çev).. İstanbul: Optimis Yayınları.
- Schmidt, E. (2015). *Yeni dijital çağ*. Ü. Şensoy (Çev.). İstanbul: Optimist Yayınları.
- Strangleman, T., ve Warren, T. (2015). *Çalışma ve toplum*. F. Man (Çev.) Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Tokol, A. (2015). *Endüstri ilişkileri ve yeni gelişmeler*. (6. Bsm) Bursa: Dora Yayınevi.
- Whitby, B. (2005). *Yapay zekâ yeni başlayanlar için kılavuz*. Ç. Karabağlı (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

KİLİSE, FAİZ, KAPİTALİZM: GÜNAHTAN MEŞRUIYETE SANCILI BİR GEÇİŞİN ANATOMİSİ

Emin Ertürk¹

¹ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2469-4417

ÖZ

Bu çalışmanın amacı Batı Kilise geleneğinin faize bakışının nasıl geliştiğini ve tutumunun nasıl değiştiğini ortaya koymaktır. Faiz oranlarında sınırlayıcı uygulamalara Sümerlerden beri rastlanmaktadır. Eski Yunan'da ve Roma'da da aynı sınırlamalar vardır. Ancak faiz yaşağının uygulanması Kitab-ı Mukaddesle, Kilise geleneğinde yerini almıştır. Aquina'lı Thomas'a kadar katı yasaklarla gelinmiş, ilk doktriner gedik onunla açıldıktan sonra Luther ve Calvin'le ortaya çıkan yeni kiliselerle devam etmiştir. 15. yüzyıldan sonra hızlı iktisadi gelişme ve gelişen bankacılık karşısında yaşağın doktriner gücü zayıflamıştır. Düşüncenin dinden kopuşunu temsil eden rasyonel aydınlanma dönemi Skolastik dönemin yaşağına önemli düşünürleriyle darbe vurmuş, faizin güçlü savunucuları ortaya çıkmıştır. Burjuvazi ve onunla gelişen kapitalizm karşısında hem kilise doktrini hem de Skolastik düşünce yenilmiş, 20. yy'a gelindiğinde, 16. yy'a kadar kilisenin faiz yaşağının takipçi ve uygulayıcısı olan laik otorite günah savunucusu olmaktan vazgeçmiştir. Aydınlanma döneminden başlayarak doktriner gelişimini tamamlayan iktisat disiplini de faizi günah olarak görme yerine bir politika aracı rolüne oturtmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Faiz, Riba, Kapitalizm, Skolastik düşünce, Kilise*

¹ Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, İ. İ. B. Fakültesi Öğretim Üyesi. Bursa/Türkiye.

E-posta: eerturk@uludag.edu.tr

HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi © Cilt: 8 Yıl: 8 Sayı:20 (2019/1)

ISSN: 2147-3668 – E-ISSN: 2587 – 103X

CHURCH, INTEREST, CAPITALISM: ANATOMY OF A PAINFUL TRANSITION FROM SIN TO LEGITIMACY

Emin Ertürk

ABSTRACT

The aim of this study is to explain of usury prohibition historically in the tradition of the West, especially in the history of the Catholicism. This study shows that there were some limits in usury dated from calcolitic era to Athen and Rome in different levels. Doctriner prohibition of usury came out with religious orders. First doctriner development has declared by Skolastik thinker Thomas Aquina. However the base of doctriner prohibition has weakened by Protestantism and Calvenism and economic developments, especially in trade and banking areas. In addition to these, secular authorities also have gave up to behave as a police behind of the usury prohibition. After Industrial Revolution in the nineteenth and twentieth century, usury prohibition has ended up economically, but it continued being as religious and individual matter. "Usury" also has become "interest". Usury is not a matter of institutional prohibition now in capitalist world, but is a part of economic policy applications performed by central banks or governments.

Keywords: *Interest, Usury, Capitalism, Scholastic philosophy, Catholicism Consils*

Giriş

Kişilerin sahip oldukları maldan yahut paradan, başkaları lehine vazgeçmeleri bir yana, ayrı kalmalarının bile onlarda yarattığı eksikliği, gerilimi, mahrumiyeti nasıl giderecekleri kendileri için hep problem olmuştur (Brook, 2007, s. 10). Bu problemin giderilmesinin iki yolu olabilir. Bunlardan biri fazlasıyla geri almak, ikincisi ise bağışlamanın huzurunu duymaktır. Birincinin de iki şekli bilinmektedir. Biri, kişinin ayrı kaldığı şeye önceden kararlaştırılmamış bir oran veya miktar fazlası ile tekrar kavuşmasıdır. İkinci yol ise önceden kararlaştırılmış bir oran veya miktar fazlasıyla geri almaktır. Bu ikinci yol mahrumiyetin tazminini de ifade eder. Meşruiyet arayışına konu olan bu alan üzerinde ilk çağlardan beri dinler hüküm vermiş ve düşünürler fikir ileri sürmüşlerdir. İnsanı sahip olduğundan ayırmanın maddi zorluğu bir yana psikolojik zorlukları da vardır ve bu zorluğun kaynağı bencil beşerî duygulardır. Gerçekten de savaşların, kavgaların, davaların temelinde çokça bu bağışlamayı engelleyen nefsin hükmettiği duygular vardır. Bu duyguları yöneten de mal ve imkân düşkünü nefistir. Bazen fazla olarak geri alınsa bile, yine de tatmin olunmayabilir (Çağatay,1971, s.1). Birinci yolu uygulamak nefis taşıyan insana ağır gelmesine rağmen, çevremizde adeta başkaları için yaşayan insanların olduğunu da biliyoruz. Genel kitle birinci şıkta yer aldığı için ikincisi toplumsal gerilimleri önleme aracı olarak tavsiye edilmiştir. Bu makalede çeşitli dillerde aynı manaya gelen karşılıkları bulunan, karşılıksız vermeme, bağışlamamayı, karşılık beklemeyi, yani faizin geçmişi gözden geçirilecek ve hali analiz edilecektir. Önce kelime ve kavram analizi yapılacaktır. Sonra M.Ö.'den başlayarak faize bakışın tarihi üzerinde durulacak, faiz yasağının bir tarihi verilecektir. Ardından, Kilise'de, Kapitalizmin gelişimiyle yaratılan doktriner dönüşümle paralel bir faizi hoş görme sürecinin nasıl ve neden ortaya çıktığını incelenecektir. Bunu takip eden bir gayretle, iktisatta faizin hem düşünsel, hem de politika aleti olarak neyi ifade ettiği tartışılacaktır. İslâm'da faiz konusunu başka bir çalışmaya bıraktığımız için burada ele alınmayacaktır (Visser and MacIntosh, 1998, s.2-3)².

Kelime ve Kavram

Bizim dilimize faiz, Arapça'dan geçmiş olup, kelime olarak suyun taşması, etrafa yayılması, fazla, yüzde, artmak gibi anlamlara gelir. Kavram olarak ise

² Visser ve MacIntosh'un çalışmasında Kilise ile İslâm'ın faize bakışı konusunda mukayeseli analizlere de başvurulmaktadır.

borç verilen bir şeyin iadesinde anaparaya veya mala yapılan şartlı reel ilavedir. Bu anlamda meselenin tarihi, faizin sadece para ile ilgili olmadığını, mallarda da cereyan ettiğini bize göstermektedir. Kur'an'da geçen riba kelimesi de aynı anlamı ifade etmesine rağmen, kavram olarak ölçsüz, kat kat fazla olarak borca yapılan reel ilaveyi ifade eder. Özellikle Cahiliye Arapları arasında kelime, ödeme gücü olmayıp, borcunu zamanında eda edemeyene borcun katlanarak ve vade uzatılarak tekrar yüklenmesi anlamına gelirdi. Ancak İslâm hukuk geleneği faizle ribayı nadiren ayırmıştır (Rahman, 1964, s. 1-3).

Bu arada faizin veya ribanın konumunun da tartışıldığını belirtmek gerekir (Rahman, 1964, s.3-4). Peygamberin bir hadisine dayanarak ribayı altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve tuzdan oluşan altı maddeyle sınırlayanlar olduğu gibi, sayıyı bütün mallara teşmil edenler de vardır. Yukarıda zikredilen 6 maddenin ikisinin zaten para yahut paranın kaynağı olduğu, diğer 4 maddenin de geçimlik maddeler olduğu açıktır. Tartışmada borcun kime ne amaçla verildiği de riba tanımını ve kavramını etkilemektedir. Özellikle Kitab-ı Mukaddes geleneği 16. yy'dan bu yana tartışmalarını bu çizgide yürütmüştür. Bir yandan, "Usury yani riba, fakire verileden alınan fazlalıktır." denildiği gibi, diğer taraftan ticari faaliyet dolayısıyla bir tüccara verilen borçtan fazlalık alınmasını riba saymayanlar da vardır. Konu üzerinde ileriki satırlarda ayrıntılı olarak durulacaktır.

Ribayı (usury) kavramlaştırmalarda Hristiyanlık ve kilise geleneği de ilginç ipuçları vermektedir (Elliot, 1902, s.13-17; Persky(2007, s.227). Usury olarak İngilizce'ye Latince'den geçen ve bu haliyle ribaya karşılık gelen kelime, interest olarak kullanımıyla faizi karşılamaktadır. Interest de Latince'dir. Usury veya usura Eski Ahit Yunanca'ya çevrilirken "tokos"la karşılanmıştır. İbranice'de ısırma anlamına gelen "naesek" riba anlamını karşılarken, terbit de artma, çoğalma anlamıyla faizi ya da interest'i karşılamaktadır. Yahudilerin Romalılarla teması, kelime karşılıklarını çeşitlendirmiş, parayı ödünç verme karşılığı olarak foenus ve usuarı'yi kullanıma sokmuştur. Pagan Roma'da borçlara ilave fazlalık bilinmekte ve uygulanmaktaydı. Roma hukukunda borçlanılan mallara uygulanan fazlaya da mutuuum (meum= mine; tuum=yours) deniliyordu. Bu kelime de usura'ya dönüşmüş ve kilise hukukuna (Corpus Iuris Canonici, CIC) girmiştir. İfade bolluk, artma, fazlalık, ziyade, çoğalma anlamlarını ifade ile Kilise ıtıltaında yerini almıştır (Kurt, 2014)). Usury'nin parçayı ısırarak koparmak anlamına geldiğini de belirtmek gerekir. Derrida faizi hiçbir şeyin karşılığı olmayan bir fazlalık veya fark olarak ifade eder (Hawkes, 2010, s.10) ve devamla onu sürekli kendini üreten bir değişim

değeri sayar. Düşünceleri Aristo, Eflatun ve semavi dinlere dayanan bütün düşünürler, faizi ontolojik olarak saçma, ahlaken ise müstekreh görmüşlerdir. Yasak olmasının temel sebebi de bu anlam ve karşılıksızlığı olmasıdır.

Faiz ve Faiz Yasağı

Adli ve ahlaki olduğu gibi ekonomik nedenlerle de faiz, riba, usura, mutuuum 4 bin yıl öncesinden beri yasak muamelesi görmektedir. Sümerlerde de faizle ilgili uygulama ve yasak örneklerine rastlanmaktadır (Vincent, 2014, s.8). Bu dönemde toprağı özellikle ekip biçmede, verimlilikte, üretimde, ihtiyaç olan tohumlar borçlanıldığında fazlalık talep ediliyordu. O zamanki sermaye tarımsal araçlar ve tohumlardı. O nedenle faiz uygulamasını M.Ö. 8000 yıllarına yani Neolitik döneme taşıyanlar da vardır (Vincent, 2014, s.2-3). Hint dinlerinde M.Ö. 2000'li yıllardan beri faiz ahlaken yasaklandığı gibi Hammurabi Kanunlarında da yasaklanmıştır. Demek ki, faiz uygulamaları rahatsız edici niteliği ile o zamanda da biliniyordu. Bu yasaklarda ahlakın öne çıktığını söyleyebiliriz; ancak kaynaklar bize, Fransa'da müzede bulunan Hammurabi Kanun yazıtlarına göre M.Ö. 1793-1750'ye tarihlenerek, tüketim mallarında, özellikle toprak ürünlerinde ortalama %20 oranında uygulanan faizin, bu orandan fazla alınması yasaktı. Tohumda %33, parada %20 oranı üst sınır olarak belirlenmişti. Böylece sermayedarın duygu dünyasını hırpalamadan bir faiz yasağının uygulandığını, faizin yüksekliğinin yasak olduğunu da anlaşılmaktadır. Daha sonraki uygulamalarda da genellikle faizin yüksekliğinin yasak olduğu görülecektir³. Hangi düzeyin yüksek olduğuna, yaşanan deneyimle karar verildiği açıktır. O dönemde nitelikli iktisat bilgisi henüz yoktu. Mesela M.Ö. 594 yılında Atina nüfusunun büyük bir kısmı ağır borç yükü altındaydı. Pek çok Atinalı bu yüzden hem topraklarını kaybetmiş hem de alacaklılarının kölesi olmuştu. Kral Solon'un bu duruma bir çözüm üretmesi istendi. Solon toprak borçlarının tamamını sildi ve bu sebeple oluşan köleliği yasakladı. Bununla da kalmadı, faizin legal sınırlarını da kaldırdı (Vincent, 2014, s.8).

Roma İmparatorluğu'nda da faizin fazlası yasaktı. M.Ö. 347-345 yıllarında son Cumhuriyet döneminde uygulanan oran %4-%12 arasında değişmekteydi (Birnie, 1958). Justinyen zamanında Roma hukukuna önemli içerik kazandıran ve Justinyen kodeksi olarak bilinen ve 533'de yürürlüğe konulan yasal

³ O dönemlerde zikredilen faiz oranlarının reel faiz oranı olduğunu, yani borçlanılan malın fazla ile iadesi, veya altın veya gümüş paranın reel fazla ile iadesi olduğunu belirtmek gerekir. Henüz itibari para ortada yoktur.

düzende faiz oranlarının %6-%14 arasında, duruma göre değişen düzeylerde uygulanmaktaydı. Denizcilikte %12, fakire verilen borçlarda %6, ticari borçlarda %14 oranları, uygulanan yaygın oranlardı. Çok katı yasakların olmadığı bu sınırların, yine üst sınırlar olduğunu belirtmek gerekir. Fakirlere düşük oran uygulanması ahlaki, ticarete oranın yüksek tutulması da ekonomik gerekçe olarak görülebilir. Yani faiz geçici kaynak mahrumiyetinin bir anlamda tazmini olarak dikkate alınabilir. Ancak idari uygulama bu olmakla beraber, filozofların faize ahlaki gerekçelerle karşı olduklarını da belirtmek gerekir. Özellikle M.Ö.4-3. yy'larda yaşamış bulunan Yunanlı filozofların, Eflatun ve Aristo'nun, faize karşı olduklarını vurgulamak gerekir. Bunu özellikle belirtmemizin sebebi zamanının vicdanı olmaya çalışan bu filozofların, işe bütünüyle ahlaki açıdan bakmaları sebebiyledir. Onların düşüncesine göre faiz tamamen yasak olmalıdır. Çünkü faiz her haliyle ahlaka mugayir bir uygulama olarak düşünülmüştür⁴.

Kilisenin faiz yasağına bakışının ise Kitab-ı Mukaddes'ten (KM) çok ileri gittiğini söyleyebiliriz. Yani sert faiz yasağı Kitab-ı Mukaddes'te, Yeni Ahit'te bulunmasa da Kilise, bulduğu yasak kısıntılarını kullanarak, Tevrat'tan şiddetli bir yasak tarifi çıkarmayı başarmıştır. Kur'an ayetlerinde olduğu gibi çok sert yasaklara Eski ve Yeni Ahit'te rastlamıyor olsak da Kilise Hukuku'nun içine şiddetli yasaklar sokulmuştur.⁵ Kilise sadece yasaklamakla kalmamış, aynı zamanda dünyevi otoriteyi de bu yasaklara uyulmasının bekçisi yapmıştır. Kitab-ı Mukaddes'te Eski ve Yeni Ahit'te yasak diye, yumuşak veya sert epeyce ifade vardır. Mesela "Kardeşine hiçbir şekilde faizle vermeyeceksin, yabancıya verebilirsin (KM, tesniye). Bu ifade faize yasak olarak yorumlanabileceği gibi cevaz olarak da yorumlanabilir. Çünkü bir yandan çifte standartla yasağı özelleştirmekte ve gayrı ahlaki durumu sürdürmeye kapı aralamakta, öte yandan Yahudi faizcilerin işini kolaylaştırarak onları fırsatçı yapmaktadır. Eski Ahit'te fakire verilen borç dışında faiz aleyhinde bir hüküm yoktur. Ancak yorumlarla eklenenler Kitab-ı Mukaddes'in dilini sertleştirerek kiliseye malzeme vermiştir (KM, 2004, s.174,176). Eski Ahit "Beklentisiz borç verin (KM, 2004, s.181)" diyor; ama Kilise dili ve hukuku yasak konusunda sertleşiyor. Bu sertliğin Hıristiyan yönetimlerce Yahudiler üzerinde tatbik edildiğini,

⁴ Faiz tavanı ABD eyaletlerinin çoğunda bugün uygulanmaktadır. Ancak kısa vadeli borçlanmalarda yıllıklandırılmış faiz oranları çok yüksektir. Bkz. Robert Mayer(2003), "When and Why Usury Should Be Prohibited", J. Bus. Ethics, 116 ss. 513-527.

⁵ İfadeyi bu şekilde kullanmamızın sebebi Batı'da faiz yasağı uygulamalarına hem dini çevrelerimizin hem de iktisat çevrelerimizin yabancılığından etkilenmiş olmamızdır. Gerçekten de on yedi asır boyunca katı kurullarla uygulanan Batı'daki faiz yasağına İslâm dünyasının olduğu gibi bizim dünyamızın da, bütünüyle demesek bile önemli ölçüde yabancı olduğunu belirtmek yanlış olmasa gerektir.

tarihten izleme imkânına sahip bulunmaktadır. Aşağıda, tekrarlar bir yana bırakılarak, Kitab-ı Mukaddes'teki ilgili sözlerin asılları verilmektedir.

“Halkıma, aranızda yaşayan bir yoksula ödünç para verirseniz ona bir tefeci gibi davranmayacaksınız. Üzerine faiz eklemeyeceksiniz (Mısırdan Çıkış, s.22:25).”

“Yabancıdan faiz alabilirsiniz, ama kardeşinizden almayacaksınız.”

“Ondan faiz ve kâr alma, Tanrıdan kork ki, kardeşin yanında yaşayabilsin” (Leviller, s.25;36).

“Ona faizle para vermeyeceksin, ödünç verdiğin yiyecekten kâr almaya-caksın” (Leviller, s.25;37).

“Parasını faize vermez, rüşvet almaz; böyle yaşayan asla sarsılmaz” (Mezmurlar, s.15:5).

“Faize para verir, aşırı kâr güder. Böyle biri yaşayacak mı? Hayır yaşama-yacak, öldürülecektir, onun kanından kendisi sorumlu olacaktır.” (Hezekiel s.18;13).

Yukarıdaki sözlerin içinden çıkarılacak anlam şudur: Faiz ve aşırı kâr ifadelerinde birlikte zikredilmekte ve faiz önemli ölçüde fakirlikle ilişkilendirilmektedir. Yani faiz yalnız ahlâki değil, ekonomik bir mesele olarak da ele alınmaktadır. Son söz ise havayı sertleştirmekte, yaşama hakkını faiz yiyenin elinden almaktadır. Herhalde bu noktadan hareketle, Konsüller pek çok sert yasak maddelerini kilise hukukunun içine alarak hayata geçirmiştir. Ancak yukarıdaki sözler içinde bir çifte standart olduğu da anlaşılmaktadır.

Bu sertliğin konsüllerle nasıl hayata geçirildiğini görmeye çalışalım. 305-306 yılında toplanan Elvira Konseyinde, faiz kesin bir dille yasaklandı. 325 tarihli İznik konsülünde de aynı yasak tekrarlanmıştır. Önce Ruhban sınıfına getirilen yasak sonra bu sınıfın dışındakilere de teşmil edilmiştir. Uymayanların dinden çıkarılacağı belirtilmiştir. O günkü şartlar düşünüldüğünde ve Kilisenin hukuka hâkim olduğu hatırlandığında, bu uygulamanın faizcileri tam bir dışlama anlamına geldiği açıktır. İslâm geleneğine yabancı olan bu ifade Kilise için çok önemlidir. Kilisenin 789 yılında çıkardığı başka bir yasa ile faizin her türüsü yasaklanmıştır. 813 yılında çıkarılan yasa ile de yasak herkesi içine alacak şekilde getirilmiştir. Buradaki herkesten anlaşılması gerekenler kilise adamları ve kilise mensubu olmayanlardır (Yasak konusu kavram usury'dir). 825 yılında Kilise yasağının uygulanmasında, soyluların Piskoposlara yardım etmesi gerektiği belirtilmiştir. 850 yılına gelindiğinde ise, o zamana kadar alınmış faizlerin iadesi de emredilmiştir (Kurt, 2014)).

Frank Kralı Şarلمان sertliğinin uygulanmasında önemli bir dönüm noktasıdır. 770-812 yılları arasında yöneten Şarلمان sert bir Hıristiyan'dı ve kilise ile iyi çalışıyordu. 800 yılında Papa tarafından kutsandı ve kutsal Roma İmparatoru ilan edildi. Onun zamanında Hıristiyanlık hem genişliğine hem de derinliğine yayılma çabası içine girmiş, faiz yasağı da bu dönemde çok sert uygulanmıştır⁶.

1139 yılında toplanan ikinci Lateran Konsülü'nde yasak herkes için yeniden tekrarlanmıştır. 1179'da toplanan üçüncü Lateran Konsülü'nde faiz alanların dışlanması ve Hıristiyan gibi gömülmemeleri kararlaştırılırken, 1215'te toplanan dördüncü Lateran Konsülü'nde ise Yahudi faizcilerin toplumdan dışlanmasına karar verilmiştir. 1245 Liyon Konsülü'nde Kiliseler faizli anlaşma yapmaktan men edildi. 1274'de toplanan ikinci Liyon Konsülü'nde ise, faizcilerin tardedileceği, faiz alanları aforoz etmeyen papazların kovulacağı, faiz alanların vasiyetlerinin geçersiz sayılacağı kararlaştırıldı. Bunlara ilaveten faiz anlaşmalarını onaylayan yargıçların da faizci sayılacağı kabul edildi. 1311 de toplanan Viyana Konsülü'nde faize tolerans gösteren yöneticilerin soruşturulacağı, faizle borç verenlerin muhasebe defterlerine el konulacağı karara bağlandı. Borçlanılan para ile iş yapılırsa ve para kazanılırsa bile, borç verenin bu parada hakkı yoktur, denildi⁷.

Demek ki, faiz yasağının kilise tarafından olduğu kadar, Kilise dışı yönetimce de çok fazla ciddiye alınıp uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu yasakların Papalık merkezli olması, o merkezin de İtalya olması bazı çağrışımlar yapmaktadır. Bunlardan biri, o dönem İtalya'sının ticaretin ve finans kapitalinin en gelişmiş bölgesi olmasıdır. Doğu-Batı ticaret yollarının en önemli odaklarının başında gelen şehir devletlerinin burada oluşması sebep-siz olmadığı gibi, finans kapitalin ticaret yoluyla bu bölgede birikmiş olması da tesadüf değildir. İpek Yolu'nun Cenevizliler, Baharat Yolu'nun ise Venedikli tüccarın hâkimiyetinde olduğu bilinmektedir. Bu ticaretin biriktirdiği paraların döndürüldüğü çevrelerin de o bölgede olması, bankacılık muamelelerini hem geliştirmiş hem de yaygınlaştırmıştır (Bkz. Ertürk ve Bahtiyar (2014)). Bölgede bankacılık faaliyeti hızlı bir büyüme gerçekleştirmiştir. Borç verme kurumlaşmıştır. Kişiler borç verdiğinde kendi paralarını borç verirken, bankerler başkalarının paralarını borç vermiştir. Fuggerler, Peruzziler ve Medici-ler, o dönemin finans kapitaline hükmeden aileleriydi (Day, 1938, s.150-153).

⁶ Konu üzerine en kapsamlı çalışmalardan biri Odd Longholm, *Economics in the Medieval Schools*, Leiden, 1992'dir. (Özellikle s. 198-249).

⁷ Faiz alanların çoğunlukla Yahudiler olduğunu belirtelim. Toplum içinde çok hırpalanmaları onlara yapacak iş olarak en kolayının, yani paradan para kazanmanın kaldığını iddia ediyorlardı.

O dönem Avrupası'nın en büyük şehirleri de bu bölgede bulunmaktaydı. Hızlı gelişen ve derinleşen ticari ilişkilerin, para akışına ve onun zaman maliyetine de etkide bulunmuş, bu yüzden faiz uygulamasının önüne geçilememiştir. O nedenle de kilisenin yasakları sık sık delindiği için, faiz yasağı her konsülün meselesi olmuştur. Ticari kapitalizmi geliştiren finans kapital, finans kapitali de büyüten ticari kapitalizm kilisenin yasaklarını delmenin yollarını hep aramıştır. Bu arayışların içinde faiz yasağına karşı hileli anlaşmaların da yapıldığını görüyoruz. Bunların içinde en yaygın olanı üç taraflı kontratlardır. Kapital kelimesi de o tarihlerde (1211) dile girmiştir. Aşağıda faiz yasağını delen ve faizi gizleyen bazı anlaşma örnekleri serdedilecektir.

Her yasak bir şekilde delinmeye ve aşılmaya çalışılır. Vergiden kaçınmanın günümüzde bunun en güzel örneklerinden birini oluşturduğu bilinmektedir. Kimin hangi durumda ne kadar vergi ödeyeceği belli olmasına rağmen, hemen her gelir elde edenin bir şekilde vergi ödemekten kaçınmanın yollarını aradığı da görülmektedir. Faiz almak nasıl ekonomik-ahlaki sınırları zorlayan bir eylemse, yasaklamak da bir ekonomik-ahlaki önlemdir. Modern uygulamada serbest olsa da sistem dışındaki faizli muameleler tefecilik adı altında yasaktır. Bu yasak fiilin tarafları birbirini saklamaya çalışır. Piyasa faizinin çok üzerinde faizlerle borçlanma ve borç verme ilişkileri vardır. Orta Çağ'da faizin Kiliseye yasaklanması ve bu yasağın idari otoriteye takip edilmesi faizcileri muamelelerini gizlemeye sevk etmiştir. Faiz alandan, faiz verenden ve faizin kendisinden bağımsız olarak her fazlalık faiz adıyla yasağın içine giriyordu. (Koyama, 2010, s.4). İngiltere'de I. Edward zamanında bir emir yayınlanarak faize bulaşanların tutuklanacağı ve ikinci bir emre kadar tutuklu kalacağı ilan edildi. Londra yönetimince 1375-77 yıllarında halktan gelen şikâyetlere dayanarak faiz almanın önlenmesi istendi. Çünkü pek çok kişi faiz yüzünden işinden olmuştu (Seabourne, 2003, s.65-66).

Brugers'de halktan kişiler faiz yasağını ihlal ettikleri için otoritelerce cezalandırılmıştı. 1304'te 21 faizci, 1310'da 19 faizci, 1311'de 24 faizci, faiz aldıkları için cezaya çarptırılmıştı. Floransalı bir faizci, Sicaglia Tifti, Fransa'da yaşıyordu. Ölümünden sonra faizcilikten suçlu bulunarak, malı müsadere edilmişti. O nedenle adli tahkikattan kaçmak için, ticaret adamları defterlerine faizli muamele kaydı düşürmemek için özel çaba harcıyorlardı. 1254'ten sonra Venedik'te yönetim faiz yasağını güçlendirici yeni tedbirler aldı; 1270, 1281, 1333'te yeni yasaklar kabul edildi. Getirilen yasaklarla durum bu kadar ağırlaşınca, şartları gereği faizli işlem yapanlar, muamelelerini gizleme yolu-

nu seçtiler. Bu yollardan bazılarını şimdi sıralamakla yetinilecektir (Brook, 2007, s.12).

Bunlardan biri commenda denilen ortaklıklardı. Muamelenin tarafları ortak iş yaptıkları görüntüsü vererek aslında faizli olan işlemi gizliyorlar ve cezadan kaçıyorlardı. İkincisi denizcilikle ilgili işlerdeki risklerde faizin saklanmasıydı. Risk tanımlanabilen bir olgu olduğu için, önemli bir gerekçe oluşturabiliyordu. Üçüncüsü mevduata gizli faiz verilmesiydi. Dördüncü tip kaçınma vadeli işlemi peşin ve sabit işlem içine gizlemek şeklinde icra ediliyordu. Nihayet beşincisi de gelecekle ilgili mal anlaşmalarının içine faizi gizlemek şeklinde işlem yapılabilirdi. Bunlar daha ziyade kurumsal olarak geliştirilmiş faiz gizleme işlemleriydi. Zengin kişilerden (parası olanlardan) ihtiyacı olan fakirlere verilen borçlarda, Osmanlı uygulamasında da olduğu gibi (hilei seriye), pek çok işlemlerle faizli muameleler gizlenebiliyordu. En çok faiz gizleyen kontratlar iç içe geçmiş kontratlar oluyor ve iz kaybediliyordu.⁸

Avrupa'da Faizle İlgili Doktriner Dönüm Noktası: Aquina'lı Thomas (1225-1274): Summa Theologica

Avrupa'da iktisadi ilişkilerin doktrin planında rasyonelleşmesi, Aquina'lı Thomas'la olmuştur, diyebiliriz. Aquina'lı faize cevaz veren biri değildi. Onun yaptığı, fazlalığı şartları içinde faiz olarak görmek veya görmemek düşüncesinin temelini atmış olmasıdır. Aquina'lı ticari ilişkilerin ve iktisadi hayat şartlarının ortaya koyduğu süreçlere bakıp faizle yüksek faizi (usury) fiilen ayrı tutan görüşler serdetmeye başladı. Bankacılıkla ekonomi arasındaki ilişkiler yeni bir raya oturma eğilimi gösterir oldu (Lapidus, 1991, s.6; Clary, 2011, s.419-425). Bir anlamda onun görüşleri faizin ekonominin merkezinde bir maliyet ve fiyat olarak yer almasına katkıda bulundu. Aquina'lı iktisadi faaliyetleri toptan faizin karşısına koyma yerine, meseleye parçalayarak baktı.

⁸ Osmanlılarda para vakıfları yoluyla ya da kişiden kişiye borçlanmalarda faizin uygulandığını biliyoruz. 15. yüzyıldan itibaren para vakfetme ve bu vakıflar marifetiyle %20'yi aşmamak üzere bir faizle borç verildiği bilinmektedir. Faiz yerine ribh denilen muamele kârı meşru idi. Ancak kişiler arası borç verme işlemlerinde faizden kaçınmak için, yahut haramdan kaçarak vicdanları rahatlatmak için çeşitli hile yollarına başvurulduğunu da tarihi örneklerden anlaşılmaktadır. Bunların pek çoğunun kadı önüne gelip dava konusu edildiği de bir gerçektir (Çağatay(1971), s. 1-3). Mesela borçlanan kişinin borç verene ucuz bir nesne karşılığı pahalı bir nesneyi vermesi, borçlanma karşılığında şartlı hediyeye zorlanması, bir nesneyi sadaka adı altında vermesi, bir ziyafet vermesi, borçlunun alacaklıya ücretsiz iş görmesi, fiyatından daha yüksek bir fiyata bir nesneyi kiralaması faiz gizleyen örnekler olarak bilinmektedir (Ok-tar(1999), s. 54). Bu konuda ayrıca Selçuklular döneminde faiz uygulaması örneklerine de bakılabilir (Turan(1953)). Ancak İslâm'da faiz yasağı konusunda oldukça hacimli bir çalışmayı Süleyman Uludağ Yapmıştır. Bkz. Süleyman Uludağ(1988), İslâm'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Aquina'nın hocası olan Albertus Magnus meseleye bakarken Eukonomia (ev ekonomisi ve idaresi ile ilgili olan) ile cherematistics (ticaret, para ve spekülasyon ile ilgili olan) arasına bir ayırım koydu. Birinci alanda uygulanana yasak derken, ikinci alan zorunlu olmadığı için faizin cevaz alanı oldu. Fakirin geçinmek için satın almak zorunda olduğu mallardan faiz almak ahlaki problem teşkil ediyordu. Paradan para kazanmak için, yine alan içinde faaliyetin daraltılması veya genişletilmesi ekonomik bir meseledir. Aquina'lı alanları tasnif ederek yürür, Summa Theologica'sında aslolan adil fiyattır (Küçükkalay, 2017, s.74-90). Muamelelere konu olanlar makul bir denklik içermelidir. Adaleti ezen bir mübadele fazlayı alan tarafı haklı çıkarmaz; fazlalık faiz gibidir. İkinci olarak tüketim malları ihtiyaçtır ve hayatidir; bu mallardan faiz almak yasaktır. Paradan parayı doğrudan ve aracısız kazanmak da doğru değildir, faizdir; para yavrulamaz. Ve nihayet sonuncusu da, zaman argümanıdır ve zaman yaratıcınıdır, para ile satılamaz. Görüldüğü gibi Aquina tasvibi kolay ve mümkün argümanlarla bir faiz yasağı alanı bulmuş ve o alanda ahlakın ilkeleriyle amel ederek yasak düşüncesini korumuştur (Aquinas, Summa Theologica, Soru 78 ve Cevabı)⁹.

Aquina'nın hayatına eklemli doğum tarihi ile Dante (1265-1321) faizciyi katile, faizciliği katliama benzetir. Ona göre Katolik gelenekte faiz bir toplumun bütünlüğüne ve iyiliğine aykırıdır (Colston, 2016, s.124). Tekrar dönülerek, Aquina'nının Summa Theologica'sındaki şu ifadesine bakılabilir:

“Borç veren kişi paranın mülkiyetini borç alana devretmiş olur. Bu yüzden borç alan parayı alırken riski de üstlenmiş olur ve geri ödemesi gerekir. Bu nedenle borç veren daha fazlasını zorla isteyemez. Öte yandan bir tür şirket kurmak amacıyla parasını bir tüccara veya zanaatkara veren kişi paranın mülkiyetini devretmiş olmaz; tüccarın bu parayla yapacağı spekülasyonların veya zanaatkarların işlerinin riskine dahil olur ve neticede yasal olarak parasından kazanılan kârdan kendisine ait olan kısmını isteyebilir (Summa Theologica).” (Batiya Yönveren Metinler, Der. Alev Alatl, 2010, I.C., s. 272).

Yukarıya alınan ifadesinden Aquina'nın bazı alanları faize cevaz alanı olarak değerlendirdiği de görülmektedir. Aquina'nın yukarıdaki ifadesinden bazı sonuçlara ulaşıldığını tespit etmemiz mümkündür. Bunlardan biri, borç verenin zarara uğramasıdır; bu zararın tazmini faiz olarak değerlendirilemez (Meeks, 2011, s.136-138). İkincisi, borç verenin kâr fırsatını başka kârlar

⁹ Zippy, *Usury, Frequently Asked Questions'den Latince Orijinal Metinler*(2017), s. 13-79. Bu çalışma ile kurumsal olarak hissedilmese de kilise ve kilise mensupları için faizin hâlâ çok önemli olduğu belirtilmelidir. İlaveten, 1879 yılında Papa XIII. Leo Thomas Aquina'yı Hristiyan felsefesinin otorite konumundaki kaynağı olarak tanıtmış ve ilan etmiştir (Arnhart(2004), s.108).

lehine kaçırmasıdır. Bu durumda da kârdan talep etmek faiz değildir. Üçüncü alan ortaklık alanıdır. Hatırlanacağı gibi bunu daha önce faizli muameleyi gizlemek için kullanılan alanlardan saymıştık, ancak orada hakiki ortaklık yoktu. Burada ise erbabı ticaret arasında ortaklıktan bahsedilmektedir. Her şeyiyle ortaklık kurularak iktisadi faaliyet yapılabilir, bu faaliyetler de cevaz alanı içindedir. Dördüncüsü gecikmeli ödemeler, yani söz verilen tarihi korumak, sözünde durmayı sağlamak için adeta ceza olan ödemeler de cevaz kapsamındadır. Beşincisi ise belirsizlik ve risk içeren ve cesaret gerektiren alanlarda kaynak kullandırmak da fazla talebini meşrulaştıran bir alan olarak görülmektedir (Brook, 2007, s.7-8; Ayrıca Bkz. Akalın, 2013, s.187-208; Küçükkalay, 2018, s.94-97; Schumpeter, 1954, s.103-106).

Kapitalist Nüvenin Doktriner Oluşumunda Aquina'lı Thomas'ın Etkisi

Buradaki ifadelerimizle Aquina ile kuracağımız temas Sombart'ın Burjuva'sına dayanmaktadır. Gelişmenin temelinde bir insan portresi vardır. Aslında Sombart burjuva tipolojisinde bunu daha geniş olarak ortaya koymaktadır. Aquina'nın, Summa Teologica'sında bu nüvenin insanını resmetmeye çalıştığı görülmektedir. Bu insanın zekâ ve güç erdemlerine bağlı olarak ikincil erdemleri de vardır. Bellek, akıl, buluş, akılcı düşünme, uysallık, ileri görüşlülük, ihtiyat, tedbir bunlardandır. Bulunmaması gereken ve kötülüğe sevk eden vasıfları da şöyle sıralamaktadır: Akılsızlık, acelecilik, düşüncesizlik ve ihmalkârlık. Böyle bir insan, kapitalist bir girişimci olmanın ön şartlarını oluşturmuş kabul edilir. Sombart'ın kapitalizmin gelişmesinde temel rol verdiği burjuvanın ön hazırlığının bu vasıflar olduğu söylenilebilir (Sombart, 2011, s.250). Sombart biraz daha ilerleyerek Aquina'yı bir Ortaçağ düşünürü olarak göstermenin yanlışlığından söz eder. Çünkü ona göre Aquina'nın, kendisinden sonra gelen zamanda, Hıristiyan etiğini etkileyerek, kapitalist dönemin düşünürlerinin düşünce altyapılarını oluşturmalarında çok önemli rol sahibi olduğunu söyler. Kapitalist gelişmede faizin oynadığı role yoğunlaşıldığında Sombart yine Aquina'ya döner ve daha önce üzerinde durulan Aquina'da rasyonelleşmenin temellerinin nasıl atıldığını vurgular (Meeks, 2011, s.137).

İtalya'da erken ortaçağ skolastik düşünürlerinin ekonomik konular üzerine yazmış oldukları metinlerden çıkan bir sonuç varsa o da; içinde yaşadıkları dönemde ülkelerindeki ekonomik yaşamda görülen atılımı çok büyük bir sempati ve anlayışla karşılamış olmalarıdır. Başka bir deyişle, metinlerinde okuyucunun en çok dikkatini çeken şey genelde kapitalizme karşı besledikleri

büyük sempatidir. Kapitalizme duydukları bu sempatinin onları tefeciliğe karşı oluşturulan yasal öğretiye harfiyen uymalarını sağlamıştır. Faiz karşılığı ödünç para vermenin yasaklanması 15. ve 16. yüzyılın Katolik ahlakçalarına göre paranın sermayeye dönüşmesini engellemeye anlamına gelmektedir.

Sombart "Faiz karşılığı ödünç para vermenin yasaklanması kapitalist zihniyetin gelişmesine çok büyük bir katkıda bulunmuştur." ifadesiyle, sanki bir paradoksa düşmüş gibi oluyoruz demektedir. "Oysa kaynakların dikkatli bir incelemesi bizi bu sonuca götürdüğünden, bunun nasıl olup da bu güne kadar hiç kimse tarafından görülememiş olduğunu açıklamakta zorlanıyorum" (Sombart, 2011, s.255) diye ilave etmektedir. Aziz Thomas'daki sermaye kavramı henüz doğum aşamasındadır. Ancak o aşamada bile basit bir borç verme eylemiyle sermayeye yatırım yapmak arasında ayırım yapmaya imkân vermektedir. Birinciden elde edilen kârı (faiz) ayıplarken, ikinciden elde edilen kârın eleştirilecek bir yanı yoktur ona göre. Paranın tek başına ele alındığında kısır bir nesne olduğunun Aziz Thomas ve çağdaşları farkındadır, ancak bu kısırılık çok çalışma ve girişimcilik sayesinde geliştirilerek hem yasal hem de ahlakın onayladığı bir kazanca dönüşebilir. Sombart skolastiklerin eleştirilen yanının Thomas'da iyileştiğini ve bir çekirdek düşünceye dönüştüğünü görmekten memnundur. Ancak, şunu da vurgulamadan edemez; skolastikler tembelliği mahkûm etmişlerdir. Bir girişimde yer almadan yalnızca faiz karşılığı borç para vererek onunla yetinen kişinin kârdan pay almayı hak etmediğini vurgulamak gerekir. İşte bu yüzden şirket yönetiminde yer almadan, yani fiilen çalışmadan, üreten bir şirkete faiz karşılığı ödünç para vermeyi yasak görmüşlerdir. Çalışmak istemeyen ve riskleri paylaşmadan şirket sahibi müteşebbislere faiz karşılığı borç veren soyluların elde ettikleri faizi yasal görmezler. Profesyonel tefeciye de bu sebeple hoş karşılamamışlardır¹⁰.

Ancak sermaye piyasasının (para piyasası olarak anlaşılmalı) hızlı gelişme göstermesi faizi 14.yy'da yeniden ilgi alanı haline getirmiştir. Papa Clemens V'in faizi tekrar yasaklama kararı verdiği 1312 yılına gelindiğinde Avrupa'nın pek çok yerinde olduğu gibi Hollanda'da da faizle borç veren kurumlar bir hayli gelişmişti. Papa'nın yaşadığı etkili olmadı (North ve Thomas, 1973, s.140). İktisadi gelişme heyecanı önüne çıkan engelleri sürekli aşıyordu.

¹⁰ Para, banka, borç ve faizle ilgili kavramların gelişmesi doktriner gelişim ve değişim süreci ile, bir başka deyişle kapitalizmin kavramlarıyla paralellik arz etmektedir. "Kapital" in İtalyanca "caput"tan hayata katılmasının tarihi 1211, Kapitalistin 1633, Kapitalizmin ise 1753'tür. "Kapitalizm" in kullanımını yaygınlaştıran yayını Modern Kapitalizm çalışmasıyla Werner Sombart yapmıştır (Bkz. Fernand Braudel (2004), Maddi Uygarlık, Mübadele Oyunları, İmge Yayın evi, 2. B., s. 206 ve devamı).

Yeni Dini Alanların Gelişmesi ve Faiz

Thomas Aquina'nın açtığı bu alan ondan sonra genişleyerek gelişmiş ve uygulanmıştır. Finansal gelişmelerin hızla yayılması sonucu anaparanın üzerine konulan küçük çaplı ilavelerin faiz sayılmamaya başlandığı bir döneme girilmiştir. 15'inci asırda kira kontratları (Martin V zamanında 1425'te ve Colixtus III 1455 zamanında) meşrulaştırıldı. Leo X zamanında 1515'te bankaların fakirlere düşük faizle kredi verebileceği kabul edildi. Ancak kilisenin faiz yasağı devam ediyordu. Bu bir dönüm noktası oldu. Çünkü laik otorite ile kilisenin uygulaması ve faize bakışı farklılaşmıştı. Yasağın geçiştirilmesinin üç temel sebebini burada zikretmek önemlidir. Bunlardan biri ticaretin, zenginliğin önemli ayaklarından biri olarak hızla gelişmesidir. Avrupa, özellikle mamul mal edinmek için Doğu ile ticaretini artırdığı gibi, bölge içi ticareti de hızla artırmıştır. İkinci temel nokta Amerika'nın (Brook, 2007, s.7). Doğu-Batı ticaret ağına dahil olmasıdır. Amerika'nın 15. yüzyılda keşfiyle oradan Avrupa'ya akan ve para kaynağı olan kıymetli madenlerin Avrupa'da iki kullanım alanı bulunduğu söylenebilir. Bunlardan biri, mamul mal ihtiyaçları sebebiyle Doğu'ya karşı ticaret açığı veren Avrupa'nın bu açıkları kapatma ihtiyacıdır. İkincisi de Avrupa'da bollaşan kıymetli maden ve o madenlere (Altın, Gümüş) dayalı para arzının artmasına yol açmasıdır. Üretim, yani mal arzı para arzına yetişemediği için fiyatların hızla yükselmesi, günümüz diliyle enflasyonun olmasıdır. Enflasyonun paranın mallar karşısında değerinin düşmesiyle borç alacak ilişkilerinde borçlananın lehine bir gelişmenin yaşanmasıdır¹¹. Bu da, alacakların değer kaybetmesi gerekçesiyle aradaki farkın borçludan talep edilmesini meşrulaştırmış, faizli muameleye kapı açılmasını kolaylaştırıcı rol oynamıştır. Nihayet üçüncüsü de Katolik kilisesine itiraz ile Martin Luther'in yeni bir mezhep hareketi olarak başlayan, daha sonra da ayrılarak yeni bir dine dönüşen hareketin bakışıdır. Ancak Luther faize karşı olmasına rağmen, onun açtığı çığırdan yeni mezhepler ve yeni kiliseler doğmuştur. Calvinizm bunlardan biridir. Calvin faize doktriner cevaz veren biridir. Ona göre kâr ve kirayla para kazanmak ile tefecilik yoluyla para kazanmanın özü itibarıyla bir farkı yoktur. Ticaretten kazanç ne ise, parayı borç vererek faiz almak da odur ve yanlış değildir. Calvin şöyle demektedir:

¹¹ Avrupa'da skolastisizmin daralttığı hayat alanlarının coğrafi keşifler ve ticaretin ortaya koyduğu gelişmelerle nasıl hızla genişlediği ile ilgili olarak Bkz. Odd Longholm(1992), *The Economics in the Medieval Schools*, Leiden, New York.

“...Bir evin kullanımı da para karşılığı satılabiliyor veya satın alınabiliyor. O zaman madem para işlenerek ticaret uygulandığında, asgari geçim sağlamak için bir çiftlik işletildiğinde, elde edilenden daha fazla gelir sağlanabiliyor, o halde neden verimsiz toprağı, bir çiftçiye kiralayıp karşılığında bir bedel alan kişi tasvip ediliyor da, kâr elde etmesi için bir başkasına para veren kişi kınanıyor? Bu kişi parasıyla bir çiftlik satın aldığında bu para her yıl başka para getirmiyor mu? Peki bu tüccarın kazancı nereden geliyor? Gayret ve çabasından diyeceksiniz. ... Benden kredi isteyen bir insan parayı boş yere bekletmek niyetiyle almaz. O halde kazanç o paradan değil, paranın kullanımından elde edilir. Bundan benim çıkardığım şudur: Tefecilik kutsal kitabın bir bölümünde yazılanlara bakılarak değil, hakkaniyet kuralları çerçevesinde ölçülüp tartılmalıdır. (...) Mal varlığı fazla olan adam az olandan kredi istiyor, krediyi veren de parası için ya faiz ya da kira şartı koyuyor. Ayrıca anapara geri ödenene kadar çiftlik ipotekli olacaktır. Fakat anapara ödenene kadar kredinin faizini de alacaktır. O zaman neden ipotek ettirmek ve sadece paradan kâr almak şeklinde yapılan bu sözleşme kınanıyor da, çiftliği daha da ağır gelebilecek kadar yüksek yıllık ücretten kiralamak onaylanıyor. Nesnelere, doğalarına bakmadan sadece adıyla yargılamak, Tanrıyı bir çocuk gibi kandırmak değildir de nedir?” (John Calven; “Tefecilik Üzerine Mektup”, Batıya Yön Veren Metinler, Çev. ve Der. Alev Alatl, Cilt II, (Kapadokya MYO Yayını, 2010, s.594-596).

Calven kadar faize iyi nazarla bakmayan Luther şiddetli ihtiyaç halinde %2-%6 arasındaki faize, Canon’u (yani kilise hukukunu) ihmal etmeden, Tanrı korkusunu da akıldan çıkarmadan uyarısıyla cevaz verdiği görülmektedir.

“Eğer Kanunu (Kitab-ı Mukaddes’i kastediyor) ihlâl etmeden, ihtiyaçtan dolayı %5-6 alınmıyorsa, o tolere edilebilir. Ancak Allah korkusu daim olmalı ve bundan fazla alınmamalıdır. Uygulanan faiz ne kadar küçük olursa o kadar Allah’a yakın olunur.” (Luther, 1989; Aktaran Lange, 2016, s. 15-16).

Calven’in açtığı doktriner gediğın ne kadar önemli olduğunu ve kapitalist gelişmeyi nasıl hızlandırdığını ondan sonraki gelişmelerden anlaşılmaktadır. Çünkü Calven’in görüşü bir eleştiri değil, cepheden hedefleyerek yapılmış bir saldırıydı. Deuteronomy’daki faiz yasağını reddediyordu. Bu Katolik kilisesi için tamamıyla doktriner bir sarsılmaydı (Nelson, 1969, s.107-108).

Katolikle Calvinizmin bir karışımı olan Anglikanizm’in İngiltere’inde faiz, laik otorite tarafından 16. yüzyıl sonlarında Calven’e rağmen yine yasaklandı. Ancak bu yasak 1571’de yeniden gevşetilerek doktriner cevaz alanına doğru

çekildi, %10'un üzerindeki oranlar yasaklandı. 1624 yılında ise etik açıdan olmasa da ekonomik gerekçelerle faize tavan getirildiği görülmektedir. Ekonomik gelişme ve serpilme bu dönemde İtalya-İspanya hattından Hollanda-İngiltere hattına kaymış, güneyin Rekonkusta hareketiyle, İspanya'daki Endülüs-İslâm medeniyetinin var ettiği kaynaklar talan edilmişti. Tüccar ve zanaatkar bu bölgeden kovulmuş, Yahudi ve Müslümanlar başka ülkelere göç etmişti. O bölgelerden biri de Kuzey Avrupa ve İngiltere idi. İş bilen bu yeni insanlar önemli bir gelişmenin ya kaynağı veya hızlandırıcısı olmuştur.

İtalya'da ise faize cevaz ve faiz yasağının gevşetilmesi 1515 yılından sonra hayata geçmeye başladı. Cevazın ilk işareti bölge bankalarının ve kreditorlerin masraf almaya başlamasıyla verildi. Bu uygulamanın arkasından, bazen onunla birlikte, düşük oranlarda faiz uygulamak da hoş görülmeye başlandı.

Bir yandan Calven'in ve Luther'in Katolisizme getirdiği itirazların faiz alanında gündeme taşınması, öte yandan İngiltere'nin hızla gelişmesi, Avrupa'nın kuzeyinde faizi meşrulaştırırken, Güney'de Katolik kilisesini de etkilemiş olmalıdır ki 19. yüzyılda, Konsüller de faizi ya görmezden geldi veya yumuşatma yoluna gitti. Pius VIII'in gayretiyle 1830'da Carpus Iuris Canonici'den (CIC) faiz yasağı kaldırıldı. Bu çok önemli bir gelişmeydi. 1917'de kilise hukuğu (CIC) düşük faize cevaz vermek zorunda kaldı. Katolik Kilisesi Protestanizmin ve Calvenizmin hattına gelmiş oldu.¹² 1983'e gelindiğinde faiz artık kilisenin meselesi olmaktan ekonomik olarak çıktı ama dini ve ahlaki bir mesele olarak kaldı. Bu noktaya nasıl gelindi sorusu önemli bir sorudur¹³.

16. yüzyıldan sonra Avrupa'da pek çok şey değişmişti. Bunların başında, deniz aşırı keşifleri, yeni ticaret yollarının bulunmasını ve bilimsel gelişmeleri sayabiliriz. Ama bunların içinde İngiltere'de Calvenizm'inden etkilenen Anglikanizm gelişmesi en önemlisidir. Calven, Katolik kilisesinin faiz yasağını çok katı savunması ve onun etkisiyle Martin Luther'in cevaza cesaret edememesine rağmen, ticari kredilerde faize cevaz verdi, ihtiyaç kredilerinde ise yasağın devamından yana oldu. 1540'ta Hollanda yönetimi %12 faize cevaz verdi, ama sadece ticari kredilerde. İngiltere'de faizi %10 olarak uygulamayı parlamento kabul etti (Munro(2011)) ve bütün kredilere teşmil etti. Ancak radikal Protestanların ağırlıklı olduğu 1552 Parlamentosu kararı feshederek, yasağa

¹² Calvenizm, İsviçre merkezli gelişen Fransa'yı ve İngiltere'yi de etkileyen bir hareket olarak Papalıktan doktriner bir kopuştur. İlkeleri ile ilgili olarak bkz. Aydın Mehmet(2005), *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, Calvenizm maddesi, Konya ve Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, Hristiyanlık maddesi, Cilt 17, s.356.*

¹³ *Kilise kaynaklı fetvalara bakıldığında kişilerin hayatında meselenin canlı olduğunu Zippy'deki soru ve cevaplardan anlıyoruz (Bkz. Zippy(2017)).*

dönüşü sağladı. Faize yeniden alan açan uygulama, 1571'de Elizabeth zamanında oldu. Faiz oranı ticareti teşvik amaçlı olarak 1624'te %8'e, 1651'de %6'ya çekildi. 1713'te ise %5 olarak uygulanmaya başlandı. 1854'te faiz (usury (interest)) kanununun ilgasına kadar bu oran uygulandı. 16. yy'dan Sanayi Devrimi'ne kadar İngiltere'de faizi gittikçe düşürme çabası iktisadi gelişmeye destek oldu. Ticari senetler sadece İngiltere'de değil, Hollanda ve çevresinde de krediye kolay ulaşmayı sağladı (Munro, 2011)). Ancak finansal devrim İngiltere'de açık borçlanmaya, çeşitli borçlanma araçlarıyla başlanması yoluyla oldu. Bu uygulama ile İngiltere'de hükümetin borçlanma maliyetini %14 (1693)'den, 1757'de %3'e indirdi (Munro, 2011), Abstract). Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren ise faizin ekonomik gerekçelerle meşrulaştırılma çabaları yaygın bir hal aldı.

Katolik Kilisesi'nin, 19. yüzyıldan itibaren faiz yasağını kabul etmekle beraber Konsüllerde gündemine almamasının ve uygulamayı kişilerin vicdanına havale etmesinin sebebi, laik otoritenin faiz meselesine Kilise'nin baktığı pencereden bakmamasının büyük etkisi olduğu söylenebilir. Kilise'nin yasağın uygulanmasında laik otoriteye ihtiyaç duyması, buna mukabil laik otoritenin ise artık kişilere dini zorlama tarafından çekilmesi önemli bir gelişme olarak kaydedilmelidir. Faiz yasağı uygulaması da bu nedenle önemli ölçüde tavsamış ve bir mesele olmaktan çıkmıştır¹⁴.

Aydınlanma ve Faiz

Aydınlanma, on yedinci ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında yaşanan düşünce iklimine verilen isimdir. Avrupa'da tek tip bir aydınlanmadan söz edemeyiz. Alman, İskoç, İngiliz, Fransız aydınlanma geleneklerinin ayrı değerleri olsa da ortak yanları rasyonel düşünce, hümanizm, deizm, iyimserlik, ilerlemecilik ve evrenselciliktir. Skolastisizmi (9-17. yy. arası düşünce geleneği) ve Kiliseyi hayatın gerçeklerine çekmek, en önemli hareket noktalarından biri görülmüştür. Faiz konusu da rasyonalleşmeye en muhtaç alanlardan biri olarak algılanmıştır, iktisadi gelişmenin ihtiyaç duyduğu fonların piyasa ile buluşturulması istenmiştir.

Francis Bacon (1561-1626), faizcilerin fon sağlayan önemli adamlar olduğunu ifade eder. Burada iki ayrı faiz oranı düşünülmektedir. Biri %5 olan

¹⁴ Yasaklardan bu alanda en hızlı uzaklaşan ülkenin İngiltere olması tesadüf değildir. Calvinizm'in doktriner yayılma alanında olması ve çoğulcu siyasal gelişme iktisadi hayatı skolastik bağlarından hızla koparmıştır (Bkz. Munro, 2011).

düşük oran, herkese uygulanması gereken bir orandır. İkinci oran ise %5'in üzerinde ticaret kredilerine uygulanan orandır. Bacon faizcilerin çok olması gerektiği, böyle olmasıyla rekabet faizin düşmesini ve düşük düzeyde kalmasını sağlayacağını düşünmektedir. Para kazanılan ticari faaliyete fon sağlamak, faizin %5'in üzerinde olmasını haklı çıkarır. Böyle düşünmekle Bacon, etikte iktisadi gerekçe arasında bir ayırım yapmakta, bir anlamda ekonomik gerekçeyi etikten boşamaktadır (Brook, 2007, s. 20).

Dönemin bazı sanatçıları ise faizi yeren çalışmalara imza atmışlardır. Shakespeare bunlardan biridir. Venedik Tüccarı'ndaki karakter, Shylock adeta kan emici bir faizcidir. (Shylock karabatak anlamında bir isimdir). İyi bir Hıristiyan olan Antonyo'yu faizsiz borç verdiği için eleştiren Shylock verdiği borçlardan faiz almak için can atar (Brook, 2007, s.21). Hamlet'te ise Shakespeare borçlanmayı da borç vermeyi de hoş görmez.

Batı'da ekonomiler 17. Yüzyıldan itibaren (ticaret, sanayi), krediyle hızla gelişmeye ve Kapitalizmi bütün kurumlarıyla inşa etmeye başladı. Aydınlanma dönemi aydınlarında faize bakış da bu sistemin etkisi altında gelişti. Ekonomik sel her tarafı etkilemeye başladı. Bankacılık (Borring Kardeşler ve Roschild Ailesi) gelişmeleri sanayi devrimine adeta enerji olmuştur ve bu rolünü 4 asır boyunca oynamıştır (Brook, 2007, s.22). Ancak işin ahlak tarafı hep dikkate alınacak, bu dönemde faiz konusunda kendi çıkarını gözetmek şeytani, fedakârlık yapmak ise ahlaki vasıf olarak düşünülecektir. Faizli muameleler sıfır toplamı bir oyun olarak değerlendirilmiştir. Ancak 17. yy ortalarından başlayarak faize ekonomik rolü verilmiştir. Hollanda'da kurulan bankalar, o bölgeyi finans merkezi yapmıştır. Bir Fransız düşünür olan Robert Turgot (1727-1781), para ile sahibi arasındaki ilişkiyi mülkiyet hakkına bağlayan ve onu istediği oranda borç verebileceğini belirten ilk iktisatçıdır (Brook, 2007, s.25). Paranın zaman değerini de dikkate alarak faizi gözünde meşrulaştırmış, zamanın tanrıya ait olmadığını, insana ait olduğunu ve onu satabileceğini ifade etmiştir (Bohm Bawerk(1890), Capital and Interest, Book I Chapter IV).

Aynı yoldan giden Jeremy Bentham (1748-1832) çalışmasına A Defanse of Usury (Bentham, 1787) başlığını koymuştur. Ona göre faize sınır koymak, yatırımcının sermayeyi artırma kabiliyetini sınırlar. Bentham meseleyi hürriyetle de bağlayarak, sözleşme serbestliğini savunur. Bu da ahlaken daha önce eleştirilen faizi, yine aynı nedenle savunmak demektir. Buradan kalkarak faizin topluma mal edilmesi gerektiği ve ondan bir sosyal yarar sağlanacağı belirtilmektedir. Faizin özü kredidir. Kredi de ticaretin özüdür. Böyle söylese

de faydacılar faiz yüzünden çıkan krizleri ve hırpalanan iktisadi hayatı görmemektedirler. Ekonomik değer atfedilebilir görüşleri ahlaki olarak müflistir. O nedenle Turgot ve Bentham'ın aksine, Smith faize sınırlandırılmış bir düzey tayin ederek onu ekonomik rolünden mahrum etmemek düşüncesindedir. Devletin müdahalesi olmadan, görünmez elin hatalarını düzeltmek mümkün olmayabilir (Bkz. Nelson, 1969, s.183-217). 19. yy'ın Klasik iktisatçıları Ricardo, Mill ve Say faizin ekonomik önemine inananlardandır; borç vermenin özgür sözleşmelerle beslenmesi gerektiğini düşünmektedirler (Brook, 2007, s.27). Sözleşme hürriyetinin alanına çekilerek mesele liberal düşünceye bağlanmak istenmiştir (Bkz. Posner(1995)). Neoklasikler (Marjinalistler) de faize ekonomik rolünün verilmesi gerektiğini düşünmüşler, ahlakın burada rolünü oynamasına itibar etmemişlerdir. İktisadi ahlak ve değerden bütünüyle soyutlayan ekoller içinde Marjinalistler adeta başı çekerler (Bkz. Ertürk, 2015, Giriş Bölümü).

Adam Smith, ahlak profesörü, hatta kilise adamı olmasına rağmen iktisat ve iktisadi ilişkiler söz konusu olunca Moral Sentiment'in yazarı olmaktan ayrılarak Wealth of Nations'ın yazarı haline gelmekte, yani faiz meselesine ahlak penceresinden değil, ekonominin penceresinden bakmaktadır. Milletlerin Zenginliği'nin¹⁵ müellifine göre, faiz ekonomik işlevi önemli bir enstrümandır (Geisst, 2013, s.1-2).

Smith düşük faiz oranının ekonominin sektörlerinin gelişmesi bakımından önemli olduğu düşüncesindedir (Levi, 1987, s.357, ayrıca bkz Long, 2007, s.105 ve devamı). Böylece İngiltere'de fonlar ihtiyaç duyulan alanlara akabilirdi. Dolayısıyla Smith kanuni faiz oranından yanaydı ve bu oranın %8-10'dan fazla olmaması gerektiği düşüncesindeydi (Levi, 1987, s.397). Ricardo ise faize taraftardı ve aileden bankacıydı. Bentham da bu anlamda hiçbir ahlaki endişeye yer bırakmadan faizcidir. Silvio Gessel ise faize şiddetle muhaliftir. Alman Profesör Margert Kennedy faizi kansere benzetir ve karşı çıkar. Keynes faizi iktisat politikasının aleti olarak ele alır. Likidite tercihi teorisini inşa eder. Para politikası aleti olarak görür. Ona göre faiz iktisadi davranışları etkileme aracıdır. Smith'in yasal faiz sınırına açık destek verir (Keynes, Genel Teori, 23.üncü bölüm). Ancak 20. yy. iktisatçılarının kahir ekseriyeti, ne faize Katolik geleneğinde olduğu gibi yasaklayıcı ve günah olarak baktı, ne de tavan konulmasına taraftar oldu. Faizin oluştuğu bir pazar vardı ve bu pazarda iktisadi fonksiyonunu icra ediyordu. Düşük olması arzu edilse bile; içinde bulu-

¹⁵ Original baskı, Smith, Adam(1776); *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*.

nulan şartlara göre araç haline getirilirdi. Halbuki, 12. yy.'dan itibaren faiz alan Yahudilerin hem malları müsadere ediliyor hem de canlarına kast ediliyor, yani öldürülüyorlardı (Bkz. Josef Patric Bryne'den aktaran Brook, 2007, a.g.e. s. 8). Geline nokta Kapitalist gelişme çizgisinin ürünüdür. Hatta Sombart'a göre bu gelişme burjuvazinin eseridir.

19. yy'da kapitalizmde hızlı kurumsallaşma ve gelişmeler başını alıp gidince ve hiçbir ahlaki sınır tanımadan önüne geleni süpürüp götürünce, bir devrimci akıl, bir yandan bu gidişin duvara toslayacağını analizine konu ederek komünal bir düzene geçileceğini iddia etti ve orada da kalmayarak gidişatla ilgili görüşlerini manifestolaştırdı. Üretimi başaran, ama bölüşmeyi beceremeyen kapitalizm emeği de sömürüyor ve onu sermayedarın ve patronun insafına bırakıyordu. İşte tam bu noktada emek gelirinden başka kaynaklara itibar etmeyen Marx, faizi de gayri ahlaki bir gelir olarak görmüştür. Aydınlanmanın önemli isimlerinin; Kant, Hegel ve onların takipçilerinin ahlakı öne alan çalışmalarının kaybolan etkileriyle, yeniden ahlaka dönüş hareketi başlatma gayretinde olan Marx, emeğe değer yaratan yegâne unsur rolü verdi. Paranın yaygın olarak patronu görünümündeki Yahudi karakteri de şeytan olarak gördü. Kendisinin Alman Yahudisi bir aileden geliyor olması bu bakışının önemini daha da artırmaktadır. Ancak Marx'ın ne manifestosu ne de emek değer teorisi Kapitalizm selinin durmasını sağlayamamıştır. Bu konuda yapılabilenin en elzemini belki de Keynes yapmıştır.

Adam Smith'in yolundan giderek Keynes de yasal sınır olan faize taraftardır. Marx'ın temel görüşlerine taraftar olmasa da faiz konusunda onunla hemen hemen aynı görüştedir. Faiz zorunlu bir şeytandır ona göre (J. M. Keynes, 1963, s.359-362). Fakat ABD'de 46 eyaletin payday borçlanmalarda faiz hadlerine tavan konulması kararı, çok anlamlı bir uygulama değil, fırsatçılığın kurumsallaşmasıdır. Çünkü bu uygulamalar da yıllıklandırıldığında faiz bütün sınırları (ahlaki ve ekonomik) zorlayan yüksekliklere ulaşmaktadır. Kilise de artık faiz meselesiyle alakasını koparmıştır. Ancak faiz uygulaması hâlâ kirli bir muamele olarak kabul edilmekte, uygulayıcılar da insafsız görülmektedir. Faizin piyasa için ihtiyaç olduğu da bir yandan kabul edilmektedir (Dempsey, 1943, s.186-213).

Faiz Yasağının Sebebi

Faiz yasağının ahlaki, ekonomik, sosyal olmak üzere üç temel sebebi vardır diyebiliriz. Bu üç illeti ayrı ayrı inceleyeceğiz. Ancak bu analizin 16. yy önce-

sinin faiz uygulamalarını içerdiğini belirtelim. O dönem borçlanmanın imkân sahibinden ihtiyaç sahibine doğru olduğu, faizin henüz anonimleşmediği ve kurumlaşmanın zayıf olduğu bir dönemdir. 16. yy'dan önce de kurumlaşma vardı ve özellikle İtalya'daki 13. yy. bankacılığı bu kurumlaşmaya örnek olabilese de kesintilerle yürüdüğü açıktır. 16. yy. sonrası bankacılığının gittikçe ihtiyaçtan üretime kaymaya başlaması da önemlidir. Ancak 16.yy'dan sonraki uygulamalarda ahlakın özüne dokunan gelişmelerin olduğu açıktır. Bugünkü uygulamalarda da bu ahlaksızlığı, ihtiyaç sömürsünü, imkân zorbalığını görüyoruz. Bugünden geçmişe bakarsak o günkülerin daha ağır olduğunu söylemekte sıkıntı çekmeyiz (Newton, 2011, s.14-19).

1. **Ahlaki gerekçe:** İnsanlar eşit yaratılmamıştır, eşit gelişme göstermeleri mümkün değildir. Maddi imkân farklılıkları da bu zeminde ortaya çıkmaktadır. İmkânlıların kaynaklarını imkânsızlara sunarken bütünüyle bağışlama yolunu seçmeleri, en doğru davranıştır¹⁶. Ancak bu durumun asalak istismarına yol açması mümkündür. Öyleyse fakirden borç için fazladan karşılık talep ederek sorumluluğa aykırı davranılması, istismardır, hoş görülemez. O nedenle faiz yasak olmalıdır.

Bunlardan başka faiz geleceği iskonto etmektir. İktisadi istikrarsızlık ajandır, servetin kötü dağılımıdır (Elliot, 1902, s.175-183), ihtiyacın sömürülmesidir, çifte faturadır, kazanılmamış ve hak edilmemiş gelirdir, Allah'ın zamanını satmaktır, gibi pek çok eleştiriye konu olmuş ve yasağın sebepleri arasında sayılmıştır (Qureshi, 2016).

2. **Ekonomik gerekçe:** Faiz fakirlerden zenginlere haksız bir reel imkân ve kaynak transferidir. Fakir fakirleşirken zengin imkân üstüne imkân koyar. Faiz bu açıdan kantitatif olarak sıfır toplamlı, kalitatif olarak ise negatif toplamlı bir muameledir. Çünkü borç veren için gelirin marjinal faydası, borçlananın marjinal faydasından küçüktür bu da toplumun refahı bakımından bir azalmayı ifade eder. O nedenle yasak olmalıdır. Negatif toplamlı olması alınan fazlalığın borçluda yarattığı darlığın, alacaklıda yarattığı genişlikten fazla olmasındandır.

¹⁶ İmkânsızlık sebebiyle başkalarından veya kurumlardan zorunlu olarak borçlanandan faiz almak yerine onlara sadaka veya zekat vermek veya başka bir bağış yolu bularak onları sıkıntılardan kurtarmak Allah'ın emridir (Bkz. Bakara 275-281). Bu aynı zamanda faize hiç bulaşmamanın en garantili yolu olarak görünmektedir.

3. **Toplumsal gerekçe:** Faiz gelirin gayri adil dağılımını ağırlaştırdığı için eninde sonunda bir çatışma sebebidir. Kazananlar ve kaybedenler; zenginleşenler ve fakirleşenler hatta fakirliği derinleşenler toplumun hastalığı haline gelir ve sosyal yapı bozulmalarına kaynaklık eder. Ekonomik dengesizliklerin 20.'nci ve 21.'inci yy.'da nasıl yaygın ve derin sosyal dengesizliklere dönüştüğünü biliyoruz. Hayal ve karşılığı olmayan muameleye ve mübadeleye kapı aralayan faizin ilişkileri sosyal çatışmalara ve kaosa dönüştürdüğü pek çok tarihi örneğini biliyoruz. Kapitalizmin krizlerinde faizin payının olmadığını söylemek zordur (Meeks, 2011, s.138).

Parayı amaç haline getirmek tamah ve hırstan kaynaklanır. Tamah ve hırs da arkasından kardeşlerini davet eder; hainlik, hile, aldatma, yalan, tez canlılık, şiddet ve inatçılığa kapı aralar (Long, 2007, s.154-155). Parayı amaç haline getirmek faiz yasağını haklı çıkaracak bir gerekçedir. Kişide bu tamahın yarattığı sahte mutluluk kaynağı olan vasıfları gerçek mutluluğa dönüştürmek, adalet, hürriyet ve iyilik yapmakla mümkün olabilir: Aquina'lı Thomas, Aristo'nun ahlakını bir adım öteye taşıyarak faiz yasağının rasyonelini ortaya koymaya çalışmıştır (Long, 2007, s.155).

İşte bu üç temel nedenle Sümerlerden beri faiz uygulamaları yasak konusu olmuş, dinler yanında filozofların çoğunluğunca da yerilmiştir.

Modern İktisat Disiplini Ne Diyor?

Adam Smith'in kanuni faiz taraftarı olduğu daha önce belirtilmişti. Smith'in gönlü ahlaktan kopmadan, faizin iktisadi rolünü oynamasına imkân verilmesini savunmaktan yanaydı. O nedenle de düşük oran taraftarıydı. Smith'ten günümüze faize pek çok taraftar yanında yadsınamayacak bir muhalefetin olduğu da bilinmektedir. Ancak iktisadın gelişmesi ve kapitalizmin seli karşısında bu muhalefetin sesini kimseye duyuramadığı da açıktır. Bununla birlikte kapitalizmin krizlerinde faizin günahkâr muamelesi gördüğü de Marx'dan beri bilinmektedir. Marx'ın bu konuda dinlerle aynı noktaya, farklı amaçlarla gelmesi ilginçtir. Keynes faize Marx kadar eleştirel bakmasına rağmen Smith'le aynı düşüncededir ve kanuni olarak faizin düşük düzeyde tutulmasından yanadır. Özellikle bunalımlarla ilgili olarak düşünce üreten Keynes, faizi bir kısa dönem iktisat politikası aracı olarak görmüş ve onu likidite ter-

cihi teorisiyle iktisadi davranışlara bağlamıştır (Bkz. General Theory, 1964, s.197-209).

Geldiğimiz noktada faiz hem ekonomiyi etkileme aracı olarak merkez bankalarınca yapılan politikalarda, hem de kişilerin davranış ve seçimlerinde iktisat teori ve uygulamalarının tam merkezinde yer almaktadır. Bütün büyük ekonomilerin merkez bankaları politika faizi olarak bir oranı ekonominin aktörlerini etkilemek amacıyla ve onların davranışlarına öncülük ederek tespit etmekte ve bu oranla gidişatı yönetmektedir. Topyekün ısınma eğilimi gösteren ekonomilerin merkez bankaları, faiz oranlarını yükseltmekte; pörsüyen, kabuğuna çekilen ekonomilerin merkez bankaları ise harcamaları arttırmak için genişletici para politikası aleti olarak düşük faizle başlangıç yapmakta ve buradan toplam talebin ve istihdamın artması beklenmektedir. Elleriinde ekonomiyi çok iyi izleyen kadrolarla ve kestirim gücü yüksek tahmin imkanları olduğu için de sıkıntı başlamadan politika faizini ayarlamayı amaçlamaktadırlar. Ancak bazen öyle kriz selleri ortaya çıkmaktadır ki, merkez bankaları ne yaparlarsa yapsın, gelişme kendi kanunlarıyla ilerlemektedir. Nitekim dünyanın en profesyonel merkez bankası olan Fed bile 2007-2009 arası yaşanan Global Finansal Krizde ne yapacağı hususunda karar vermekte zorlandığı için kriz derinleşmiştir. Kriz öncesinde faizleri yükseltmesi krize yol açan teminat açıklarının en önemli sebeplerinden biri olurken, krizde faizlerin sıfırlanarak ortalığı paraya boğması ABD'yi krizden en erken çıkabilen ülke yapmıştır. Maliye politikasının etkin ve tek elden yürütülmesinin buradaki payını yabana atamasak da para politikasının ve onun merkezi aktörü olan faiz oranının ekonominin yönetiminde önemli bir araç olduğunu iktisatçılar kabul etmiştir. Bunun yerine konacak ve bu şekilde çalıştırılabilecek faizsiz bir ekonomiyi henüz formüle edebilmiş bir ortam görmüyoruz. Ancak arayışların da sürdüğü bilinmektedir¹⁷.

Günümüz iktisadında, kişilerin davranışlarına yön verdiği düşünülen üç faiz tanımı vardır. Bu üç tanımı bir tanıma indirdiğimiz zaman, fıkıhın veya hukukun yaptığını yapmış oluruz. Fıkıh faizi borca ilave, önceden şartlı reel fazlalık olarak tanımlıyor. Bu doğrudan ahlaki bir tanımdır. İktisadın faiz tanımlarıysa kişilerin iktisadi faaliyetlerinde paraya yakınlıklarını veya uzaklık-

¹⁷ İslâmi finans ve bankacılığı konusunda önemli gelişmeler olduğunu da belirtelim. Hem Batı'da risk sermayesi olarak hem de İslâm dünyasında faizsiz bankacılık adıyla işin hacmini büyüten çalışmaların kaynağında faizden kaçınan kesimin fonlarını yönetmeye talip olmak olduğunu görüyoruz. Türkiye'de katılım bankacılığı sektörünün aktifleri toplam sektör aktiflerinin %5'i civarındadır (Bkz. BDDK haftalık vaziyetleri).

larını, ondan mahrumiyet ile ona sahip olmayı, onunla gelecek yapmak ile bugün arasında tercihte bulunmayı ifade etmelidir ve etmektedir.

Klasikler faizi tasarruf etmenin ödülü olarak tarif eder. Daha az tüketip daha çok yatırıma kaynak ayrılmasını isteyen bu düşünce, paranın sahibine daha fazla faiz verilirse kişinin, gelirinin daha çoğunu tasarruf edeceği düşünülmektedir.

Avusturya Okulu ise faizi, kişilerin bugünle gelecek arasındaki tercihlerine bağlayarak, geleceği bugüne tercih etmenin daha yüksek faizle mümkün olacağını ifade eder.

Görülebileceği gibi, klasiklerle Avusturya Okulu'nun tarifleri birbirine yakın ifadelerdir ve doğrudan tasarruf edenle ilgilidir. Keynes ise faizin tanımını bu kulvardan alarak onu bir maliyet kategorisi haline getirmektedir. Keynes'e göre faiz tasarrufları yatırıma dönüştürmenin bedelidir. Faizler yüksek olduğunda yatırımlar azalır, düşük olduğunda ise artar. Toplam harcamaların faizlerle ters hareket ederek ekonominin talebini ve istihdamını etkileme aracı olarak kullanılabileceğini de bu noktada belirtmek gerekir (Ertürk, 2016, s. 209).

Buraya kadar faizleri kişilerin davranışlarını yansıtan ya da reel ekonomiyi etkileme aracı olarak gösteren tanımlar verilmiştir. İş burada bitmemektedir. Meselenin bir de finansal tarafı vardır ki, orada finansal türevler dünyası ve o dünyanın hacmi reel alanın birkaç katı büyüklüktedir. 2016 rakamlarıyla dünyanın reel GSMH'sı yaklaşık yetmiş beş trilyon dolarken, finansal türevlerin büyüklüğünün bunun tam on katı olduğu hesaplanmaktadır. Bu alanın da temel aldığı gösterge, yine faizdir. Ve belki de faize muhalefet edilmesi gereken en önemli alan da bu alandır. Çünkü finansal türevler oyun alanıdır; pek çok bozukluğa da bu oyunlar sebebiyet vermektedir. Yeri olmadığı için burada üzerinde durulmayacaktır. Ancak yeni finansal mimarinin ürettiği bu oyunların sınırlandırılması düşüncesinde olduğumuzu da belirtmeden geçmemek gerekir.

Sonuç

Buraya kadar yapılan açıklamalardan anlaşılması olabileceği gibi, faiz bir haksız kazanç damgasını Sümerlerden beri yemiş, Hammurabi kanunlarıyla açıkça yasak konusu olmuştur. Aynı yasakların Kitab-ı Mukaddes'te de olduğu müşahade edilmektedir. Kilise Kitab-ı Mukaddes'in emirlerini yerine getirme hususunda orta çağın sonlarına kadar çok titiz davranarak topladığı Konsül-

lerde, yasağa uymayanlara ne türden cezalar verileceğini de karara bağlamış, Papalığın bizzat kendi otoritesini kullanarak yahut taç giydirdiği krallara görev vererek faiz yasağını çiğneyenlere ağır cezalar vermiş veya verdirmiştir. Ancak Doğu-Batı ticaretinin gelişmesi, iktisadi hayatın canlılığının artması, ticaretten biriken finans kapitalin artması ve bankacılığın hızla gelişmesi 13.yy'dan itibaren faiz yasağında doktriner gedikler açılmasına sebep olmuştur. Skolastik bilgeler arasında çok önemli yeri olan ve çalışmaları kilise tarafından güvenilir kaynak ilan edilen Aziz Thomas Aquina bu konuda başı çekmiştir. Kredilendirme faaliyetleri ihtiyaçtan doğan borç ilişkilerinden ilk defa onunla ayrı düşünölmeye başlanmış ve böylece ilk doktriner gedik de açılmıştır. Ancak faiz yasağına esas darbeyi Kilisenin 15.yy'dan itibaren yeni bir parçalanma geçirmesi vurmuştur. Protestanlığın ve Calvenizm'in yeni kiliseler olarak bu parçalanmayı ve bizzat kilise eliyle faize göz yummayı gündeme getirmiştir. Protestanlık sınırlı faize göz yumarken Calvenizm'in bizzat kurucusunun düşünceleriyle faiz yasağına cepheden saldırılmıştır. Bunun temel sebebinin hızlı iktisadi gelişme olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Amerika'nın keşfi oradan Avrupa'ya akan kıymetli madenler Avrupa'da Doğu ile ticaret için geliştirilen kumpanyalar ve bu sürecin banka ve kredi faaliyetleri ile yoğun ilişkisi başı çekmiştir. Finansal sermaye anlamında kapital kelimesi 13.yy'dan itibaren Latinceye girmiş oradan da Batı dillerine yayılmıştır. Gelişen burjuvaji ile günlük hayatın iktisadi düzeni haline gelen kapitalizm kar ve faizi paralel alan kazançları yapmıştır. Aydınlanma döneminin pek çok düşünürünün doğum tarihlerine bakılırsa 1600 ve 1700'lü yıllar faizin düşünsel anlamda pek çok savunucusunu ortaya çıkarmıştır. Günah derdi olmayan Kiliseden kopuk rasyonel bir düşünce iklimine girilen dönem olarak Aydınlanma faiz yasağının umursanmadığı bir dönem olmuştur. Kapital kelimesinden 4 asır sonra 1740 yılında Kapitalist kelimesi de gündelik hayatın kelimesi olmuştur. İktisat politikası aracı olarak faizin düşürölmesi 16.yy'da Avrupa'da uygulanıyordu. Uluslar arası rekabet ve ekonomik gelişme heyecanının bunda payı olduğu söylenebilir. Laik otoritenin de desteğıyle faiz yasakları artık sert cezalarla yürümüyordu. Ancak Katolik İtalya'da faiz yasağına ilk darbeyi 1515 yılında bankaların masraf adı altında aldıkları işlem ücretlerinin vurması önemli bir dönüşümdür. Bu tarihten itibaren Kilise faiz yasağını kaldırmasa da Konsüllerin gündemi yapmaktan büyük ölçüde çıkarmıştır. Çünkü laik otorite Kiliseden çok gündelik hayatın hizmetine girmeye eğilim göstermiştir. Aydınlanma ve rasyonel düşünce (Kiliseden kopuş) faizi yasaklayan kanunların ilgasına giden yolun açılmasında da büyük rol oynamıştır.

17.yy'dan başlayarak doktoriner gelişmesini tamamlayan iktisat disiplini ise faizi bir iktisat politikası aracı haline büründürmüştür. Ancak kilise için faiz bir ahlaki mesele olmaya devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- Akalın, K.H. (2013.) Orta çağ Avrupa'sının iktisat tarihinde faiz yasağının kökenleri. *DEU SBF Dergisi*, 15(2), 187-208.
- Alatlı, A. (2010). *Batı'ya yön veren metinler*, KMYO Yayını, IV Cilt.
- Arnhart, L. (2004). *Plato'dan Rawls'a siyasi düşünce tarihi*, (Çev. Ahmet Kemal Bayram), Ankara: Adres Yayınları.
- Bohm-Bawerk, E. V. (1890). *Capital and Interest*, London: Macmillan.
- Bentham, J. (1787). *A defence of usury*. London.
- Braudel, F. (2004). *Maddi uygarlık, mübadele oyunları*, (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Yayını.
- Brook, Y. (2007). The morality of moneylending: A short history. *The Objective Standard*, 2(3), 9-45.
- Clary, B. J. (2011). Institutional usury and the banks. *Review of Social Economy*, LXIX(4), 419-438.
- Colstan, K. (2016). Sacramental usury in the merchant of Venice. *Logic*, 19(1), 98-129.
- Çağatay, N. (1971). *Osmanlı İmparatorluğu'nda riba-faiz konusu, para vakıfları ve bankacılık*
- Day, C. (1938). *A history of commerce*, Fourth Edition, Longman,
- Dempsey, B. W. (1943). *Interest and usury*. Washington.
- Elliot, C. (1902). *Usury, a scriptural, ethical and economic view*. Omnia Vertas.
- Ertürk, E. ve Görkem B. (2014). 15. yy. Floransasında finansallaşma ve kriz İçinde" *Medeniyetler Güzergahı İpek Yolu*, (Der: Mehmet Bulut), Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayını.
- Ertürk, E. (2017). *İktisat: Kavram, ilke, politika*. Bursa: Alfa Aktüel.
- Ertürk, E. (2016). *Makro iktisat*. Bursa: Alfa Aktüel.
- Fontaine, L. (2014). *The moral economy*. Cambridge University Press.
- Geisst, C. R. (2013). *Beggar thy neighbor: A history of usury and debt*. University of Pennsylvania Press.
- Hawkes, D. (2010). *The culture of usury in renaissance England*. Palgrave, Macmillan, 1st Edition.
- Keynes, J. M. (1963), "Economic Possibilities For Our Grandchildren" in *Essays in Persuasion*, New York.
- Keynes, J. M. (1964). *General theory of employment, interest, and money*. New York: A Harbinger Book.
- Kitabı Mukaddes
- Koyama, M. (2010). Evading the 'Taint of Usury': The usury prohibition as a barrier to entry. *Explorations in Economic History*, 47(4), 420-442.
- Kurt, İ. (2014). Hıristiyanlık'ta faiz yasağı: 15. yüzyıla kadar kilise hukukunda faiz yasağının temellendirilmesi. T&I Entertainment.
- Küçükkalay, A.M. (2017). *Adil fiyat*. İstanbul: Ötügen.

- Küçükkalay, A. M. (2018). *İktisadi düşüncede faiz*. Konya: Çizgi Kitabevi
- Langholm, O. (1992). *Economics in the medieval schools*, New York: Leiden.
- Lapidus, A. (1991). *Information and risk in the medieval doctrine of usury during the thirteenth century* in William Barber, *Perspectives on the History of Economic Thought*, Vol 5, Edward Elgar pp. 23-28.
- Levy, D. (1987). Adam Smith's case for usury laws. *History of Political Economy* 19(3), 387-400.
- Long, D. S., Fox, N. R. ve York, T. (2007). *Calculated futures: Theology, ethics, and economics*. Baylor University Press.
- Mayer, R. (2013). When and why usury should be prohibited. *Journal of Business Ethics*, 116, 513-527.
- Meeks, M. D. (2011). The peril of usury in the christian. *Interpretation*, April, 128-140.
- Munro, J. H. (2011). *Usury, calvinism and credit in the protestant England: from the sixteenth century to the industrial revolution*. Working Paper, June 28.
- Nelson, B. (1969). *The idea of usury*. University of Chicago Press.
- Neumark, F. (1943). *İktisadi düşünce tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını.
- Newton, W. (2011). Usury of Catholic social doctrine: the elephant in the room. *The Pastoral Review*, 8(1), 14-19.
- North, D. ve Thomas, R.p. (1973). *The Rise of the Westren World, A new Economic History*, Cambridge University Press.
- Oktar, İ. (1999). Osmanlı devleti'nde faiz. *Yönetim*, 10(33), 53-64.
- Pamuk, Ş. (1999). *Paranın tarihi*, İstanbul: TVYY, 3. B.,
- Persky, J. (2007). Retrospectives; From usury to interest. *Journal of Economic Perspectives*, 21(1), 227-236.
- Posner, E. A. (1995). Contract law in the welfare state: A defanse of unconscionability doctrine, usury laws, and related limitations on the freedom to contract. *Journal of Legal Studies*, XXIV, 284-319.
- Qureshi, F.A. (2016). *History of usury prohibition* Hfc chairman, January 13.
- Rahman, F. (1964). Riba and interest. *Islamic Studies JIIR, Karachi*, III(1), 1-43
- Schumpeter, J.A, (1954). *History of economic analysis*. Allen & Unwin.
- Smith, A. (1789). *The wealth of nations*, ed.by Edwin Connan. London: Methuen & Co., Ltd.
- Sombart, W. (2011). *Burjuva* (Çev. Oğuz Adanır). İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2. Basım.
- Turan, O. (1953). Selçuklu Türkiye'sinde faizle para ikrazına dair bir vesika. *Bellekten* 16(62), Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Uludağ, S. (1988). İslâm'da faiz meselesine yeni bir bakış. İstanbul:Dergâh Yayınları.
- Vincent, J. (2014). *Historical, religious and scholastic prohibition of usury: The common origins of western and Islamic financial practices*, Setan Hall University, Law School, (Paper 600)
- Visser, W. A. M. ve McIntosh, A. (1998). History of usury prohibition a short rewiev at the historical critique of usury. *Accounting, Business and Financial History*, 8(2), 175-189.
- Wilson, T. (1925). *A discourse upon usury with a historical introduction by R. H. Towney*. London.
- Zippy, T. D. (2017). Usury, Frequently Asked Questions.

İŞLETMEDE İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ AÇISINDAN KALİTE GÜVENCE SİSTEMLERİNİN ROLÜ

Çetin Bektaş¹

¹ORCID ID: orcid.org/0000-0002-4295-2136

ÖZ

İşletmenin temel amaçları; etkinlik, verimlilik, karlılık ve sürdürülebilirliktir. Bunun sağlanabilmesi için birçok ekonomik ve sosyal bileşenin bir araya gelmesi gerekmektedir. İşletmede iş sağlığı ve güvenliği de işletmenin verimliliğinde etkili rol oynamaktadır. Çünkü personelin verimli olması sağlık ve güvenlik şartlarına bağlıdır. Bir diğer ifadeyle sağlıklı ve güvensiz bir ortamda personelin başarılı olması çok zordur. İşletmede sağlık ve güvenliğin sağlanmış olması personelin motivasyonu üzerinde etkilidir. İşletmede sağlık ve güvenliği sağlamak için de kalite güvence sistemlerinin kurulması gerekmektedir. Kalite güvence sistemleri hem yöneticilere, hem de çalışanlara rehberlik etmektedir. Çalışma koşullarının düzenlenmesinde ve yönetim uygulamalarında tarafları bağlayıcı hükümler içermektedir. Bu nedenle kalite güvence sistemleri iş sağlığı ve güvenliği ile önemli ölçüde bağlantılıdır. Bu sistem sayesinde iş kazaları ve meslek hastalıkları en alt düzeye indirilmektedir. Bu çalışmamızın amacı da iş sağlığı ve güvenliğini sağlamada kalite güvence sistemlerinin önemini vurgulamaktır. Bununla birlikte kalite güvence sisteminin sadece personele değil, aynı zamanda işletmeye olan avantajlarını açıklamaktır. Çalışmamız, literatür taraması niteliğindedir. Bu çalışmadan elde edilecek sonuçlar işletmede iş sağlığı ve güvenliğini sağlamada kalite güvence sistemlerinin önemine dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İş Sağlığı, İş Güvenliği, Kalite Güvence Sistemleri

¹ Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Tokat /Türkiye.

E-posta: cetin.bektas@gop.edu.tr

HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi © Cilt: 8 Yıl: 8 Sayı:20 (2019/1)

ISSN: 2147-3668 – E-ISSN: 2587 – 103X

THE ROLE OF QUALITY ASSURANCE SYSTEMS IN OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY

Çetin Bektaş

ABSTRACT

The main purposes of the enterprise are efficiency, productivity, profitability and sustainability. In order to achieve this aim, many economic and social components need to come together. Occupational health and safety also plays an effective role in the efficiency of the enterprise. Because personnel efficiency depends on health and safety working environment. In other words, it is very difficult for the worker to be successful in unhealthy and insecure environment. Ensuring health and safety in the enterprise is very effective on personnel motivation. Quality assurance systems should be established to ensure health and safety in the enterprise. These systems guide both managers and employees. Thanks to this system, occupational accidents and occupational diseases are minimized. The aim of this study is to emphasize the importance of quality assurance systems in ensuring worker health and safety. In addition, the quality assurance system explains not only the staff but also the advantages to the business. Our study is a qualitative study and literature review. The result of this study draws attention to the importance of quality assurance systems in the enterprise. Implementation of quality assurance systems in the enterprise is important for efficiency, productivity, profitability and sustainability.

Keywords: *Occupational health, Occupational safety, Quality assurance systems*

Giriş

İşletmede etkinlik ve verimliliğinin sağlanması için öncelikle personelin sağlıklı ve güvenli bir çalışma ortamına sahip olması gerekmektedir. Bu nedenle verimliliği artırmak isteyen işletmede iş sağlığı ve güvenliği konusu her geçen gün daha önemli hale gelmektedir. Ekonomik ve endüstriyel olarak gelişmiş ülkeler, iş kazalarını düşük seviyelerde tutmayı başarmaktadırlar. Bu başarıları hiç kuşku yok ki çalışma deneyimleri, yönetim sistemleri, kalite bilinci ve başarılı kalite yönetim sistemleri kurmaları ile doğrudan ilişkilidir. Ülkemiz için ise bu alanda olumlu çalışmalar halen devam etmektedir. Bu konuda iyileştirici çalışmalar yapılırken, dünyadaki iyi uygulamaları alıp, kendi çalışma sistemimize uyarlamamız akılcı bir yöntem olacaktır. Bu nedenle ülkemizdeki iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanmasında ne tür adımlar atılabilir? İş kazaları minimum seviyeye nasıl indirilebilir? Çalışma ortamında iş ve yaşam kalitesi nasıl artırılabilir? Sağlıksız iş ortamının ve iş kazalarının maliyetleri minimum düzeye nasıl indirilebilir? Bu ve benzeri sorular iş dünyası ile ilgili tüm paydaşların üzerinde düşünmesi ve çözüm üretmesi gereken konulardır. Bahsedilen bu sorular bizi de bir çalışmaya yöneltmiştir. Bu çalışmanın hedefi; farklı ülkelerde tecrübe edilmiş, uygulanmış ve olumlu sonuçlar elde edilmiş olan kalite güvence sistemlerinin tanınması ve bu sistemlerin işletmede kurumsallaşmasının sağlanmasına katkı yapmaktır. Kalite güvence sistemleri işletmenin yönetimine bir sistem sunmaktadır. Sunulan bu sistem; çalışma yöntemlerini, çalışanları ve yöneticileri disipline etmektedir. Bununla birlikte, kalite güvence sistemleri “el yordamıyla” çalışmak yerine, “sistematik çalışmayı” öngörmektedir. Kalite yönetim sistemleri sayesinde iş sağlığı ve güvenliğinde iyileştirmeler sağlanırken, iş kazalarında da azalmalar yaşanacaktır. Bunun yanında kalite güvence sistemleri “iç müşteri” olan personelin etkinliğini artırarak, işletmenin verimlilik, sürdürülebilirlik ve karlılığına katkı yapacaktır.

İş Sağlığı ve Güvenliğinin Tanımı Ve Önemi

Bu başlık altında; iş sağlığı ve güvenliğinin tanımı, iş sağlığının işletme açısından önemi ve iş sağlığının personel açısından önemi konusu açıklanmaktadır.

İş Sağlığı ve Güvenliği Tanımı

İş sağlığı ve güvenliği genel olarak iş ortamında çalışan personelin sağlığının korunması ve güvenliğinin sağlanmasını konu edinmektedir. İş sağlığı kavramı her ne kadar beden gücü ile çalışan personeli için kullanılsa da, aslında hem

bedensel, hem de zihinsel çalışan tüm personeli ifade etmek için kullanılır. Bu nedenle bu çalışmada kullanılan “işçi” kavramı ile yöneten ve yönetilen tüm personel kastedilmektedir.

6331 Sayılı Kanun’da, çalışan kişi, kendi özel kanunlarındaki statülerine bakılmaksızın kamu veya özel işyerlerinde istihdam edilen gerçek kişi olarak tanımlanmıştır (md. 3/1-b). Bu tanıma göre iş sözleşmesi ile çalışan işçilerle; Devletin belirlediği statüye katılanlar (memurlar, sözleşmeli personel, geçici sözleşmeli personel) çalışan kavramına dâhil edilecektir. Bir başka ifade ile bağımlı iş görenler, stajyerler, çıraklar iş sağlığı ve güvenliğinin konusuna girmektedir (Yılmaz, 2013, s.46).

İş sağlığı, çalışan bir kişinin çalışma koşulları ile kullanılan araç ve gereçlerden doğabilecek tehlikelerden arınmış veya bu tehlikelerin asgari düzeye indirildiği bir iş çevresinde huzurlu biçimde yaşayabilmesini anlatır (Sabuncuoğlu, 2005, s.310). İş sağlığı ve iş güvenliği tedbirlerine uygun olarak yapılmayan bir çalışmanın verimli bir şekilde yürütülebilmesi de mümkün değildir (Aydın, 2014, s.222).

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) iş sağlığı ve güvenliğini şu şekilde tanımlamaktadırlar: Tüm çalışanların bedensel, ruhsal ve toplumsal sağlıklarının en üst düzeye yükseltilmesi ve korunması, çevrenin ve üretilen mallarda sağlığa aykırı sonuçların ortadan kaldırılması, çalışanları yaralanma ve kazalara maruz bırakacak risklerin ortadan kaldırılmasıdır (Bingöl, 2016, s.592). Bu bağlamda iş sağlığının işletme ve personel açısından öneminin açıklanmasında yarar vardır.

İş Sağlığının İşletme Açısından Önemi

Üretim girdileri içerisinde en önemli girdi “emek” bir diğer deyişle “personel” olduğuna göre, onun sağlığı ve güvenliği de her yönüyle önem taşımaktadır. Öncelikle, personelin etkin ve verimli olması için sağlığının yerinde olması gerekmektedir. Sağlıksız bir personelin verimli iş üretmesi sürdürülebilir değildir. Diğer yandan, sağlıksız bir iş ortamının olması da işletmede uzun dönemde birçok sorunun yaşanmasına neden olacaktır. Bunlar; üretimde fire ve ıskartaların artması, makine ve donanımın zarar görmesi, iş kazaları gibi neden olabilir. İş kazalarına bağlı olarak işletmenin işgücü kaybı yanında, ödeyeceği tazminatlar da işletmenin zararına olacaktır. İş kazası sonucu ödenen tazminatların yanında personelde oluşan motivasyon kaybı da verimliliği olumsuz etkileyecektir. İşçi sağlığının yeterince önemsenmediği düşüncesi işletmeyi rakipleri karşısında hem içeride hem de dışarıda zor durumda bırakacaktır. Tüm bu sayılan nedenlerden dolayı iş sağlığı ve güvenliği işletme açısından önemlidir.

İş Sağlığının Personel Açısından Önemi

Personelin iş yaşamına devam edebilmesi ancak sağlıklı olması ile mümkündür. Sağlıksız bir şekilde iş yaşamını sürdürmeyeceği için kendisi ve bakmakla yükümlü olduğu kişiler için gelir elde edemeyecektir. Bu nedenle iş sağlığı ve güvenliği personelin kendisi için çok önemlidir. Personelin sağlıksız iş ortamında çalışması hem maddi olarak hem de psikolojik olarak kendisini yıpratmaktadır. İş ortamının yeterince güvenli olmadığı yerde personelin “örgütsel vatandaşlık” bilincinin gelişmesi beklenemez. Çünkü hayatını veya sağlığını kaybeden personel gelirini de kaybetmiş olacaktır. Bu nedenle, iş sağlığı ve güvenliği her personel için çok önemlidir.

İş Sağlığı ve Güvenliğini İyileştirme Yöntemleri

İş sağlığı ve güvenliğini iyileştirme yöntemlerini genel olarak iki alt başlık altında incelemek mümkündür. Bunlardan birincisi, işletmede kurumsal sağlık ve güvenlik eğitiminin verilmesi, ikincisi de işletmede iş güvenliğinin sağlanmasıdır.

Kurumsal Sağlık ve Güvenlik Eğitimi

Kamu işvereni, 6331 sayılı Kanununun 17. Maddesine göre çalışanların ve çalışan temsilcilerinin, iş sağlığı ve güvenliği eğitimleri almasını sağlamak zorundadır. Bu eğitimlerde özellikle; işin riskleri ve değişen teknolojiye bağlı riskler anlatılır. Riskler, değişen aralıklarla çalışan ve çalışan temsilcilerine aktarılır. İşveren verilen eğitimleri belgelemek zorundadır (Yılmaz, 2013, s.28). 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanununun eğitimle ilgili 17. Maddesi şu şekildedir (ÇSGB, 2012, s.56):

- *İşveren, çalışanların iş sağlığı ve güvenliği eğitimlerini almasını sağlar. Bu eğitim özellikle; işe başlamadan önce, çalışma yeri veya iş değişikliğinde, iş ekipmanının değişmesi hâlinde veya yeni teknoloji uygulanması hâlinde verilir. Eğitimler, değişen ve ortaya çıkan yeni risklere uygun olarak yenilenir, gerektiğinde ve düzenli aralıklarla tekrarlanır.*
- *Çalışan temsilcileri özel olarak eğitilir.*
- *Mesleki eğitim alma zorunluluğu bulunan tehlikeli ve çok tehlikeli sınıfta yer alan işlerde, yapacağı işle ilgili mesleki eğitim aldığı belgeleyemeyenler çalıştırılmaz.*
- *İş kazası geçiren veya meslek hastalığına yakalanan çalışana işe başlamadan önce, söz konusu kazanın veya meslek hastalığının sebepleri, korunma yolları ve güvenli çalışma yöntemleri ile ilgili ilave eğitim verilir. Ayrıca, herhangi bir*

sebeple altı aydan fazla süreyle işten uzak kalanlara, tekrar işe başlatılmadan önce bilgi yenileme eğitimi verilir.

- *Tehlikeli ve çok tehlikeli sınıfta yer alan işyerlerinde; yapılacak işlerde karşılaşılabilecek sağlık ve güvenlik riskleri ile ilgili yeterli bilgi ve talimatları içeren eğitimin alındığına dair belge olmaksızın, başka işyerlerinden çalışmak üzere gelen çalışanlar işe başlatılamaz.*
- *Geçici iş ilişkisi kurulan işveren, iş sağlığı ve güvenliği risklerine karşı çalışana gerekli eğitimin verilmesini sağlar.*
- *Bu madde kapsamında verilecek eğitimin maliyeti çalışanlara yansıtılamaz. Eğitimlerde geçen süre çalışma süresinden sayılır. Eğitim sürelerinin haftalık çalışma süresinin üzerinde olması hâlinde, bu süreler fazla sürelerle çalışma veya fazla çalışma olarak değerlendirilir.*

İş Güvenliğinin Sağlanması

6331 sayılı Kanununun 22'nci maddesine göre; 50 ve daha fazla personelin bulunduğu ve altı aydan fazla süren sürekli işlerin yapıldığı işyerlerinde kamu işvereni, iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili çalışmalar için kurul oluşturmak zorundadır.

İş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması için çalışanlara, işverene ve işyeri hekimlerine ve iş güvenliği uzmanlarına bazı yükümlülükler düşmektedir. Bu yükümlülükleri şu şekilde özetlemek mümkündür (Akarsu vd., 2013, s.31):

Personelin Yükümlülükleri

İşyerindeki makine, cihaz, araç, gereç, tehlikeli madde, taşıma ekipmanı ve diğer üretim araçlarını kurallara uygun şekilde kullanmak, bunların güvenlik donanımlarını doğru olarak kullanmak, keyfi olarak çıkarmamak ve değiştirmemek,

- Kendilerine sağlanan kişisel koruyucu donanımı doğru kullanmak ve korumak,
- İşyerindeki makine, cihaz, araç, gereç, tesis ve binalarda sağlık ve güvenlik yönünden ciddi ve yakın bir tehlike ile karşılaştıklarında ve koruma tedbirlerinde bir eksiklik gördüklerinde, işverene veya çalışan temsilcisine derhal haber vermek,
- Teftişe yetkili makam tarafından işyerinde tespit edilen noksanlık ve mevzuata aykırılıkların giderilmesi konusunda, işveren ve çalışan temsilcisi ile iş birliği yapmak,
- Kendi görev alanında, iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması için işveren ve çalışan temsilcisi ile iş birliği yapmak,

- Çalışanlar, bir şeylerin yolunda gitmediğini fark ettiğinde onu izlemek ve bilgi edinmek,
- Çalışanlar kendilerine yanlış bir şeylerin olduğunu hissettiren tüm olası tehlikeleri işverene ve iş güvenliği uzmanına rapor etmekle yükümlüdür.

İşverenin Yükümlülükleri

İşyerlerinde iş kazası ve meslek hastalıklarının önüne geçilmesi amacıyla işverene veya işveren temsilcisine işyeri kayıtlarını idari makamlara bildirmeği zorunlu kılmaktadır. Kanununun 14. Maddesi işverenin yükümlülüklerini şu şekilde belirtmektedir:

- İşveren;
- Bütün iş kazalarının ve meslek hastalıklarının kaydını tutar, gerekli incelemeleri yaparak bunlar ile ilgili raporları düzenler.
- İşyerinde meydana gelen ancak yaralanma veya ölüme neden olmadığı halde işyeri ya da iş ekipmanının zarara uğramasına yol açan veya çalışan, işyeri ya da iş ekipmanını zarara uğratma potansiyeli olan olayları inceleyerek bunlar ile ilgili raporları düzenler.
- İşveren, aşağıdaki hallerde belirtilen sürede Sosyal Güvenlik Kurumuna bildirimde bulunur:
- İş kazalarını kazadan sonraki üç iş günü içinde,
- Sağlık hizmeti sunucuları veya işyeri hekimi tarafından kendisine bildirilen meslek hastalıklarını, öğrendiği tarihten itibaren üç iş günü içinde,
- İşyeri hekimi veya sağlık hizmeti sunucuları; meslek hastalığı ön tanısı koydukları vakaları, Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından yetkilendirilen sağlık hizmeti sunucularına sevk eder.
- Sağlık hizmeti sunucuları kendilerine intikal eden iş kazalarını, yetkilendirilen sağlık hizmeti sunucuları ise meslek hastalığı tanısı koydukları vakaları en geç on gün içinde Sosyal Güvenlik Kurumu'na bildirir.
- Bu maddenin uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar, Sağlık Bakanlığı'nın uygun görüşü alınarak Bakanlıkça belirlenir.

Yukarıdaki maddeler genel olarak değerlendirildiğinde işverenin yükümlülükleri şu şekilde özetlenebilir:

- Çalışana görev verirken, çalışanın sağlık ve güvenlik yönünden işe uygunluğunu göz önüne almalıdır.
- Mesleki risklerin önlenmesi, eğitim ve bilgi verilmesi dâhil her türlü tedbirin alınması, organizasyonun yapılması, gerekli araç ve gereçlerin sağlan-

- ması, sağlık ve güvenlik tedbirlerinin değişen şartlara uygun hale getirilmesi, mevcut durumun iyileştirilmesi için çalışmalar yapar.
- İşyerinde alınan iş sağlığı ve güvenliği tedbirlerine uyulup uyulmadığını izler, denetler ve uygunsuzlukların giderilmesini sağlar.
 - Risk değerlendirmesi yapar veya yaptırır.
 - Yeterli bilgi ve talimat verilenler dışındaki çalışanların hayati ve özel tehlike bulunan yerlere girmemesi için gerekli tedbirleri alır.
 - İş sağlığı ve güvenliği hizmetlerini yerine getirir.
 - Risk değerlendirmesi, kontrol, ölçüm ve araştırma yaptırır.
 - İş kazası ve meslek hastalıklarının kayıt ve bildirimini tutturur.
 - Çalışanları konularında eğitmek, bilgilendirmek, onların görüşlerin alarak işe aktif katılımlarını sağlamakla yükümlüdür.

İş Yeri Hekimi ve İş Güvenliği Uzmanının Yükümlülükleri

- İşyeri hekimi ve iş güvenliği uzmanının hak ve yetkileri, görevlerini yerine getirmeleri nedeniyle kısıtlanamaz. Bu kişiler, görevlerini mesleğin gerektirdiği etik ilkeler ve mesleki bağımsızlık içerisinde yürütürler.
- İşyeri hekimi ve iş güvenliği uzmanı; görevlendirildikleri işyerlerinde iş sağlığı ve güvenliğiyle ilgili alınması gereken tedbirleri işverene yazılı olarak bildirir. Bildirilen hususlardan hayati tehlike arz edenlerin işveren tarafından yerine getirilmemesi hâlinde, bu hususu Bakanlığın yetkili birimine bildirir.
- Hizmet sunan kuruluşlar ile işyeri hekimleri ve iş güvenliği uzmanları, iş sağlığı ve güvenliği hizmetlerinin yürütülmesindeki ihmallerinden dolayı, hizmet sundukları işverene karşı sorumludurlar.
- Çalışanın ölümü veya maluliyetiyle sonuçlanacak şekilde vücut bütünlüğünün bozulmasına neden olan iş kazası veya meslek hastalığının meydana gelmesinde ihmali tespit edilen işyeri hekimi veya iş güvenliği uzmanının yetki belgesi askıya alınır.

İş Güvenliği ve Kalite Güvence Sisteminin Kurulması

İş güvenliği; personelin işten kaynaklanan kazalar sonucunda yaralanma ve ölümden korunmasını kapsamaktadır. Güvenliğin üst tanımında; kas iskelet sistemi bozuklukları, strese bağlı yaralanmalar, iş yerinde şiddete bağlı faktörler yer almaktadır. Sağlık ise, personelin fiziksel ve duygusal hastalıklarının, herhangi bir rahatsızlıklarının bulunmamasıdır (Mondy, 2017, s.278). Bir işyerinde iş güvenliği ve sağlık konusunda sorun yaşanması, orada personelin verimliliğini düşürür. Bu sorunun önüne geçebilmek için, yönetiminin iş sağlığı ve

güvenliği programlarını geliştirilmesi gerekmektedir. Bu programların amacı, personelin iş sağlığı ve güvenliği bilincini geliştirerek, konunun önemini gündemde tutmaktır. İşletmede gerçekleştirilecek iş sağlığı ve güvenliği programlarının belirli bir plan çerçevesinde düzenli olarak yürütülmesi sosyal ve maddi kayıpların önüne geçecektir. Kalite güvence sistemleri işletmeye bu konuda kılavuzluk etmektedir. Kalite güvence sistemleri iş sağlığı ve güvenliğini sağlamada yönlendirici hükümler sunmaktadır. Bu nedenle işletmenin öncelikleri dikkate alınarak, sağlık ve güvenlik alanında yeni programlar geliştirilmelidir. İş güvenliği programları işletmede iş kazalarının azalmasına neden olacaktır. İş kazalarının azalması veya ortadan kaldırılması işyerinin güvenli olduğu algısını yaygınlaştıracaktır. Bu durum hem mevcut çalışanların işletmede kalmalarını sağlayacak, hem de yeni personel bulmayı kolaylaştıracaktır. Bu bağlamda kalite güvence sistemlerinin rolü çok etkilidir.

İş güvenliği programlarının yeterince uygulanmadığı işletmelerde ise iş kazaları kaçınılmazdır. Bu durum mevcut personelin motivasyonunu olumsuz etkileyecek ve iş verimini düşürecektir. Hatta işletmeden personelin ayrılmasına neden olacaktır. Bunun yanında işletmenin kötü bir üne sahip olması hem yeni personel bulmasını hem de mevcut personeli elinde tutmasını zorlaştıracaktır.

6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, iş yerlerinde iş güvenliği programlarının geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu kapsamda; işverenin genel yükümlülüğü açıklanmaktadır. Bununla birlikte işyerinde risklerden korunma ilkeleri tarif edilmektedir. Kanun program geliştirme konusunda; iş sağlığı ve güvenliği hizmetleri ve bu hizmetlerin desteklenmesini istemektedir. İş sağlığı ve güvenliği konusunun başında iş kazaları gelmektedir. İş kazası; iş yerinde veya işin yürütümü nedeniyle meydana gelen, ölüme sebebiyet veren, vücut bütünlüğünü ruhen ya da bedenen özüre uğratan olay olarak tanımlanır (Albayrak ve Albayrak, 2014, s.19).

İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu işyerinde tehlike sınıfının belirlenmesi, risk değerlendirmesinin yapılması, kontrol ve ölçüm yapılmasını istemektedir. Ayrıca, işyerinde acil durum planları, yangınla mücadele, ilk yardım ve tahliye konularına açıklamaktadır. Tüm bu çalışmaların yanında, iş kazası ve meslek hastalıklarının kayıtları, yetkili makamlara bildirim ve çalışanların bilgilendirilmesi gibi konular kanunda kapsamlı olarak ifade edilmektedir. İş kazasının birçok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenler bireysel nedenlerden başlayarak, kurumsal nedenlere kadar uzanmaktadır (Silah, 2005, s.375).

İş güvenliğinin sağlanması için tabii ki kanunun uygulanması yasal olarak zorlayıcı bir hükümdür. Ancak kanunun uygulanması, kanuna inanma ve onu

içselleştirme ile doğrudan ilgilidir. Bir diğer ifadeyle kanunda yazan konuların uygulanması kurumsallaştırma ile doğru orantılıdır. Bu nedenle kalite güvence sistemi ve kalite yönetiminin işletmede uygulanması iş sağlığı ve güvenliği açısından önemli rol oynamaktadır.

Kalite Güvencesi ve Kalite Yönetimi

Kalite güvencesi, mal veya hizmetin kalite konusunda belirlenen istekleri karşılamak amacıyla yeterli güveni sağlaması için gereken planlı ve sistematik faaliyetler bütünüdür. Bu faaliyetler uygunsuzlukların ortaya çıkmaması veya tekrar etmemesi için yürütülen bir dizi eylemden ibarettir (Küçük, 2004, s.149). Başka bir tanımda ise kalite güvencesi; muayene gibi pahalı işleme başvurmadan, olası hataların oluşmasını engellemek ve en üst seviyede iç ve dış müşteri memnuniyetini yakalamak için oluşturulan kayıtlı çalışmalar bütünüdür (Şale, 2004, s.24). Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı gibi, kalite güvencesi, ürünlerin istenilen niteliklerde üretilmesi ve müşteriye sunulmasını sağlamak için getirilen bir güvence sistemidir. Bir diğer ifadeyle ilgili tarafların ürünün üretim ve kullanımında mutabık kaldıkları güvenceyi sağlamak ve bunu belgelen-dirmektir.

Kalite güvencesi ile kalite yönetimi eş anlamlı değildir. Kalite güvencesi sürekli iyileştirme uygulamaları gerektirmez, ayrıca işletmeye müşteriyi memnun etme konusundaki sebatı yaratmak için gereken tutku ve enerjiyi vermez. Kalite güvencesi bütünsel bir yönetim yaklaşımı olarak, kalite yönetimine geçiş açısından bir temel yaratmada önemli bir ilk adım olabilir (Hardjonu vd., 1997, s.57).

Kalite güvencesini sağlamak kalite yönetimini destekleyen bir eylemdir. Bir diğer ifadeyle kalite yönetimi, kalite güvence sistemini de içine alan geniş kapsamlı bir yönetim faaliyetidir.

Kalite Güvencesi Sağlama Gereklere

Günümüzde rekabetin hız kazanması, ürün ömürlerinin kısılması, müşteri beklentilerinin yükselmesi gibi nedenler işletmeleri kaliteye ve sürekli gelişmeye odaklamaktadır. Bununla birlikte, rekabetten başarılı olarak çıkmanın temel gereklerinden birisi kaliteyi güvence altına almak ve daha sonra da kaliteyi sürekli geliştirmektir.

Klasik yönetim döneminde; ürün arzı, talebi karşılamada yetersiz kaldığı için işletmeler ürettiklerini kolaylıkla satabiliyorlardı. Müşteriler de bulduklarıyla yetinebiliyorlardı. Oysa neo klasik yönetim döneminden itibaren (1940) teknolojinin daha da gelişmesiyle birlikte istatistik ve matematikten yararlan-

ma oranı yükselmiş, yöneylem çalışmaları ve hata önlemeye dönük faaliyetler ön plana çıkmıştır. 1980'li yıllardan itibaren uygulamaya giren post modern yönetim yaklaşımlarında ise, sadece hataları bulmak ve çözmenin yeterli olmadığı görülmüştür. Bu dönemde rekabette başarıyı sağlayacak sürekli iyileştirme çalışmalarına önem verilmiştir. Bu çabalarla birlikte, kalite güvenceyi sağlama-ya dönük çabalar da hız kazanmıştır. Çünkü kalite güvence sistemi işletmede verimliliği artırırken, iş sağlığı ve güvenliğine önemli katkı yapmaktadır. Çalışma yaşamında ilgili tarafları kalite güvence sisteminde yazılı kurallara uymaya zorlamaktadır.

Kalite Güvence Sistemi Türleri

Günümüzde yönetimde kullanılan birçok güvence sistemi bulunmaktadır. Ancak yaygın olarak kullanılan ve kabul görenler şunlardır: Avrupa Kalite Ödülü (EFQM), Malcolm Baldrige Ulusal Kalite Ödülü, ISO 9000 Kalite Sistemi, SA 8000 Standartları, ISO 14000 Çevre Yönetim Standartları ve OHSAS 18001 Standartlarıdır. Bu kalite yönetim sistemleri aşağıda sırası ile açıklanmaktadır.

Avrupa Kalite Ödülü (EFQM)

Avrupa Kalite Yönetimi Vakfı'nın geliştirdiği mükemmellik modelinde (EFQM) 9 boyut ve 32 alt boyut bulunmaktadır. Bu boyutların 5'i "Girdi", 4'ü ise "Sonuç" boyutlarıdır.

Girdi kriterleri bir işletmenin yaptığı faaliyetleri, sonuç kriterleri ise girdilerden kaynaklanan sonuçları, bir diğer deyişle işletmenin neler gerçekleştirdiğini gösterir.

EFQM Mükemmellik Modeli'nin 9 Ana Kriteri şunlardır:

Girdiler;

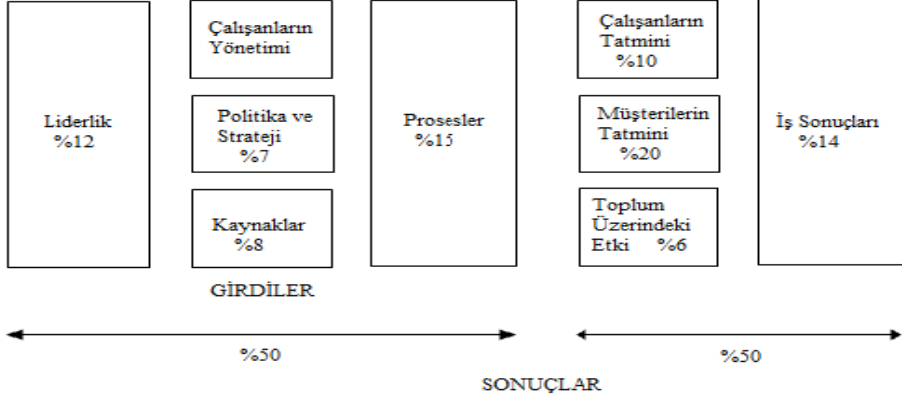
- Liderlik
- Politika ve strateji
- Çalışanlar
- İşbirlikleri ve Kaynaklar
- Süreçler

Çıktılar;

- Çalışanlarla ilgili sonuçlar
- Müşterilerle ilgili sonuçlar
- Toplumla ilgili sonuçlar
- Temel performans sonuçları

EFQM modelindeki bu 9 alt boyut ve bu boyutların yüzde olarak etkisi Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1: EFQM Modeli

Kaynak: Hardjono T.W., Have S., Have W.D. (1997). *The European Way to Excellence*, (Çev: Enta Dil Hizmetleri), Rem Ofset Matbaacılık, İstanbul, s.52.

Şekil 1'de görüleceği gibi EFQM modeli, sistemdeki girdi ve çıktıyı göstermektedir. Bu model organizasyonların süreçlerinin nasıl iyileştirileceğini göstermektedir. Bunun yanında iyileşen sonuçlarda temel paydaşların (çalışanlar, müşteri ve toplum) her birinin izlendiğini ifade etmektedir. Değerlendirmelerin ayrıntılı olarak tanımlanmasında ve modelin elemanlarının her biriyle organizasyon performansının belirlenmesinde kullanılan ağırlıklı skor mekanizması vardır (Sarıkaya, 2003, s.81). Modele göre Toplam kalite yönetimi uygulamaları; çalışanların performansına, mutluluğuna, kaynakların verimliliğine ve tüm toplumun güven duygusuna olumlu katkılar sağlamaktadır. Bu modelde önce liderlik, sonra doğru yerde, doğru zamanda, doğru süreçlerden geçerek doğru sonuçlara ulaşma önermektedir. Modelde okların iki yönlü olması; sistemin dinamik yapısını ve sürekli iyileştirme ile yaşadığını göstermektedir (Parlak, 2004: 890).

EFQM Mükemmellik Modelinde değerlendirme RADAR mantığına göre yapılmaktadır. Radar; sürdürülebilir başarıyı elde etmeyi amaçlayan bir işletmenin, bu yolda karşılaşılan güçlükleri aşması için işletmeleri desteklemek üzere kullanılacak dinamik bir değerlendirme ve güçlü bir yönetim aracıdır (Efil, 2016, s.436).

Radar Puanlama Matrisi 4 Boyuttan Oluşur:

Sonuçlar- Results

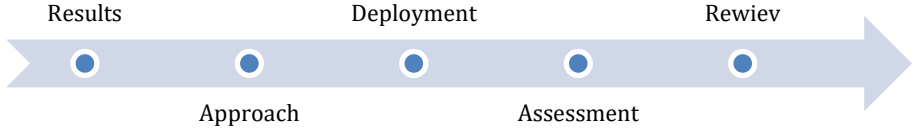
Yaklaşım- Approach

Yayımlı- Deployment

Değerlendirme- Assessment ve Gözden Geçirme- Review

RADAR şekil üzerinde aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Şekil 2: EFQM'de Değerlendirme=RADAR

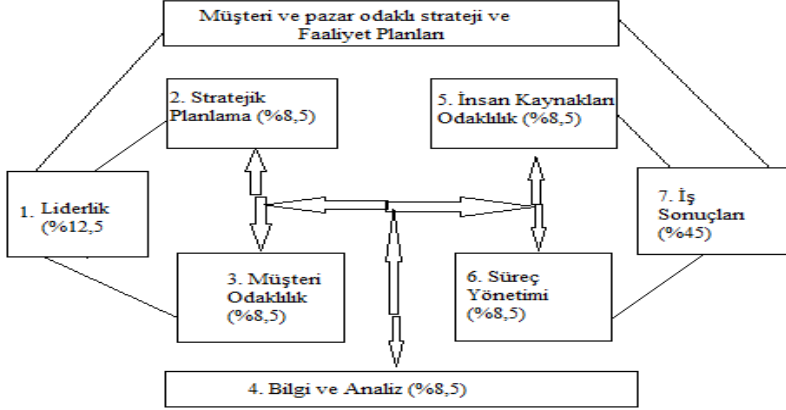
Şekil 2'de de görüldüğü gibi RADAR ş süreçlerini değerlendirmek için oluşturulmuş bir sistemdir. İş sonuçları, işe yaklaşım, Yayımlı, iş değerlendirme ve gözden geçirmeden oluşmaktadır. RADAR bu kelimelerin İngilizce baş harflerinden oluşmaktadır.

Malcolm Baldrige Ulusal Kalite Ödülü

Malcolm Baldrige Ulusal Kalite Ödülü, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1987 yılında Ticaret Bakanlığının kalite duyarlılığını teşvik etmek amacıyla önceki başkanlardan Ronald Reagan tarafından imzalanmış ve yasallaşmış bir ödüdür. Bu ödül adını kalite çalışmaları sırasında hayatını kaybeden dönemin Ticaret Bakanından almaktadır. Ödüllerin devlet başkanı tarafından verildiği bu ödül, Amerika'da iş mükemmelliği alanında en itibarlı ödül olarak kabul edilmektedir. Ödül yarışması her yıl üç kategoride düzenlenmektedir. Bu kategoriler; üretim işletmeleri, hizmet işletmeleri ve küçük ölçekli işletmelerden oluşmaktadır. Bu yarışmaya Amerika'da faaliyet gösteren kâr amaçlı işletmeler başvurabilmektedir. Bir diğer ifadeyle kâr amacı gütmeyen kurumlar ve kamu kurumları katılamamaktadır. Malcolm Baldrige Ulusal Kalite Ödülü (MBNQA) kriterleri toplam kalite yönetiminin temel başarı kriterleriyle örtüşmektedir. Bir diğer ifadeyle MBNQA toplam kalite yönetimini destekleyen kriterler sunmaktadır (Curkovic vd., 2000, s.768). Bu ödülün verilmesinin üç temel nedeni bulunmaktadır: Bunlardan ilki, iş dünyasındaki liderlerin kalite bilincini yükseltmek, ikincisi, yöneticilerin kalite konusundaki çabalarını ölçmek ve üçüncüsü de kapsamlı bir toplam kalite yönetimi sistemi oluşturmak için bir şablon (örnek) oluşturmaktır (Curkovic vd., 2000, s.767). Ödüle temel teşkil eden kalite ödülü modeli işletmenin tüm süreçlerini 7 temel kriter ve bunlara bağlı 20 alt kriterde değerlendirmektedir (Miller, Parast 2018, s.5). Değerlendirme top-

lamda 1000 puan üzerinden yapılmaktadır. Aşağıda Şekil 3'de Malcolm Baldrige Ulusal Kalite Ödülü Kriterleri gösterilmektedir.

Şekil 3: Malcolm Baldrige Ulusal Kalite Ödülü Kriterleri

Kaynak: Darryl D.WILSON, David A. COLLIER; An Empirical Investigation of the Malcolm Baldrige National Quality Award Causal Model, Decision Sciences, 31 (2), 2000, s. 365.

Malcolm Baldrige Kalite Ödülünde 7 alt boyut (kriter) tan oluşmaktadır. Baldrige Ulusal Kalite Ödülü Kriterleri kısaca şu şekilde açıklanmaktadır:

- 1) **Liderlik:** Bu kriter (%12,5), işletmede yöneticilerin performans beklentilerini, değerlerini ilgili tüm paydaşlara yönelmeyi temel alır inceler.
- 2) **Stratejik Planlama:** Bu kriter (%8,5) işletmede strateji geliştirme sürecini, stratejik hedeflerini nasıl belirlediğini incelenir.
- 3) **Müşteri ve Pazar Odaklılık:** Bu kriter (%8,8) müşterileri ve pazara odaklanarak, müşterilerle nasıl ilişki kurulduğunu, müşterilerin taleplerine nasıl cevap verildiğini inceler.
- 4) **Bilgi ve Analiz:** Bu kriter (%8,5) işletmenin performans ölçüm sistemini ve bilgilerini nasıl analiz ettiğini inceler.
- 5) **İnsan Kaynaklarına Odaklılık:** Bu kriter (%8,5), işletmede personelin iş analizi ve personel planlamasıyla uyumlaştırılmasını inceler. Ayrıca, personelin performans yönetimi, kariyer yönetimi ve işle bütünleştirilmesi için insan kaynakları yönetim sistemini inceler.
- 6) **Süreç Yönetimi:** Bu kriter (%8,5), işletmede süreç yönetiminin temel unsurlarını inceler. İncelenen alanlar, müşteri odaklı tasarım, mal ve hizmetlerin dağıtımı, tedarik hizmetleri gibi süreçleri inceler.

- 7) **İş Sonuçları:** Bu kriter (%45) işletmenin temel iş alanlarındaki başarı-sını inceler. Bu alanlar, müşteri memnuniyeti, iş performansı, işletme-nin mali performansı, pazar performansı, işletmenin verimliliği gibi temel iş sonuçlarını inceler.

ISO 9000 Kalite Sistemi

Doksan bir ülkenin ulusal standartlarını içeren ISO, merkezi Genova'da (İtalya) bulunan Uluslararası Standartlar Organizasyonu'nun kısaltılmış adıdır. ISO 9000 mal ve hizmet endüstrilerinde kalite güvencesi için kurulmuş, kapsamlı bir standartlar kümesidir. Halen Avrupa, ABD ve Japonya dâhil dünyanın hemen hemen tüm ülkelerinde geçerli Kalite Güvence Standardı ISO 9000'dir ve değişik kodlar ülke diline çevrilerek İngilizcesiyle birlikte yayımlanmaktadır (Efil, 2016, s.233). Bir firmanın kalite sistemini geliştirmesi, belgelemesi ve sistemi bu doğrultuda çalıştırması ISO 9000'in gerekliliğidir. Bu standartlar, bir takım bürokratik düzenlemeler olmayıp günümüzde bir zorunluluk olarak ortaya çıkmış olan toplam kalite kontrolün seçeneklerinden birisidir (Erkan vd., 2008, s.93). ISO 9000 kalite yönetim sistemi üründe belirli bir kalite düzeyine ulaşmayı hedeflemektedir.

Dünyadaki ticari sınırların zayıflaması ve ilişkilerin artması nedeniyle müşterilerde ürünlere dönük beklentiler artmıştır. Beklentilerin karşılanması için üzerinde mutabık kalınan bir güvence sisteminin oluşturulması zorunluluğu doğmuştur. Bu zorunluluk sonucu Uluslararası Standartlar Organizasyonu (ISO) 1987 yılından itibaren üretim sistemi standartları yayınlamaya başlamıştır. Kalite güvence ve yönetim standartları bu vesileyle ISO 9000 adıyla yayımlanmaya başlanmıştır (Küçük, 2004, s.152). Bu standartlar ürünlerin sağlamlası gereken özelliklerin dışında yönetim sisteminin taşıması gereken özellikleri de tanımlamaktadır. Üretimdeki yönetim sistemi; ürünün üretimine konu olan hammadde alımı, depolanması, üretimi, sevkiyatı, maliyet kontrolü, insan kaynakları yönetimi, müşteri ve tedarikçilerle ilişkiler gibi birçok konuyu kapsamlı olarak ele almakta ve açıklamaktadır. ISO 9000 kalite güvence sistemiyle üretim sürecine müdahale edilmektedir. Kaliteye ulaşılmasında da bu önemli unsurdur. Çünkü bitmiş bir ürünü kontrol etmek ve hatalıysa onu ayıklamanın maliyeti daha yüksektir. Bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde toplam kaliteye ulaşmada en önemli araçlardan birisi ISO 9000 kalite güvence sistemlerinin kurulması ve işletilmesidir.

ISO 9000'in İçeriği

ISO 9000 serisi ve standartları aşağıda Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. ISO Serisi ve Standartları

ISO Serisi	Standartları
ISO 9000	Kalite yönetim ve kalite güvencesi standartları seçim ve kullanma kılavuzu
ISO 9001	Kalite sistemleri tasarım/geliştirme, üretim tesis ve hizmette kalite güvencesi modeli
ISO 9002	Kalite sistemleri, üretim ve tesiste kalite güvencesi modeli
ISO 9003	Son muayene ve deneylerde kalite güvencesi modeli
ISO 9004	Kalite yönetimi ve kalite sistemleri elemanları-kılavuzu
ISO 9004-2	Hizmetler için kılavuz kalite sözlüğü
ISO 9005	Kalite sözlüğü
ISO 10011-1	Kalite sistemleri tetkiki-kılavuzu
ISO 10011-2	Kalite sistemleri tetkiki-kılavuz, kalite sistemi tetkikçileri için nitelendirme kriterleri
ISO 10011-3	Kalite sistemleri tetkiki-kılavuz, tetkik Programlarının yönetimi

Kaynak: İsmail EFİL; Toplam Kalite Yönetimi, Dora Yayınları, Bursa, 2016, s.235.

ISO 9000:2000 ve ISO 9000:2008 KYS standartlarını temel alan sekiz ilke (ISO 9000:2005 ve ISO 9000:2000) aşağıdaki şekilde belirlenmiştir (Efil, 2016, s.311):

İlke 1: Müşteri odaklılık

- Müşteri ihtiyaçlarını anlayabilmek
- Bu ihtiyaçları karşılayabilmek
- Müşteri beklentilerini aşabilmek gerekmektedir.

İlke 2: Liderlik

- Organizasyonun yönünü olumlu yönlendirebilmek ve belli bir gaye çerçevesinde birlik sağlanabilmesi gerekmektedir.
- Çalışanların kuruluşun amaçları doğrultusunda hareket edebilmesi için onları teşvik eden bir ortam oluşturulabilmelidir.

İlke 3: İnsanların duyarlılığını artırma (Ekip çalışması)

- Her düzeyde çalışanı katılıma teşvik edebilmelidir.
- Çalışanların geliştirilmesine ve yeteneklerini kullanmasına imkân verilmelidir.

İlke 4: Süreç yaklaşımı yönetimi

- Organizasyonların daha etkili ve etkin olması için proses metodu uygulanmalıdır.
- Kaynakların idare edilmesi ve etkin faaliyet sürdürmede organizasyonlar proses yaklaşımından yararlanırlar.

İlke 5: Sistem yaklaşımı

- Kuruluşlar prosesler arası bağlantılar belirlemeli ve sistem yaklaşımı içinde yaklaşmalıdırlar.
- Prosesler arasında yönetimi gerçekleştirmek sistem yaklaşımından yararlanmayı gerektirmektedir.

İlke 6: Sürekli iyileştirme

- Kuruluşlar performansı yükseltmek için sürekli iyileştirmeyi kalıcı bir taahhüt olarak kabul etmelidirler.

İlke 7: Bilgilendirme (verilerle hareket)

- Kuruluşlar maksimum düzeyde performansa erişmek için gerçek verilerle çalışmalıdırlar.
- Bunun içinse karar verirken gerçek, somut bilgi ve verilerle hareket etmelidirler.

İlke 8: Karşılıklı faydaya dayanan tedarikçi ilişkileri

- Kuruluşlar karşılıklı fayda esasına dayanan tedarikçilerle güvenli bir ilişki sağlamalıdırlar.

ISO 9000'in Amaç ve Yararları

ISO 9000 sertifikasyonu, firmanın uluslararası düzeyde geçerliliği olan bir sisteme sahip olmasını sağlar ve firmanın müşterilerine karşı kalite taahhüdünün bir delilidir. ISO 9000'in hem işletmelere hem de tüketicilere yararları olmakla birlikte yapılan çeşitli çalışmalar ile daha çok işletmelere olan yararları incelenmiştir. Bu açıdan bakıldığında, işletmelere olan yararları; içsel ve dışsal yararlar olarak iki grupta incelenebilir (İlkay ve Varinli, 2005, s.4).

İşletmelere sağladığı içsel yararlar şunlardır:

- Maliyetlerde düşüş,
- Fire oranlarında azalış,
- Yeni ürün geliştirme,
- Daha iyi personel motivasyonu,
- Daha iyi firma içi iletişim,
- Bölümler arası işbirliği,
- Problemleri tespit edebilme konusunda iyileşme,
- İyileşen dokümantasyon ve kalite bilincinin oluşmasıdır.

İşletmelere sağladığı dışsal yararlar ise şunlardır:

- Müşteri şikayetlerinde azalış,
- Satışlar ve pazar payında artış,
- Müşteri sayısında artış,
- Müşteri ilişkilerinde iyileşme,

- Algılanan kalitede iyileşme ve müşteri tatmini,
- Rekabet avantajı,
- İyileşen firma imajı ve dış pazarlara açılma fırsatıdır

ISO 9000 Belgesi Alma

ISO 9000 belgesi almak isteyen işletmeler temel olarak aşağıdaki faaliyetleri amaçlarlar:

- İşletmenin tanıtımında avantaj elde etmek,
- Yeni pazarlara girmek,
- Piyasadaki mevcut durumunu daha da güçlendirmek,
- Rekabet avantajı elde etmektir.

Örneğin, bir işletme mal veya hizmet tedarik edeceği işletmenin ISO 9000 kalite güvence belgesi sahibi olmasını şartnamesine yazıyorsa, ihaleye girecek işletmelerin bu şartı sağlamaları gerekmektedir. Bu belgenin alınmasında Türk Standartları Enstitüsü (TSE) ISO'nun üyesi ve Türkiye'deki tek temsilcisidir. Ayrıca yapılan ikili anlaşmalar çerçevesinde Almanya'dan DQS, İngiltere'den SGS Yarsley, Fransa'dan AFAQ, İtalya'dan IMQ ve CESI, Danimarka'dan DS, Avusturya'dan ÖQS, Norveç'ten NCS ve diğer ülkelerin ilgili kuruluşları ile ortak belgelendirme faaliyetleri gerçekleştirilmektedir. ISO 9000 standartları TSE tarafından 1988'de TSE 6000, 1991 yılında da TSE/ISO 9000 standartları olarak kabul edilmiştir. 1994 yılında ISO 9000'de yapılan değişiklik aynı yıldan itibaren TSE tarafından da uygulamaya konulmuştur.

ISO9000 belgesi üç yıllığına verilmekte ve belgelendirmeyi yapan kuruluş tarafından yılda bir kez ara denetim yapılmaktadır.

SA 8000 Standartları

SA 8000 (social accountability) işletmelerin sosyal sorumluluğu ile ilgili olarak geliştirilen bir standarttır. Bu standart, mal ve hizmet üretiminde ahlaki kurallara uyumu garanti altına alır. İnsan Hakları Beyannamesi, Uluslararası Çalışma Örgütü Anlaşmaları ve Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Konvansiyonu'na dayanan SA 8000, çalışma koşullarına ilişkin en kapsamlı uluslararası standart olma özelliğine sahiptir. SA 8000 belgesini almak isteyen işletmeler, sosyal açıdan kabul edilebilir çalışma koşullarını destekleyen yönetim sistemlerini benimsemekle yükümlüdürler. Bu standartlar; çalışanların zorla istihdam edilmesi, maaş düzeyleri, çocuk işçiler, çalışanların sağlığı ve güvenliği, ayrımcı-

lık, toplu sözleşme hakkı gibi birçok konuyu kapsamaktadır (Bektaş, 2016, s.279).

SA 8000 standardı dört bölümden oluşmaktadır: Birinci bölüm standardın “amaç ve kapsamı”nı tanımlamaktadır. İkinci bölümde, bir işletmenin belge almaya hak kazanabilmesi için standarda ek olarak uymak zorunda olduğu yerel yasaları, Uluslararası Çalışma Örgütü’nün temel düzenlemelerini ve Birleşmiş Milletler Anayasasını belirtmektedir. Üçüncü bölüm, standartla ilgili “işletme”, “tedarikçi”, “çocuk işgören” ve “zorla çalıştırılan işgören” gibi kavramları tanımlamaktadır. Dördüncü bölüm ise, işletmenin yönetim sistemini uygularken ve belge alırken uymak zorunda olduğu genel koşulları açıklamaktadır (Aydemir, 2007, s.100).

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki çalışma koşullarının kötü olması, insan hakları konusunda duyarlı gelişmiş ülkelerin bazı adımlar atmasını zorunlu hale getirmiş ve SA 8000, bu zorunluluğun sonucunda ortaya çıkmıştır. Uluslararası işletmelerin bu ülkelerdeki faaliyetlerini incelemek, standarda duyulan ihtiyacın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. İşletmelerin uymak zorunda oldukları bu standartlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

Çocuk işgören: 15 yaşın altında çocuk işgören çalıştıramaz. Bu yaşın üzerindeki çocuk işgören eğer okula da devam ediyorsa, iş için harcayacağı toplam zaman, günde (iş+okul+ulaşım dâhil) 10 saati geçemez.

Zorla çalıştırılan işgören: İşletme zorla işgören çalıştıramaz veya işgörenlerin, kimliklerini ya da belli bir “depozit”i işletmeye bırakmalarını isteyemez.

Sendika kurma ve toplu pazarlık hakkı: İşgörenler sendika kurma, sendikaya katılma ve toplu pazarlık hakkına sahiptirler.

Çalışma saatleri: İşgörenler haftalık 48 saatten fazla çalıştıramaz ve (kısa dönemli olağan üstü iş koşulları hariç) fazla mesailer, haftalık 12 saati geçemez.

Maaş ve ücretler: Ücretler en azından ülkenin “asgari ücret” seviyesinde ve personelin temel ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek düzeyde olmak zorundadır.

Sağlık ve güvenlik: İşletme, sağlıklı bir çalışma ortamı sunmak, kaza ve yaralanmaları önleyici tedbirleri almak, sağlık ve güvenlik eğitimi vermek, temiz sağlık tesisleri ve içilebilir su sağlamak zorundadır.

Ayrımcılık ve disiplin uygulamaları: İşgörenler cinsiyet, etnik köken vb. nedenlerden dolayı farklı muameleye tabi tutulamaz ve işgörenlere dayak, küfür vb. fiziksel ve psikolojik baskı uygulanamaz.

SA 8000 standardının ilkelerinde de görüldüğü gibi, iş sağlığı ve güvenliği konusuna önemli vurgu yapılmaktadır. Bu standardı benimseyen ve uygulayan işletmeler sağlıklı ve güvenli bir çalışma ortamı oluşturmada önemli kazanımlar elde ederler.

ISO 14000 Çevre Yönetim Standartları

Uluslararası Standartlar Örgütü (ISO-International Organization for Standardization) tarafından yayınlanan ISO 14000 standartlarının genel amacı, sosyo-ekonomik ihtiyaçlarla dengeli bir şekilde, çevrenin korunmasını ve kirlenmesinin önlenmesini desteklemektir. Çevre yönetimiyle ilgili uluslararası ISO14000 standartları, işletmelere ekonomik ve çevresel hedeflerine ulaşmalarında yardımcı olmaktadır. Bu yönetim standartları, etkin bir çevre yönetim sisteminin (ÇYS) başlıca unsurlarını sağlamak amacıyla oluşturulmuştur (<http://www.contrastegitim.com/> erişim: 05.02.2015).

ISO 14000 Çevre Yönetim Sistemi Standardının hazırlanması ilk olarak 1992 yılının Haziran ayında Rio'da yapılan dünya zirvesinde alınan kararlara ve Rio Sözleşmesi'nde yer alan prensiplere dayanmaktadır. Rio'da yapılan dünya zirvesinden yaklaşık bir yıl sonra, ISO tarafından, uluslararası çevre yönetim standartlarını hazırlamak üzere, yaklaşık 50 farklı ülkenin temsilcilerinden oluşan bir teknik komite kuruldu. Çevre konusundaki son zamanlarda artan hassasiyetler ölçüsünde Uluslararası Standartlar Organizasyonu tarafından geliştirilen ISO 14000 standartları, işletmenin çevre ile ilgili düzenlemelerini kapsamaktadır. Bu standartlar; çevre kirliliği, gürültü, atıklar, enerji tasarrufu, su kalitesi ve hava kirliliği konularında işletmelerin neleri yapacağını önceden tanımlayarak çevreyi koruma hususunda gerekli standartlara uyumunu sağlamaktadır. Ürünün müşterilere sunulmasına kadar geçen sürecin her aşamasında çevresel faktörlerin belirlenmesi ve çevreye verilen zararın en aza indirilmesini hedefler. Bu standartlar Uluslararası Standartlar Organizasyonu tarafından yayınlanmış olan standartlar serisidir. ISO 14000 bir ürün standardı değil, sistem standardıdır. ISO 14000 standartları gönüllük (Metin ve Aydın, 1997, s.9) ve rekabette devamlılığın ön koşulu haline gelmiştir. Bu standartları uygulayan işletmeler, çevreye duyarlı oldukları gibi, iş sağlığına ve güvenliğine karşı da duyarlı davranırlar.

OHSAS 18001

OHSAS 18001 işletmelerin iş sağlığı ve güvenliği, çevre ve kalite konularını birbiriyle uyumlu hale getirmek için geliştirilmiş standarttır. OHSAS; Occupational Health and Safety Assessment Series ifadesinin baş harflerinin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuş ve Britanya Standartları Enstitüsü (BSI) tarafından 1999 yılında OHSAS 18001 İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetim Sistemi Standardı olarak yayımlanmıştır (Akpınar ve Öğütoğulları, 2016, s.98). Bu standart Türk Standartları Enstitüsü (TSE) Genel Sekreterliğine bağlı olan Akreditasyon ve Belgelendirme Özel Daimî Komitesi tarafından yeniden düzenlenmiş ve TSE

Tetkik Kurulunun 9 Nisan 2001 tarihli toplantısında Türk Standartı olarak kabul edilerek TS18001/Nisan 2001 “İşçi Sağlığı ve Güvenliği Yönetim Sistemleri-Şartlar” başlığı altında yayımlanmıştır (Ertürk, 2018, s.401).

OHSAS 18001, ISO 9000 veya ISO 14000 gibi bir ISO standardı olmayıp, bazı ulusal standart ve belgelendirme kuruluşlarının birlikte çalışmasıyla ortaya çıkarılmış bir standarttır. Bu standart, iş sağlığı ve güvenliği yönetim sisteminin yasal şartlarını, iş risklerini belirleyerek işletmelere yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte personeli olumsuz çalışma ortamından koruyarak, sağlıklı ve güvenli bir iş ortamı sunmayı hedeflemektedir. Ayrıca işletmenin iş sağlığı ve güvenliği risklerini kontrol etmesine rehberlik etmektedir. OHSAS 18001 standardı iş süreçlerinde sürekli iyileştirmeyi ve personelin tam katılımını amaçlamaktadır.

ISO 9000 Standardının uygulama mantığı ile benzerlikler taşıyan OHSAS 18001 standardı potansiyel tehlike risklerini önlemeye dayalı bir standart olarak dikkat çekmektedir. Bu standart yazılı doküman esasına dayalı olarak uygulandığında işletmenin sağlık ve güvenliği ile ilgili prensipler kalıcı ve uygulamaya hale gelmektedir (Akpınar ve Öğütoğulları, 2016, s.99). OHSAS 18001 iş sağlığı ve güvenliği sistemiyle işletmeler temel olarak şu faaliyetleri hedeflemektedirler:

- İşletmede iş güvenliği ve sağlığı faaliyetlerinin sistematik olarak uygulanmasını sağlamak,
- Paydaşlarının beklentilerini karşılayarak rekabette başarılı olmak,
- Personelin iş motivasyonunu yükseltmek,
- Personelin yönetime etkili katılımı sağlamak,
- İnsan ve diğer üretim kaynaklarını korumak ve geliştirmek,
- İşletmenin verimliliğini, karlılığını ve sürdürülebilirliğini sağlamaktır.

Sonuç

İşletmede iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanmasında kalite güvence sistemleri aktif oynamaktadır. Çünkü kalite güvence sistemleri hem yöneticiler hem de personel için rehber yönergeler içermektedir. Söz konusu bu sistemler işletmede sağlık, güvenlik ve kalite bilincini geliştirmektedir. Bir diğer ifadeyle iş süreçlerinde toplam kaliteyi hedeflemektedir. Toplam kalite yönetimi ise, yönetimde mükemmelliğe ulaşmayı hedeflemektedir. Bu hedeflerini gerçekleştirmek için de müşteri odaklılık, liderlik, paydaşların katılımı, verilerle yönetim ve sürekli gelişme gibi ilkelerle hareket etmektedir. Dolayısıyla kalite güvence

sistemleri, toplam kalite yönetimi çatısı altında bulunmaktadır. Bir diğer ifadeyle toplam kalite yönetimi kalite güvence sistemlerini de bünyesinde bulunduran kapsamlı bir yönetim yaklaşımıdır.

Kalite güvence sistemleri; işleri doğru ve belirtilen standartta yapmayı ön-görmektedir. Bununla birlikte, kalite güvence sistemleri mal veya hizmet odaklı yönetim sistemi önermektedir. Ayrıca; kalite güvence sistemlerinde belirlenen standartların gerçekleştirilmesine odaklanılır. Bununla birlikte, standartların gerçekleştirilmesi için kalite güvence sisteminin kurulmuş ve sağlıklı işliyor olması gerekmektedir. Bu bağlamda kalite güvence sistemlerinin, toplam kalite yönetimi sistemini destekleyen bir araç olduğu görülmektedir. İşletmelerde iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanmasında öncelikli doğrudan ilgili olarak OHSAS 18001 kalite yönetim sistemi bulunmaktadır. Bunun yanında işletmede iş sağlığı ve güvenliğini sağlamada; Avrupa Kalite Ödülü, Malcolm Balridge Ulusal Kalite Ödülü, ISO 9000, ISO 14000, SA 8000 gibi kalite yönetim sistemleri etkili rol oynamaktadır.

Bu araçlar mal veya hizmet kalitesini güvence altına almak için oluşturulmuş birer kalite güvence standardıdır. İş sağlığı ve güvenliğinin sağlanmasında kalite güvence sistemlerin kurulması teşvik edilmelidir. Bununla birlikte kalite güvence sistemlerinin işletmenin verimlilik, karlılık ve sürdürülebilirliğini sağlamada etkili olduğu ilgili taraflarla yaygın olarak paylaşılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akarsu H., Ayan B., Çakmak E., Doğan B., Eravcı D., Karaman E., ve Koç D. (2013). *Meslek hastalıkları*. Ankara: T.C. Çalışma Ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Çalışma Ve Sosyal Güvenlik Eğitim Ve Araştırma Merkezi (Çasgem)
- Akpınar T., ve Öğütoğulları E. (2016). Ohsas 18001 iş sağlığı ve güvenliği yönetim sistemi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(03), 97-104.
- Albayrak S., ve Albayrak A. (2014). Bir kamu kurumundaki işçilerin iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarına yönelik algı ve beklentileri. *Çsgb Çalışma Dünyası Dergisi*, 1(1), 18-28.
- Aydemir M. (2007). *İşletmelerin iş görenlere karşı sosyal sorumlulukları ve SA8000 standardı, kurumsal sosyal sorumluluk, işletmeler ve sosyal sorumluluk*. İstanbul: İgiad Yayınları, No: 4.
- Aydın F. (2014). *İş sağlığı ve güvenliği uygulamaları rehberi*. Ankara: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Yayın No: 09.
- Bektaş Ç. (2016). *İş ahlaki ve sosyal sorumluluk*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1.Baskı.
- Bingöl D. (2016). *İnsan kaynakları yönetimi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 10.Baskı.

- Curkovic S., Melnyk S., Calantone R., Handfield R. (2000). Validating the malcolm baldrige national quality award framework through structural equation modelling. *International Journal of Production Research*, 38(4), 765-791.
- Efil, İ. (2016). Toplam kalite yönetimi. Bursa:Dora Yayınları.
- Erkan N., Alakavuk D., ve Tosun Y. (2008). Gıda sanayinde kullanılan kalite güvence sistemleri. *Journal Of Fisheries sciences.Com*, 2(1), 88-99.
- Ertürk M. (2018). *İnsan kaynakları yönetimi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Hardjono T.W., ve Have S. (1997). The europen way to excellence, (Çev: Enta Dil Hizmetleri). İstanbul: Rem Ofset Matbaacılık.
- İlkay S., ve Varinli İ. (2005). ISO9001:2000 Kalite yönetim sistemi: Dünya, Avrupa ve Türkiye uygulamalarının karşılaştırılması. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1) 1-19.
- Küçük O. (2004). *Standardizasyon ve kalite*. Ankara:Seçkin Yayıncılık San Ve Tic. A.Ş.
- Metin B., ve Aydın S.T. (1997). *Dünya Sağlık Örgütü ve Türkiye ile ilişkileri*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı, Dış İlişkiler Daire Başkanlığı.
- Miller J., ve Parast M.M. (2018). Learning by applying: The case of the malcolm baldrige national quality award. *Lee Transactions On Engineering Management*, 1-47.
- Mondy R W. (Çev: Güler Tozkoparan, Murat Çolak), (2017). *İnsan kaynakları yönetimi*. Ankara:Nobel Akademik Yayıncılık.
- Parlak S. (2004). *İşletmelerde toplam kalite yönetimi*. Ankara: Ekin Kitabevi.
- Sabuncuoğlu Z. (2005). *İnsan kaynakları yönetimi*. Bursa: Alfa Aktüel Yayınları, 2.Baskı.
- Sarıkaya N. (2003). *Toplam kalite yönetimi*. Adapazarı: Sakarya Kitabevi, 1. Baskı.
- Silah M. (2005). Endüstride çalışma psikolojisi. Ankara: Seçkin Yayıncılık San ve Tic. A. Ş.
- Şale İ. (2004). *ISO9001:2000 Kalite yönetim sistemi ve uygulamaları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık San ve Tic. A.Ş.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (Çsbg). (2012). İş Sağlığı Ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 6331 Sayılı İş Sağlığı Ve Güvenliği Kanunu, Ankara.
- Wilson D. Collier D.A. (2000). An empirical investigation of the Malcolm Baldrige national quality award causal model. *Decision Sciences*, 31(2), 361-396.
- Yılmaz M. (2013). Kamu kurumlarında iş sağlığı ve güvenliği kanunu'nun uygulanması. *Çsbg Çalışma Dünyası Dergisi*, 1(2), 39-51.

TOPLUMSAL TABAKALAŞMA SİSTEMLERİNİN GENEL İNCELEMESİ¹

Enes Yalçın²

¹ORCID ID: orcid.org/0000-0002-1086-6313

ÖZ

Her toplumsal yapı birtakım eşitsizlikleri bünyesinde barındırır. Çeşitli kaynaklardan beslenen bu eşitsizlikler, toplumsal tabakalaşmaya sebep olurlar. Bu durum, toplumu oluşturan büyük ölçekli sosyal öbekler arasında, söz konusu eşitsizlikten temel alan, nesilden nesile aktarılmış yerleşik bir sıradüzenin mevcudiyetini gerekli kılar. Ayrıca, toplumsal tabakalaşma, sosyal bir vakıa olduğu kadar, toplumsal istikrar ve değişim süreçlerinin, tarihsel seyri içerisinde karşılaştırmalı olarak incelenmesine aracılık eden bir sosyoloji nesnesidir. Bu çalışmada da toplumsal tabakalaşma sistemlerinin türlerinin, sosyolojik anlamlarının değerlendirilmesi, tabakalaşma türlerinin birbirleriyle olan farklılıklarının incelenip ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu maksat doğrultusunda, çalışmanın kapsamı, kölelik sistemi, kast sistemi, feodal zümre sistemi, toplumsal sınıf sisteminden oluşmaktadır. İlgili yerli ve yabancı literatür taranarak ilk çağdan, sanayi toplumuna kadar uzanan dönem, toplumsal tabakalaşma bağlamında değerlendirilecektir. Söz konusu çerçeveye uygun biçimde, toplumsal tabakalaşma sistemlerinden her biri, kapalılık/açıklık (katılık/esneklik) olarak nitelenen toplumsal geçirgenlik, oluşturdukları toplumsal tabakalar, içinde yer aldıkları sosyoekonomik toplum yapısı, dayanmış oldukları ideolojik/dini/sosyokültürel temel gibi noktalarda farklı karakteristik özelliklere sahip olma durumu bakımından ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Eşitsizlik, toplumsal tabakalaşma, kölelik, kast, feodalizm, toplumsal sınıf.*

¹ Bu makale, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda savunulan, "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Sermayenin Kişisel Tercihlere Yansımaları: Güvenlikli Sitelerin İzmir Örneğinde Değerlendirilmesi" başlıklı Yüksek Lisans tezinin bir kısmının önemli ölçüde genişletilerek türetilmiş halidir.

² Arş.Gör., Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Konya/Türkiye

E-posta: enesyalcin@selcuk.edu.tr

GENERAL INSPECTION OF SOCIAL STRATIFICATION SYSTEMS

Enes Yalçın

ABSTRACT

Each social structure includes certain inequalities. These inequalities derived from various sources cause social stratification. This situation requires the existence of an hierarchy that is based on the mentioned inequality passed down between large scale social groups. Also, social stratification is an object of sociology that provides a comparative analysis of the processes of social stability and change in its historical course, as well as a social phenomenon. The aim of this study is to evaluate the types of social stratification systems, their sociological meanings and to examine the differences of the stratification types. Within this purpose, the scope of the study consists of the slavery system, caste system, feudal clan system, social class system. The period ranging from the first age to the industrial society is analyzed in the context of social stratification. In accordance with that framework, each of the social stratification systems will be discussed in terms of social permeability that is defined as closeness/openness (stiffness/elasticity); the social strata they form; the socioeconomic social structure that they belong to; and status of having different characteristics at the points such as the ideological/religious/sociocultural basis, on which they are based.

Keywords: *Inequality, social stratification, slavery, caste, feudalism, social class.*

Giriş

Toplumsal tabakalaşma, toplumlarda mevcut olan istikrar ve beliren değişim ve gelişimleri anlama çabasıyla toplumların mukayese edilmesi esasına dayanan bir sosyoloji nesnesidir. Hemen her toplumsal yapı, görünür ya da görünmez biçimde, çeşitli eşitsizlikler üzerine inşa edilmiş tabakalardan şekillenmektedir. Tabakalar, kendi içerisinde tutarlılığa sahip bir sistemi meydana getirmekte ve her tabaka ve/veya tabaka sistemi bir diğerinden ayrılmaktadır. Tabaka sistemlerinin birbirinden ayrıştırılmasında, konum ve zamana göre değişkenlik gösteren birçok farklı ölçüt kullanılıyorsa da sistem karşılaştırmalarına olanak sağlama hususunda, en çok tercih edilen faktörler, tabakalar arası geçirgenlik ya da toplumsal tabakanın açıklık/kapalılık değerlendirmeleridir.

Dünya üzerinde mevcut ne kadar insan topluluğu varsa o kadar çeşit tabakalaşma sistemi olacağı düşünülmektedir. Kategorizasyona gidildiğinde ise dört genel ve tarihsel tip öne çıkmaktadır. Bunlar, kölelik sistemi, kast sistemi, feodal zümre sistemi ve toplumsal sınıf sistemidir. Bu sistemlerin her biri kendi içerisinde tutarlılık içeren karakteristik niteliklere sahiptirler.

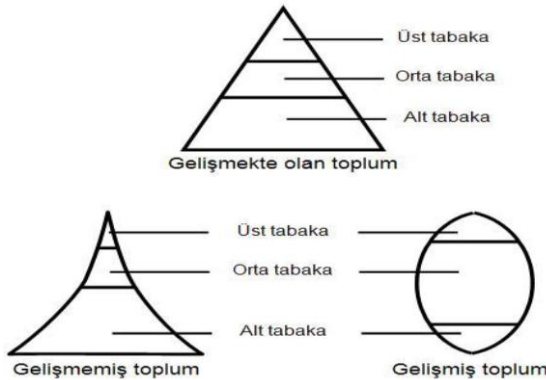
Sanayi öncesi toplumlarda, verili bir düzen içerisinde yerleşik, geçişkenliğin neredeyse tamamen mümkün olmadığı, kapalı bir tabakalaşma olgusuna rastlanırken, sanayi devrimiyle beraber, kişinin öz yeteneklerinin de dikkate alındığı, nispeten geçişkenliğin yaşandığı esnek bir sınıf yapısı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, toplumsal tabakalaşma olgusunun neye/nelere karşılık geldiğinin belirlenmesinin ardından, toplumsal tabakalaşma sistemlerinin ortaya çıkışı ve gelişmelerinin, tarihi seyir boyunca ele alınması önem taşımaktadır.

Toplumsal Tabakalaşma Kavramı

Tabakalaşma kavramı, sosyal bilimlere, jeoloji biliminden aktarılmış bir kavramdır. Tıpkı bir jeologun yer küre üzerinden derinlemesine bir kesit alarak araştırma yapması gibi bir toplumbilimci de toplum içerisinde farklı birtakım tabakaların/katmanların var olup olmadığını, var olması halinde bunların devamlılığını, tabakalar arası ilişkileri vs. irdelemektedir (Saunders, 2001, s.1). Toplumsal ilişki içinde bulunan insanlar kimi özelliklerine (fiziki, kültürel, sosyal, ekonomik vs.) göre toplumsal ayrışma yaşarlar. Bu ayrışma, farklılıkların değerlendirilip, bireylerin ve grupların karşılaştırılabilmesi için gerekli kabul edilebilmektedir. Ayrışmış ve sıralanmış olan gruplardan benzer olanların bir araya gelmesi ve bir sıradüzen (hiyerarşi) oluşturulması toplumsal tabakalaşma olarak ifade edilir (Tan, 1981, s.74-75).

Dönmezer'in tanımladığı şekliyle (1994, s.292) "tabakalaşma, en genel anlamı ile bireyler ve grupların belirli veya genelleştirilmiş karakteristiklere göre aşağı ve yukarı statülere, rollere sahip ve sınıflara mensup olarak anlaşılması, derecelendirilmeleri demektir". Tabakalaşmayı meydana getiren şey eşitsizliktir. Toplumsal tabakalaşma, eşitsizliğin yapısı ve eşitsizliğin, eşitsizliği yaşayanların yaşamları üzerindeki kalıcı sonuçları ile ilgilidir (Bottero, 2005, s.3). Toplumunu oluşturanların maruz kaldığı eşitsiz yaklaşım, mal/mülk temelli olabileceği gibi cinsiyet, ırk kaynaklı da olabilir. Tabakalaşmadan söz edilebilmesi için, toplumu oluşturan büyük ölçekli sosyal öbekler arasında, eşitsizlik temelli, nesilden nesile aktarılmış yerleşik bir sıradüzenin mevcudiyeti gereklidir. Oluşturulmuş olan toplumsal tabakalaşma sisteminin devamı için, tabakayı meydana getiren bireylerin, içinde yer aldıkları aktarılmış duruma ilişkin bir bilince ve tercihe sahip olmalarına ihtiyaç duyulmaz.

Toplumbilimciler, toplumsal tabakaları, alt tabaka, orta tabaka ve üst tabaka olmak üzere üç grup altında incelemiştirler. Söz konusu bu tabakalar da kendi içlerinde katmanlaşma göstermektedirler. Alt tabakayı oluşturan bireyler üst tabakalara yükselebileme gayreti içinde bulunurlarken, üst tabakayı oluşturan kişiler buldukları konumu koruma arzusundadırlar. Toplumsal tabakalaşmaya sebep olan çeşitli faktörler arasında, ekonomik eşitsizlikler, izlenmesi en kolay toplumsal farklılıkları sergilediği için ilk akla gelen tabakalaşma nedenlerindedir. Fakat toplumsal eşitsizlik ve neticesinde şekillenebilen toplumsal tabakalaşma, yalnız ekonomik sebeplere bağlı bir olgu değildir; bireylerin cinsiyetleri, sahip oldukları beceriler, bedensel engel durumları, toplumsal statüleri, rolleri, eğitim düzeyleri ve prestijleri de önem taşımaktadır. (Bottero, 2005: 5, Kaplan ve Akkaya, 2013, s.144).

Resim 1: Farklı Toplumlarda Toplumsal Tabakalaşma Yapıları (Civelek, 2013, s.10)

Toplumsal tabakalaşmayı oluşturan katmanların yapısı, değişkenliği ve geçişkenliği, toplumların gelişmiş, az gelişmiş, gelişmemiş olma durumlarına göre farklılık göstermektedir. Resim 1' de görüldüğü üzere, gelişmemiş toplumlarda geniş bir alt tabaka, oldukça dar bir üst tabaka yapısı mevcut iken ve tabakalar arası sınırlar keskin iken, gelişmiş toplumlarda, orta tabakanın toplum içerisinde daha sık rastlanan bir tabaka oluşturduğu ayrıca tabakalar arasında geçişkenliğin daha muhtemel olduğu gözlemlenmektedir. Üst, orta ve alt tabaka kavramlarıyla ne kastedildiği, toplumsal tabakalaşma sistemleri tek tek incelenirken ifade edilecektir.

Toplumsal tabakalar arasındaki ayrımın katı ya da esnek oluşunun, toplumsal statülerin bireylere 'yüklenmesi' ve statülere bireysel çabalarla 'erişilmesi' göre iki farklı kategoride değerlendirilmesi toplumbilimciler tarafından uygun görülmüştür. Birincisinde, tabakalar arasında katı sınırların varlığından söz edilir. Bireyler, bu sınırları aşmak için herhangi bir girişimde bulunmazlar. İkincisinde ise daha esnek sınırlar mevcut olup, tabakalar arası geçişler olağandır hatta bu geçişleri sağlaması için bireyler özendirilir. Toplumların sahip olduğu farklı değerlere göre, 'yüklenme' ve 'erişme' durumları farklılıklar göstermekte ve tabakalar arası geçişlerde değişkenliklere şahit olunmaktadır (Tan,1981, s.78).

Tabakalar arasındaki geçişleri sağlayan, sosyal konumlar ve pozisyonlar arasındaki yer değiştirme hareketleri olarak tanımlanabilen sosyal hareketliliktir. Yatay ve dikey olmak üzere iki şekilde gözlemlenir. Yatay toplumsal hareketlilik (*horizontal social mobility*) kavramı, bir sosyal gruptan aynı sosyal seviyedeki bir başka sosyal gruba doğru gerçekleşen hareketliliği karşılarken, dikey toplumsal hareketlilik (*vertical social mobility*) mefhumu, bir sosyal tabakadan, farklı sosyal düzeydeki başka bir sosyal tabakaya yükselişi veya düşüşü ifade etmektedir (Westoff vd., 1960, s. 377).

Dikey ve yatay toplumsal hareketliliğin dışında, 'kuşaklar arası toplumsal hareketlilik' kavramından da söz edilebilir. Kastedilen, bireylerin belli bir yaş grubunu oluşturduklarında sahip oldukları meslek ve sosyal mevkilerin, babalarının, söz konusu yaş grubuna dâhil oldukları zaman dilimindeki buldukları konumlar ile kıyaslanmasıdır. Örneğin, bir toplumdaki köylü ya da işçi çocukları, babalarının yaşlarına geldiklerinde, belirli bir eğitim düzeyinden geçmiş ve doktor, mimar, akademisyen vs. olma imkânına erişmişlerse olumlu anlamda kuşaklar arası toplumsal hareketlilik gerçekleşmiş kabul edilir. Tam aksine bir durum şekillenmesi halinde kuşaklar arası toplumsal hareketlilik olumsuz nitelikte gözlenecektir (Güven, 1999, s.192).

Çocuklarla yetişkinlerin, kadınlarla erkeklerin toplumdaki konumları arasında bile yerleşmiş farklılıkların mevcut olduğu toplumda toplumsal tabakalaşmanın topyekûn ortadan kaldırılabileceğini düşünmek güçtür. Hayvanlar âleminde de canlıların organizmalarının gelişim durumlarına, hayatta kalabilme yeteneklerine, savaşı özelliklerine göre şekillenen bir tabakalaşma söz konusudur. Keza, George Orwell (2004), 'Hayvan Çiftliği' başlığı ile Türkçe'ye de çevrilmiş olan 'Animal Farm' adlı eserinde, 'Bütün hayvanlar eşittir' söyleyişini zaman içinde, 'bütün hayvanlar eşittir, fakat bazı hayvanlar daha eşittir' mottosuna çevirerek eşitlik söylemini kendi usulünce hicvetme yoluna gitmiştir. Bitkiler arasında dahi parazitlik, sömürü, ışığa, neme, suya ve oksijene erişme durumundaki eşitsizliklerden kaynaklanan tabakalaşma bulunmaktadır (Koenig, 2000, s.221). "Bu itibarla, içinde tam bir eşitlik var olan bir toplum söz konusu olamaz; ancak, tabakalaşma derecesi farklı, çok belirgin veya az belirgin, çok kristalleşmiş, az kristalleşmiş olabilir" (Dönmezer, 1994, s.293).

Toplumsal tabakalaşma olgusu, ele alındığı ilk anda olumsuz çağrışımlara neden olsa da olgunun bir bakıma, bireyler ve gruplar arasında veya bunların her birinin kendi içerisinde sosyokültürel aktarımı/alışverişi gerçekleştirme açısından fonksiyonel bir rol oynadığı kabul edilebilmektedir. Davis ve Moore (1945, s.242) ve Barber (1957, s.19) gibi kimi yazarlar, bireyleri toplumsal yapıya entegre etme ve bireylerin yaşamsal motivasyonlarını sağlama noktasında, tabakalaşmanın gerekliliğinden söz etmişlerdir. Fonksiyonel olarak bir toplum, üyelerini bir şekilde sosyal konumlara dağıtmalı ve bu pozisyonların görevlerini yerine getirmeye teşvik etmelidir. Bu nedenle toplum, iki farklı düzeyde işlem gerçekleştirerek işlevselliğini korur: bireyleri sosyal tabakalar içerisine yerleştirir ve bireylerde, tabaka içerisindeki pozisyonuna uygun görevi yerine getirme arzusu uyandırır.

Toplumsal tabakaların, toplumu kategorize etmesi ve kültürel kodlar oluşturması bakımından da işlevsel olduğundan söz edilebilmektedir. Kategorize edilmiş gruba yönelik hazır kültürel kodlardan, haritalardan hareket edilerek daha hızlı ve kolay hüküm verebilme olanağı doğmuştur. Böylelikle, bireyleri tek tek tanıma gibi taşınması imkânsız bir yük altına girmek durumunda kalmayacaktır. Bir kez oluşturulduktan sonra artık, insanlar tarafından etki ve nüfuz altına alınamayan kültürel kodlar, bireylerin davranışları üzerinde zorlayıcı bir güç konumundadırlar. Bireylerin olay ve olgulara ortak bir gözle bakmalarını temin ederler. Kültürel kodların oluşturduğu normlar vasıtasıyla da toplumsal tabakalaşma meydana gelmektedir (Erenoğlu, 2011, s.124).

Tabakalaşmış toplumsal yapılar birtakım karakteristik niteliklere sahiptir (Giddens, 2009, s.433):

- İnsanların sahip oldukları yaşamsal olanaklar ve değerler üzerinde, içerisinde yer aldıkları toplumsal tabaka ciddi ölçüde belirleyicidir.
- Tabakalaşmış toplumsal yapılarda, sıralanan şey, bir ortak özelliği paylaşan insanların toplumsal kategorileridir. Çocukların yaşlılardan, lisans mezunlarının ilkökul mezunlarından farklı şekilde sıralanması gibi.
- Farklı toplumsal tabakaların zaman içerisindeki sıralanması veya tabakalar arasındaki koyu çizgiler yavaş da olsa değişme eğilimindedir. Örneğin, 50-60 yıl öncesine dek beyazlarla aynı otobüslerde seyahat edemeyen, onlarla aynı restoranda yemek yiyemeyen hatta umumi tuvaletlerde dahi ayrımcılığa tabi tutulan siyah ırka mensup birisi bugün, Amerika Birleşik Devletleri başkanlık görevine seçilebilmektedir. Kadınların geçmişten günümüze kazanmış oldukları siyasal haklar ve toplum içerisinde gündend güne güçlenen konumları bu duruma verilebilecek örneklerdendir.

Toplumsal tabaka kavramı, 'toplumsal mesafe' olgusunu da beraberinde barındırmaktadır. Üst ve alt tabakadakiler arasında coğrafi, fiziki bir mesafenin varlığından söz edilmemekte, sosyal yapıdaki uzaklık göz önünde bulundurularak değerlendirmeye gidilmektedir (Kaplan ve Akkaya, 2013, s.144). Aynı kurumda vazife alan bir mimar ile temizlik görevlisi, her gün bir araya geliyor olsalar da aralarında belirli bir toplumsal mesafe bulundurmaktadırlar; farklı kentlerde hatta farklı ülkelerde yaşayan iki meslektaş ise toplumsal boyutta kolaylıkla yan yana kabul edilmektedirler.

Toplumsal tabakalaşma sistemleri, sosyal farklılaşma, altlık – üstlük düzeyine uygun sınıflandırma ve değerlendirme olmak üzere, üç ayrı sosyal sürecin karşılaştırılmasıyla gruplandırılmaktadırlar (Dönmezer, 1994, s.294).

Sosyal farklılaşma: Toplum içerisindeki her birey, gerek doğuştan gelen gerekse sonradan kazanılmış birtakım yetilere, sosyal hayat içerisinde üstlenilen görevlere göre farklılıklar göstermektedir. Bireylerde gözlenen farklılıklar, toplumsal öbekleşme şeklinde toplumun geneline yansımaktadır. Barber'e göre (1957, s.19), farklılıklar kaçınılmazdır ve ortadan kaldırılamaz. Bireyler arasındaki farklılıklar, bazı hiyerarşik olmayan kriterleri temel alacak şekilde gözlenen horizontal karakterde de, hiyerarşik normları esas kabul eden vertikal karakterde de olabilir (Chipea ve Miclea, 2011, s.77). Toplumsal tabakalaşmaya temel teşkil eden vertikal karakterdeki farklılaşmalardır.

Altlık ve üstlük düzeyine uygun sınıflandırma: Bir tasnif oluşturması açısından bir rolün icrası hususunda zorunlu olan zekânın, güzelliğin ya da kuvvetin,

elde edilmiş istidat ve sıfatların, rollerin, toplumun tümü veya toplum üyelerini oluşturan üyelerin bir kısmı üzerindeki etkilerinin ifade edilmesine yaramaktadır (Dönmezer, 1994, s.294). Hiyerarşi kavramı kullanılarak da belirtilebilecek bu olgu, statü ve rol farklılaşmasını belirlemektedir.

Değerlendirme: Mevcut statülerden her birinin kabul görmüş değer ölçütleri sıralamasına göre yerlerinin tespit edilmesidir. Böylelikle, toplumsal tabakaları ve kimi zaman tabaka içi katmanları belirli bir norm dâhilinde ele almak mümkün olacaktır.

Tabakalaşma sistemleriyle, tarihsel gelişimde, *kölelik* sistemi, *zümre* sistemi, *kast* sistemi ve toplumsal *sınıf* sistemi olmak üzere dört biçimde karşılaşılmaktadır. Bu sistemleri, birbirlerinden tamamen ayrı toplumlara özgü biçimde düşünmek yanıltıcı olacaktır. Her bir sistem, bir başka sistemle, aynı toplumda ve aynı zaman diliminde bir arada yer alabilmektedir. Örneğin kölelik sistemi, Antik Yunan, Roma ve 1860'daki iç savaştan önce Güney Birleşik Devletler'de diğer sınıflarla yan yana bulunmuştur (Giddens: 2009, s.434).

Kölelik Sistemi

Kölelik sistemi, tabakalar arası geçişe olanak tanımayan kapalı tabakalaşma sistemi örneklerindedir. L.T. Hobhouse köleyi, "hukuka ve göreneğe göre bir başkasının malı olan kimse, en uç örnekleriyle, hiçbir hakka sahip olmayan tam bir meta, diğer durumlarda ise bir eşeğin ya da bir öküzün korunmasına benzer bir biçimde korunan insan" ifadeleriyle tanımlamıştır (Bottomore, 2000, s.205-206). Arslantürk ve Amman'a göre (2001, s.364), Hobhouse'un tanımındaki görenek kavramı, köleliğin sosyal açıdan meşru görülmesine araç olurken, hukuk enstrümanı, meşruiyetin yürürlükteki kanunlarla güvence altında olmasını belirtmektedir. Antik Yunan ve Roma'da, "köle" ve "özgür insan" arasındaki ayırım, insan türünün erkek ve kadın ya da genç ve yaşlı olarak bölünmüş olması gibi doğal kabul edilmektedir (Wiedemann, 2005, s.13).

Tarihi, bir bakıma insanlık tarihi kadar eski olan kölelik (Lewis, 2006, s.11), insanların yerleşik hayata geçmelerinin ardından gün yüzüne çıkan bir olgudur. Kölelik sistemini ilk oluşturanlar, Akdeniz havzası toplumlarıdır. Günümüzde makinaların insan yaşamına sağladığı katkıyı, Antik Çağ'da kölelerin gerçekleştirdikleri yararlarla kıyaslamak mümkündür. Antik Çağ'da köle, istenildiğinde alınıp satılabilen, gücü tükendiğinde atılan ve kullanım dışı bırakılan bir "mal" hükmündedir. Yerleşik bir toplum oluşturup tarımsal üretime geçen, toprak ve hayvanların büyük bir kısmını ellerinde bulduran kimi birey, kabile ya da

tapınak yöneticileri, esasen, işgücü gereksinimlerini karşılamak amacıyla köle edinmişlerdir. Bu doğrultuda, silahı, dini, gelenekleri ve yasaları birer baskı aracı olarak kullanmışlardır (Malay, 2010, s.11). “Köleliğin, başta Sümerler olmak üzere, Mısır’dan Çin’e kadar uzanan bölgede, en ileri zirai uygarlıkları geliştirmiş olan zengin Asyatik Krallıklarda doğması ve Avrupa’ya doğru yayılım göstermesi, pek çok araştırmacının kabul ettiği tarihi bir gerçektir” (Arslan-türk ve Amman, 2001, s.365).

Kölelik sistemi, en katı kurullarla çevrili, başta belirtildiği üzere, tabakalar arası geçişkenliğin mümkün olmamasından ötürü en kapalı tabakalaşma sistemidir. Köleler sahiplerinden izinsiz evlenemedikleri gibi bazı toplumlarda kölelerin ne şartta olursa olsun evlenmeleri yasaklanmıştır. Köle sahipleri, kendilerini, evli köleleri birbirlerinden ayırmaya, köle çocuklarına el koymaya yetkili saymışlardır. Aristo’nun ‘bazı insanlar özgür doğar, bazı insanlar köle doğar’ ve ‘köle haksızlığa katlanmak zorundadır’ deyişlerini doğrular mahiyette, kölelerin çocukları da köle kabul edilmişlerdir³. Köleler hiçbir sosyal, siyasal hakka sahip değildiler⁴. Efendilerinden izinsiz para biriktiremezler; biriktirdikleri parayı kendi isteklerine uygun şekilde harcayamazlar. Toplumsal hareketlilik içinde yer alamazlar. Bu durumun gerçekleşebilmesi için, sahiplerince azat edilmeleri gerekir. Efendilerinin köleler üzerinde, dövme hatta öldürme gibi yaptırım uygulama hakları mevcuttur. Efendinin köle üzerindeki tahakkümü, hür bir insanın bir başka özgür insan üzerinde oluşturduğu otoriteden çok farklıdır. İlkinde, sınırsız tartışılmaz, mutlak bir sahip olma durumu söz konusudur.

Kölelerin her ne kadar medeni hukuka ilişkin konularda herhangi bir hakları yoksa da, İslam şeriatıyla yönetilen toplumlardaki durumları, Roma ve Yunan topraklarındaki kölelere nazaran daha insancıdır. Bu toplumlarda, efendi, kölesinin hastalığını tedavi ettirmek ve yaşlılığında ona destek olma zorunluluğundadır. Efendi, kölesine iyi davranmadığı takdirde, kadı tarafından uygulanan, kölenin azat edilmesi ya da bir başkasına satılması yaptırımı ile karşı kar-

³ Cumhuriyet Roma’sı devrinde, yoğun ve uzun savaşlardan ötürü köle fiyatları oldukça düşmüştür. Romalılar evde köle yetiştirmek yerine satın alma yoluna gitmişlerdir. Augustus’un barış devrinde ise, dışarıdan köle getirmek yasaklanmış ve köle pazarlarındaki köle fiyatları oldukça yükseldiğinden dolayı, Romalılar ellerindeki kölelerin birleşmelerine ve çocuk sahibi olmalarına izin vermişlerdir (Malay, 2010, s.40).

⁴ Bu tespitle uyuşmayan birtakım istisnalar da mevcuttur. Antik Yunan kent devleti Atina’da bazı köleler, politik konulardan ve askerlikten dışlanmışlarsa da birçok farklı mesleğe kabul edilmişlerdir. Kimi köleler okuyamaz, kimisi de el sanatlarında ustadır. Ayrıca, Solon’un MÖ. 594’te çıkardığı kanunla Atina vatandaşlarının köle olmasını yasaklaması ve köle ithalatının artmasıyla beraber kölelikten kurtulan vatandaşların, devlet görevlerine dâhil olma ve siyasete katılmalarının önü açılmıştır. (Giddens, 2009, s. 434, Erol, 2007, s.258). Orta Doğu’da da, asker olan kölelerin üst rütbelere yükselme ve özgürlüklerini kazanma durumları söz konusudur (Lewis, 2006, s.21).

şıya kalabilmektedir. Kölenin toprak sahibi olamasa dahi belli bir kira miktarınca tarla sahibi olması mümkündür. Kölesini azat eden kişinin, azatlı kölesine onaylı bir izin belgesi vermesi zorunludur. Kölenin azat edilmesi çocuklarını da kapsamaktadır. Ayrıca, Müslüman devletin topraklarında yer alan Hıristiyan ve Yahudilerin de köle sahibi olmaları mümkündür. Fakat bunlar, bir Müslümanı köle edinemezler ve ellerinin altındaki bir köle Müslüman olursa, onu azat etmek zorundadırlar. Bu toplumda, özgür olan bir Müslümanın köle yapılması da mümkün değildir (Lewis, 2006, s.17-19).

Savaşlar, korsan saldırıları, haydutluk, borcunu ödeyemeyenleri hüküm altına alma⁵, efendisinin evinde köle olarak doğma ve terk edilmiş çocukları ele geçirme yoluyla köleleştirme gerçekleştirildiği gibi mahkeme kararı ile de özgür insanı köle kılmak mümkündür. İmparatorluk dönemi Roma'sında, hırsızlık, kundakçılık, kutsal değerlere saygısızlık gibi ağır suç işleyenlerin, ağır işlerde çalıştırılmalarına ve haklarında *ceza köleliğine* hükmedilmiştir. Bu kölelik belli bir zamanla sınırlı olabildiği gibi ömür boyu da sürebilmektedir. Ancak, diğer kölelerden farklı olarak ceza kölelerinin çocukları özgürdürler (Malay, 2010, s.26-27).

Kölelik sisteminin, Antik Yunan'daki kent demokrasisinin varlığına doğru dan etkisi olduğu düşünülmüştür. Köleler, işgücünü oluşturup üretim faaliyetlerinin topluma yükleyeceği zahmetin ve zaman kaybının büyük bir kısmını üstlenirken, özgür yurttaşlar, siyaset, sanat, felsefeyle uğraşma imkanına sahip olmuşlardır (Kışlalı, 2010, s.212). Bu açıdan kölelik, ekonomik ve kültürel olduğu kadar sosyal bir kurum işlevi de görmüştür (Erol, 2007, s.259).

X. Yüzyılda, at hamudunun icat edilip attan çeki hayvanı olarak yararlanılmaya başlanmasıyla, hayvanın motor gücünün, insaninkine tercih edildiği, kölelere duyulan ihtiyacın bir nebze de olsa azaldığı ileri sürülmüşse de (Arslan-türk ve Amman, 2001, s.365) kölelik, dünyanın hemen her toplumunda kullanılan bir sömürü sistemi olmaya devam etmiştir. Günümüzde de köleliğin, gayri resmi⁶ olarak ve farklı uygulamalar altında kısmi bir biçimde sürdüğü düşünülmektedir. Resmi olarak kölelik sistemi içinde yer almasalar da bir kısım insanları köle olarak adlandırmak mümkündür. Birtakım sorular karşılığında alınan bazı yanıtlar, öne sürülen iddianın sağlaması niteliğindedir: Zor koşullar

⁵ Borç köleliği (*nexum*), Roma'da, MÖ 326'da kaldırılmıştır (Ağaoğulları ve Köker, 2011, s.21). Doğru toplumlarında ise, borç köleliği oldukça ileri tarihlere dek devam etmiştir. Mezopotamya'daki Dura-Europos kazılarında rastlanan, MS 121 yılına tarihlenen bir borç sözleşmesinde, borçlunun, borcunun faiz tutarı nispetince alacaklıya bir köle gibi hizmet etmesi öngörülmektedir (Malay, 2010, s.38). Lewis (2006, s.16) ise, borç köleliğinin, Hıristiyan Avrupa'da 16. Yüzyıla dek devam ettiğini ileri sürmektedir.

⁶ Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyanname, 4. maddesi "Hiç kimse kölelik veya kulluk altında bulundurulamaz; kölelik ve köle ticareti her türlü şekliyle yasaktır" (unicef.org, 2018) hükmünü taşır.

altında çalış(tırıl)an kişi, herhangi bir şiddete maruz kalma korkusu duymadan bulunduğu işten ayrılma imkânına sahip midir? Verilen yanıt hayır ise, ayrılmaya çalışan kişi şiddetle karşılaşıyorsa, bir kölelik belirtisinden söz edilir. Bir başka soru, çalış(tırıl)an kişiye herhangi bir ücret ödenip ödenmediği, ödendi ise bu ücretin, sadece, kişinin yaşamını sürdürebilecek düzeyde bir meblağ olup olmadığı ile ilgilidir. Kişiye ücret ödenmiyor yahut yalnızca hayatta kalmasına yetecek bir karşılık veriliyorsa bu durumda da kölelik söz konusudur (Bales, 2007, s.11). Çin Laogai'deki çalışma zorunluluğu olan mahkûmların, Fildişi Sahilleri'ndeki kakao işçilerinin, Haiti'de bakıcı ailelere teslim edilen çocukların, borç köleliğini andırır biçimde çalıştırılan Pakistan'daki Afgan tuğla ustalarının, Tayland'daki çocuk işçilerin vs. durumları, öne sürülen sava örnek teşkil edecek biçimde bir bakıma modern kölelik olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 1. Geleneksel Kölelik – Modern Kölelik Karşılaştırması (Bales, 2012, s.15)

Geleneksel Kölelik	Modern Kölelik
Yasal mülkiyet esastır.	Yasal mülkiyetten kaçınılmıştır.
Modern köleliğe nazaran oldukça yüksek ücret ödenmektedir.	Çok düşük ücret ödenmektedir.
Kölelik düşük kâr sağlamaktadır.	Kölelik çok yüksek kâr sağlamaktadır.
Potansiyel köle kıtlığı yaşanmaktadır.	Potansiyel köle fazlalığı söz konusudur.
Köle - efendi ilişkisi uzun sürelidir.	Köle - efendi ilişkisi' kısa sürelidir.
Köleler daimi kullanılır.	"Tek kullanımlık" kölelik mevcuttur.
Etnik farklılıklar önem taşır.	Etnik farklılıklar önemsizdir.

Tablo 1'de görüldüğü üzere modern kölelikte, geleneksel kölelikten farklı olarak, köle konumunda olan kişinin, yasal bir şekilde mülk edinilmesi söz konusu değildir. Bunlar daimi statüde çalıştırılmamakta, efendileri ile uzun süreli ilişki içerisinde bulunmamaktadırlar. Çok düşük ücret alan – çoğu zaman karın tokluğuna çalışan – bu kişiler, geleneksel kölelerden çok daha fazla kâr sağlamaktadırlar. Ayrıca bu şartlar altında seyreden modern kölelikte, etnik farklılıklar önem taşımamakta ve çokça potansiyel köleye rastlanmaktadır.

Kast Sistemi

Kapalı toplumsal tabakalaşma sistemlerinden birisi de kast sistemidir. Kast kelimesi, İspanyolca ve Portekizce'deki 'casta' kelimesinden Türkçe'ye geçmiştir. Kelimenin etimolojik kökeni ise 'özellikle bir şey karıştırılmamış' anlamında olan Latince 'castus' kelimesine dayanır. 'Casta' kelimesi, İspanyollar tarafından

⁷ 21. Yüzyılda köle - efendi ilişkisini, işçi -işveren (patron) ilişkisi şeklinde ifade etmek daha uygun olabilir.

ırk anlamında kullanılırken, aynı kelimeyi Portekizliler, XV. Yüzyılda, Hint toplumunu ifade etmek için kullanmışlardır (Dumont, 1999, s.21).

Kast sistemine İran, Mısır, Yunan toplumu, Roma ve Avustralya'nın bazı adalarında da rastlanılmışsa da, esas olarak ait olduğu coğrafya Hindistan alt kıtasıdır. Zira, Oliver C.Cox, Louis Dumont gibi bazı yazarlar da kast sisteminin Hindistan'a özgü bir olgu olduğunu ve Hint toplumuna ait değerlerin, felsefenin, kavranmadan kast sisteminin anlaşılamayacağını ileri sürmüşlerdir (Dönmezer, 1994, s.310-311).

Hindistan'da kast sistemi, Varna öğretisine göre ilk üçü Aryanlardan oluşan başlıca 4 gruba ayrılmıştır. Bu gruplar: Brahmanlar (Din adamları), Ksiahtriya-lar (Savaşçılar), Vaisyalar (Tüccar ve esnaflar) ve Sudralardır (Düz emekçiler). Bunların dışında kast sisteminin dışında yer alan, gölgelerinin dahi kirliliğe neden olduğuna inanılan, 'dokunulmazlar' olarak nitelendirilip köy ve kasabalarda oturmaları yasak olan, toplumsal hayattan tecrit edilen Harijanslar (Par-yalar) mevcuttur. Bu gruplar da kendi içlerinde farklı dokuları meydana getire-rek, gerçekte yüzlerce hatta binlerce kast oluştururlar (McNeill, 2002, s.133). Kast sisteminin özünü şekillendiren ikinci öğreti olan Jati'ye göre, kasta üyelik doğumla kazanılan bir özelliktir. Her birey hangi kasta doğmuşsa ömrünü o kast içinde, ailesinin meşgul olduğu mesleği sürdürmekle geçirir. Kişi, tüm yaş-amı boyunca içinde yer almış bulunduğu sosyal konumundan ayrılamaz. Kişi, bu konumu- bir prensin kralın oğlu olduğundan dolayı bir prens olduğu gibi- bir bakıma doğuştan miras olarak almıştır. Kişisel beceri ve yeteneklerin her-hangi bir belirleyiciliği yoktur. Bu, dinin emretmiş olduğu bir şeydir. Ne kadar çalışkan, yetenekli ve beceri sahibi olursa olsun kast içindeki bireyin herhangi bir toplumsal hareketlilik, statü değişikliği gerçekleştirme söz konusu de ğil-dir. Şayet, kast kurallarına uymazsa fiziksel ceza, dışlanma ve kasttan atılma gibi yaptırımlarla karşılaşabilir. Fakat belirli bir suçu alt kasttan birisi işlediğin-de çok ceza alırken, üst kasttan birisi aynı suça iştiğal ettiğinde daha az ceza alabilir. Hırsızlık gibi yüz kızartıcı bir suçta ise üst kasttaki kişinin alacağı ceza daha ağırdır. Kastlar arasındaki ayrım bireysel değil toplumsal içeriklidir. Sis-tem, kişinin günlük hayatını; evleneceği kişinin içinde yer alması gereken sos-yal konumu, hatta bireyin yemek yerken kullanacakları parmaklarını dahi tes-pit ederek tüm ayrıntıları ile düzenlemektedir (İçli, 2011, s.168-169; Arslan-türk ve Amman, 2001, s.367; Dönmezer, 1994, s.310).

Kast sisteminde, aynı kasta oluşturan bireylerin birbirleriyle gerçekleştirmiş olduğu 'endogami' evlilik söz konusudur. Alt kastlarda yer alan bir erkeğin, üst kastlardaki bir kadınla evlenmesi kesinlikle mümkün değildir. Üst kastlara mensup bir erkeğin, alt kastlardan bir kadınla evlendiği görülmüşse de bu du-

rum Hindistan toplumunda hiç de hoş karşılanmamakta ve böyle bir evliliği gerçekleştiren erkek yoğun bir toplumsal baskıya maruz bırakılmaktadır.

Doğurmuş olduğu olanca eşitsizliğe rağmen kast sistemi, Hindistan toplumunda yıllar boyu varlığını sürdürmüş ve herhangi bir infial uyandıracak vaka ya da rastlanılmamıştır. Bu şaşırtıcı durumun çeşitli sebepleri mevcuttur: Öncelikle sistem, dini bir dayanağa ve toplumun imani noktada geniş tabanlı bir kabulüne dayanmaktadır. Bunda, Hinduizm'deki "yeniden doğuş (reenkarnasyon) inancının büyük rolü vardır. Alt kastlara mensup birey, ait olduğu kastın gereklerini yerine getirdiği takdirde, öldükten sonra bir üst kasta ait olarak yeniden dirileceğine inanmaktadır. Üst kastlardaki bir birey de kastına uygun davranışlarda bulunmazsa, dünyaya yeniden geldiğinde daha alt kastta yer alacağını bilmektedir. O derece ki davranışlarıyla o denli bir cezayı hak eden kişi, ruhunun bir kurtçuğun veya bir bok böceğinin vücudunda yaşayacağına inanmıştır (McNeill, 2002, s.133-134). Bu inanç, elbette ki, toplumu güdüleme açısından oldukça işlevseldir. 'Toplumsal sükûnetin' sağlanmasında, her bir kastın Hindistan toplumunca, Tanrı'nın el, kol, bacak, kafa gibi ayrı bir uzvu⁸ olarak kabul edilmesinin ve her bir kasta farklı bir fonksiyon atfedilmesinin de rolü vardır.

Kast sistemini, diğer toplumsal tabakalaşma sistemlerinden ayıran en önemli özellik, sistemin, hukuki dayanağa sahip olmasıdır⁹. Kastların oluşumları, egemenlik alanları, sınırları, toplum içerisinde üstlendikleri vazifeler ve aldıkları roller yasalarla belirlenmiştir (Arslantürk ve Amman, 2001, s.367). Bu sistemde zenginliğe dayalı bir ayırım söz konusu değildir. Kişi, yaşamı boyunca, kendisini içerisinde bulduğu kastta kalmak durumundadır. Bu nedenle kast sistemi patolojik ve konjonktürel değil hiyerarşik bilince sahip statik bir olgu olarak değerlendirilmiştir (Hunter ve Abraham, 1987, s.37).

Feodal Zümre Sistemi

'Feodal' kelimesi etimolojik açıdan irdelendiğinde; 'feodum/feudum' olarak kullanılan ve 'hizmet karşılığında bağışlanmış mülk' anlamına gelen Latince kelimeden türediği gözlenir. Fransızca'daki, 'timar, has, malikâne' anlamındaki 'fief' kelimesi de yine 'feodal' kelimesiyle ilişkilidir (Arslantürk ve Amman, 2001, s.370). Feodalite ise, Orta Çağ Batı Avrupası'nda ortaya çıkan toprağa

⁸ Varna öğretisine göre Brahmanlar, yaratıcı Tanrı Brahma'nın kafasını, Kshatriyalar kollarını, Vaisyalar bacaklarını ve Sudralar ise, ayaklarını oluşturmaktadırlar.

⁹ 1949 Anayasası ile Hindistan'da, kast neticesinde oluşan ayrımcılık yasa dışı ilan edilmişse de, halen kırsal kesimde kısmen kast sistemi varlığını sürdürmektedir.

dayalı bir zümre sistemidir. Roma İmparatorluğu ve ardından Frank Krallığı'nın yıkılması ile merkezi otorite yitirilmiş; halkın müşterek ihtiyaçlarının ve iktisadi faaliyetlerinin temini için yeni bir sisteme ihtiyaç duyulmuştur. Böylece V. Yüzyıldan başlayarak ilk belirtileri gözlenen feodalizm, zaman içerisinde gelişerek üretim teknolojisine ağır sabanın, savaş teknolojisine de ağır atının (üzengi) girmesiyle IX. Yüzyılda tüm kurumlarıyla toplumsal düzeni tesis eder hale gelmiştir (Şenel, 2017, s.231). Bu oluşum, Fransa'dan bütün Avrupa'ya yayılmıştır.

Feodal sistemin yapısal özellikleri, Orta Çağ'ın toprak kullanımına göre şekillenmiştir. Bu dönemde, Batı ve Orta Avrupa çiftlik arazilerinin büyük bir kısmı, malikâne adı verilen bölgelere bölünmüştür. Bir malikâne, bir köy ve çevresindeki birkaç yüz dönüm ekilebilir topraktan meydana gelmektedir. Her malikânenin lord veya senyör denilen bir beyi vardır. Ekime elverişsiz toprak ortak kullanılmakta, ekilebilir arazi ise ikiye ayrılmaktadır. Ekilebilir kısmın üçte biri kadarı '*demesne*' adını alır ve lordundur; geri kalanı ise toprakta asıl çalışan kişiler olan kiracılara aittir. Kiracılar yalnız kendi topraklarında değil, haftanın iki üç günü lordun topraklarında da ücretsiz çalışma zorunluluğundadırlar (Huberman, 1995, s.12-14).

Feodal sisteme göre toplum, dua edenler (*oratores*), savaşanlar (*bellatores*) ve çalışanlardan (*laboratores*) oluşmaktadır. Hiyerarşinin en üst basamağında, din adamları olan 'rahipler' yer alır. Bunlar 'tanrının elçileri' olarak kabul edilmişlerdir. İkinci basamakta, köklü bir aileye mensup olan veya derebeylikten gelen 'soylular' bulunmaktadır. En alt tabakada ise geniş bir kesim olarak zirai toplumun tabanını oluşturan, halkın büyük çoğunluğu olan 'köylüler' konumlanmaktadır¹⁰. Köylülerin çoğu serftir. Serf, Latince'de köle anlamı taşıyan '*servus*'tan gelme bir kelimedir. Fakat serflik kurumu, klasik kölelik olgusuyla örtüşmemektedir. Köle, her yerde ve her zamanda alınıp satılabilecek bir mal durumunda iken, serf topraktan ayrı olarak satılamamaktadır. Lord, malikânesinin mülkiyetini bir başkasına bırakabiliyor olsa da serf toprağında kalmakta ve mülkün yeni sahibinin hizmetine girmektedir. Serfler kendi hesaplarına toprağın bir kısmını kullanabilmektedirler. Fakat sürekli lordun evine bağlı ve haftada iki üç gün değil, her zaman onun tarlalarında çalışan '*demesne serfleri*' de vardır. Köylüler içerisinde, serflere göre daha geniş özgürlüklere sahip, lorda karşı daha az yükümlülükleri olan '*serbest köylüler*' bulunmaktadır. Bunların sorumlulukları da serflere göre daha sabittir; lord aklına estikçe kendilerine,

¹⁰ Şenel (2017: 233), Orta Çağ'ın başlarında çok küçük bir grup olan, dönemin sonlarında etki alanı ve önemi artacak olan tacir ve zanaatkârlardan oluşan kentli orta kesimi de ayrı bir toplumsal katman olarak değerlendirmiştir.

yeni görevler yükleyememektedir. Bunların dışında, hiçbir hizmet yükümlülüğü olmayan, yalnızca lorda vergi ödeyen 'özgür insanlar'ın varlığı da bilinmektedir (Huberman, 1995, s.15-16).

Köylülerin serfleşmesi, kölelerin ve toprak kiracıları olan 'kolon'ların serfleşmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Söz edilen Orta Çağ Roma toplumunda köleler, çoğunlukla tarım köleliği yapmaktadır. Tarım faaliyetleri yılın belli bir döneminde gerçekleştirildiğinden geri kalan dönemlerde köleler, efendilerinin kontrolü altından çıkmaktadır; başka bir ifade ile efendileri için işlevsellikleri sınırlanmaktadır. Oysa efendileri onlara yılın her döneminde bakmak, yaşamlarını sürdürmelerini sağlamak durumundadır. Böylelikle, köle sahipleri kölelerini yılın tarım yapılmayan döneminde serbest bırakma yoluna gitmekte ve yılın diğer dönemlerinde onlardan hizmet beklemektedir. Neticede tarım köleleri, serf haline getirilmektedir. Kolonlar ise, ekonomik çöküntü içerisinde olan Roma'da, kırdan kente göçmektedir. Bu durum zaman içerisinde öyle bir hal almaktadır ki kırdan üretim ve vergi gelirleri durma noktasına gelmektedir; kent ise bu insan akımını karşılayacak potansiyele sahip değildir ve kırsal kesimden gelenler, kent proletaryasını kalabalıklaştırmanın ötesine geçememektedir. Bu tehlikeyi gören son Roma imparatorları, kolonların toprağa bağlanıp serfleştirilmelerini buyruk vermektedirler (Şenel, 2017, s.227-228).

Feodal düzen, bir tarafta korunanların, diğer yanda koruyanın bulunduğu düz düzenli bir örgütleniş anlamına gelmemektedir. Yüz aileyi korumasına almış olan bir feodal bey dahi kendisini koruma adına bir başka feodal beyin himayesine sığınmaktadır (Şenel, 2017, s.233). Bireyin bireye tabiiyetinin geçerli olduğu bu düzende bir başka adamın "adamı" olma söz konusudur (Bloch, 1998, s.241). Neticede, himaye edenin 'süzeren', koruma altına girenin 'vassal' diye sınıflandırıldığı bu hiyerarşik düzen, en tepede en yüksek süzeren olan kralın bulunduğu piramit şeklinde bir diziliş içermektedir. Hatta kimi zaman bir kral başka bir kralın vassalı durumundadır. Aralarındaki ilişki sözlü veya yazılı olarak oluşturulan feodal sözleşme (*fief sözleşmesi*) ile tesis edilmektedir¹¹. Buna göre, süzeren, vassalın mal ve can güvenliğini sağlamak/korunmak, ona adaletli davranmakla, vassallar arasında çıkabilecek toprak anlaşmazlıklarını çözmekle mükelleftir. Vassal ise, süzeren savaşa girdiği takdirde kendine bağlı diğer vassallar ve askerleriyle beraber savaşa katılmak durumundadır. Ayrıca bir süzeren esir düşerse, fidyasını ödemek vassallar üzerine bir yüküm-

¹¹ Bu feodal sözleşme, Roma'nın son dönemlerinde görülen *commendatio* ilişkisinin, Cermen kökenli *gefolgschaft* ilişkisiyle birleşmesi neticesinde meydana gelmiştir. Böylelikle *commendatio*, sadece hiyerarşi içeren bir ilişki olmaktan çıkıp saygı, duygudaşlık, güven ve yoldaşlıkla bezeli kişiselleşme içeren bir sözleşme biçimi almıştır (Ağaoğulları ve Köker, 2011, s.184-185).

lülüktür. Süzerenin oğlu şövalye olunca vassallardan 'yardım' alması âdettedir. Vassalın varisi mirasa konunca, süzerene miras vergisi ödemektedir (Huberman, 1995, s.21-22). Feodalizmin sözü edilen, bu, iki taraflı sözleşmeye (mukavele) dayalı niteliği, gelecek çağların 'anayasal hükümet' anlayışına kaynaklık etmiştir. Doğu toplumlarında, toprak sahipleri her an yerinden atılabilecek bir cins 'devlet memuru' konumunda olup bunun ötesinde siyasal ve sosyal bir statüye sahip değilken, Avrupa'da lordlar, krallarla, karşılıklı hak ve yükümlülük sözleşmesi imzalayabilecek statüye erişmişlerdir (Sander, 2011, s.74-75).

Toplumsal statü, bu sistemde de kölelik ve kast sistemlerindeki gibi veraset yolu ile intikal etmektedir. Kişi, doğduğu zaman soylu ya da halktan biri olarak doğmakta ve yaşamı boyunca içinde yer alacağı zümre, kişinin doğumuyla belli olmaktadır. Fakat çoğunlukla Orta çağ Avrupası toplumlarında rastlanan bu sistem, kölelik ve kast sistemine kıyasla daha açık bir toplumsal tabakalaşmanın görüldüğü sistemdir¹². Birey güç de olsa zümreler arasında sosyal hareketlilik gerçekleştirebilmektedir. Orta çağın sonlarında soyluluk ünvanı yeterince parası olan herkese verilir olmuştur. Yine rahiplerin evlenmemeleri ve kilisenin içine kapanması nedeniyle, din adamı ihtiyacı, zümre dışı insanların devşirilmesi ile karşılanmıştır (Tan, 1981, s.83).

Feodal sistemin en büyük toprak sahibi, feodal düzenin devamı yönünde en şiddetli direnci gösteren kilisedir. Tanrının gözüne girmek isteyen insanların, kilisenin yoksullara, hastalara yardım ettiğine inanıp buna katkıda bulunmayı dileyenlerin ve bazı soylular ile kralların yaptıkları toprak bağışları vasıtasıyla kilise, en geniş toprak sahibi kesim haline gelmiştir. Öyle ki Batı Avrupa'daki toprakların üçte biri ile yarısı arasındaki bir kısım kilisenin olmuştur. Piskoposlar ve başpapazlar da feodal yapı içerisinde yerlerini almışlardır. Kilise, süzerenden toprak kabul ettiği gibi kendisi de süzeren konumunda bulunmuştur. Feodalizmin ilk döneminde, toplum içerisinde canlı bir öge gibi varlığını sürdürüp hayır faaliyetlerinde bulunan kilise, ilerleyen süreçte, ekonomik yapısının, manevi yönüne ağır bastığı, içine kapalı bir kurum haline gelmiştir (Huberman, 1995, s.22-24).

Feodalizm, Avrupa tarihinin genel bir olgusunun hayata geçmesi neticesinde çökmüştür; vakıa, XII. ve XIII. yüzyılların feodal sistemin doğasında var olan özelliklerinin, ekonomik dönüşümlerine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Ekonomik dönüşümlerin gerçekleşmesinde XII. yüzyılın burjuvazi karakterli kent devriminin payı vardır. Para ekonomisinin canlanması, daha karmaşık iş bölümü ile şehir hayatının yenilenmesi, yeni sosyal tabakaların şekillenmeye baş-

¹² Bloch (1998, s.666), feodal toplumda köleciliğin oldukça az olduğundan söz eder; bu durumun, feodal bağımlılık ilişkilerinin toplumun alt kesimlerinde ortaya çıkmasına olanak tanıdığına vurgular.

laması ile gündeme gelen ihtiyaçlar doğrultusunda revize edilmiş bir toplumsal sistem gereksinimi ortaya çıkmıştır (Praver ve Eisenstadt, 1968, s.398). Neticede, modern toplumun gelişmesi, ekonomik faaliyetlerin işlev, araç ve amaçlarının çok çeşitlenmesiyle beraber, feodal sistem/zümre yapıları, toplumsal değişikliklere ayak uyduramayarak son bulmuş, yerini sınıfsal oluşumlara bırakmıştır.

Toplumsal Sınıf Sistemi

Sınıf sözcüğü, Latince, yurttaşların sahip olduğu servetler nispetinde ayrılmış belirli kategorilere işaret eden *classis* kelimesinden gelmektedir. Bu sözcük, Fransızca'ya (*classe*) 14., İngilizce'ye (*class*) ise 16. yüzyılda girmiştir. 17.-18. yüzyıl Fransızcası'nda bu sözcük, her ne kadar kategori kelimesine yakın bir anlam taşıyor ve toplumsal farklılıklara işaret ediyorsa da sıra ve meslek gibi hiyerarşi bildiren diğer kelimeler arasında ayrıcalıklı bir konuma sahip değildir. Sözcük, aynı dönemde İngiltere'de de özgün bir anlam taşımamaktadır. Bu durum, 18. yüzyıl sonundan itibaren önce İngiltere'de, sonra 19. yüzyılda diğer Avrupa ülkelerinde değişikliğe uğramış ve sınıf sözcüğü, toplumsal ayırım ve ilişkileri farklı düşünmenin bir anlatım aracı haline gelmiştir (Beneton, 1991, s.9).

Bu bağlamda, tartışılan bir kavram olan toplumsal sınıfın tanımlanması önem taşımaktadır. Sınıf, hukuken herkese açık ama esasen yarı kapalı olan, dayanışmalara dayalı, olağan, bazı başka gruplarla çatışan, kısmen örgütlü, kendi varlık ve birliklerinin kısmen bilincinde olan, 18., 19. ve 20. yüzyılların Batı toplumlarının çok işlevli, ayırt edici toplumsal oluşumlarını içeren bir kavramdır (Sorokin'den aktaran Beneton, 1991, s.50).

Toplumsal sınıf sistemi, diğer tabakalaşma sistemlerinin aksine, hukuki ya da dini bağlamda tanımlanmayan ve norm doğrultusunda herhangi bir yükümlülük içermeyen bir yapıdadır. Giddens vd. (2014, s.163), bu sistemi, kölelik, kast ve zümre sisteminden başlıca dört noktada ayırmıştır: a) Sınıf sistemleri daha akışkandır. Sınıflar arasında hareketlilik mümkündür. b) Bireyin sınıfı "verili" değildir; kısmen de olsa "elde edilmiş" niteliktedir. c) Ekonomik farklılıklardan kaynaklanan bir sistemdir. d) Serf-lord, köle-efendi ilişkilerinde görülen aksine, kişisel olmayan, büyük ölçekli bağlantılar yoluyla kurulan bir ilişki sistemi mevcuttur. Sınıf sisteminde, tabakalar arası sosyal etkileşimlerin hiçbir çeşidi engellenmemiş ve kısıtlanmamıştır. Farklı sınıflara mensup bireyler arasındaki evliliğe ket vurulmamıştır.

Toplumsal sınıflar resmi olarak tanınmış değillerdir. Sınıf sistemi, resmen eşitlikçi olan bir toplumda dahi, yapısal eşitsizliklerden kaynaklanan olgusal bir boyut içermektedir. Bu eşitsizlikler ekonomi temellidir ve 18. yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa'da gerçekleşen sanayi devriminden kök almaktadır. İngiltere'de ortaya çıkan ve hızla dünyanın hemen tüm kesimlerine etki eden sanayi devrimi, tarımsal faaliyetlerde bulunan köylülerin kentlere göç etmelerine, kent odaklarına yığılmalarına neden olmuştur. Aile ekonomisi ve el üretiminden, endüstriyel üretime geçilmiş; insanlar, emeklerini, hayatta kalabilme amacıyla, sermaye sahiplerine satmışlardır.

Bu bağlamda, kapitalist sanayi toplumu, üst, orta ve alt olmak üzere üç sınıftan oluşmuştur. Üst sınıf, üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduranların sınıfıdır. Marx bu sınıfı, *burjuva* sınıfı olarak tanımlamaktadır. Orta sınıf¹³, sahibi olmadıkları üretim araçlarının kontrol edicisi ve yöneticisi olanların oluşturdukları sınıftır. Alt sınıf ise, üretim araçlarını kullanarak üretim yapan ve emek vererek ürettikleri *artı değeri*, üst sınıfa kâr adı altında teslim etmek durumunda olan işçilerden, Marx'ın deyişiyle *proletaryadan* oluşmaktadır. Temelde, toplumu oluşturan sınıflar, sömüren ve sömürülenler olmak üzere iki kısımdır. Marx, zaman içerisinde mutlaka proleter devrimin gerçekleştirileceğini ve sınıfsız bir toplumun oluşturulacağını ileri sürmektedir. Gerek Pareto gerek de Michels, bu düşüncenin bir hülyadan ibaret olduğunu ve muhakkak her toplumda bir idareci elit sınıfın varlık göstereceğini ifade etmektedirler.

Sınıf kavramı Marx'ta, birtakım belirsizlikler içerse de Aron'a göre (1973, s.18-19), bir doktrinin belirsizliği, onun başarısını frenleyecek yerde, ona bütünü hız kazandırır. Kavrama kesin bir anlam verilmediğinde doktrinin yaygınlık kazanması kolaylaşacaktır. Bu doğrultuda Marx, kapitalist toplumun hareket yasalarını ortaya koymayı amaçlar; sınıf kavramına yaklaşımı, tanımlayıcı olmaktan çok, açıklayıcıdır (Öngen, 1994, s.14). Marx, kimi zaman sınıfı, sınıf mücadelelerini, "*tarihin motoru*" olarak niteleyerek hangi tür cemiyette olursa olsun hiyerarşik sıralanmış sosyal grupları tanımlamak için kullanırken kimi zaman da sınıf, söz edildiği üzere sanayi toplumuna has kılınmıştır. Ama son tahlilde, her durum için geçerli olmak üzere, bir sınıftan söz edilecekse bu, bir bütünlük içerisinde aynı amaç doğrusunda, aynı hayat koşullarıyla meşgul fertlerin, grup halinde bulunan diğer fertlere karşı kendi birliklerinin şuurunda olmalarına bağlıdır. Çünkü Marx, sınıfı, toplumsal yapılanmanın temel taşı olarak görmektedir.

¹³ Marx, orta sınıfın zaman içerisinde işçi sınıfının bünyesi içerisinde eriyerek yok olacağını ileri sürmüştür. Bu, hâlihazırda gerçekleşmeyen bir iddia durumundadır.

Weber ise, sınıfı, toplumları farklılaştıran unsurların içerisinde değerlendirilmektedir. Bu düşünceye göre yalnızca üretimin değil, aynı zamanda tüketim ilişkilerinin de unsuru olan çok yönlü bir toplumsal değişken niteliğinde ele alınan sınıf, çeşitli konumların (mülkiyet, gelir, meslek, eğitim, statü, toplumsal itibar ya da otorite gibi) bir toplamı ya da bir bileşkesi olarak değerlendirilmektedir (Öngen, 1994, s.40). Weber, tabakalaşmanın, ekonomik faktörün yanı sıra saygınlık ve iktidar etmenlerinin rolüyle belirlendiğine dikkat çekmiştir. Toplumsal sınıflar, toplumsal statüler hiyerarşisi ve siyasal güçler hiyerarşisi olmak üzere sınırları net biçimde ayrılmamış üç farklı toplumsal tabakalaşma biçimi tanımlayan Weber; iktisadi farklılıklarının sınıfları, iktidar gücüne yönelik farklılıkların partileri, saygınlık farklılıklarının da statü gruplarını oluşturduğunu belirtmiştir (İçli, 2011, s.179).

Weberyan düşünce, saygınlık/itibar faktörüne dayalı ve insanların yaşam tarzları aracılığıyla dile getirilen statü gruplaşmasının üzerinde bilhassa durmuştur. Toplumun aynı itibara sahip, aynı değerleri paylaşan bireylerinin, statü grupları oluşturduğunu ifade eden Weber, bu değerlendirmenin, salt iktisadi farklılıklara dayalı sınıflamadan daha çok önem arz ettiğini ileri sürmüştür. Ona göre, toplum ikili sınıf yapısından oluşmamakta, daha birçok farklılıklardan temel alan çok sayıda tabakaya ayrılmaktadır. Ayrıca, statü gruplarının önemini arttıran şey, grupları oluşturan bireylerin kendilerini toplum içerisinde nerede konumladıkları değil, toplumun, statü gruplarının her birine, ne değer atfedip onları nerede görüyor olduklarıdır (Arslantürk ve Amman, 2001, s.376).

Marxizm'i, iktisadi temelli tek taraflı bir ideoloji olarak değerlendiren ve bu ideolojinin, toplumların karmaşık yapısını açıklamada yetersiz olduğunu belirten Weber, dinsel inançların toplumsal yapıya olan etkisini de göz ardı etmemiştir. Din kurumunun sosyal hayatta değişiklikler gerçekleştirebilecek güçleri elinde bulundurduğuna dikkat çekmiştir. Weber'in tespitlerinin, iktisadi boyutu aşmasında ve Marx'a kıyasla daha geniş bir bakış açısı sunmasında, Marx'ın 20.yüzyıla erişmeden ölmüş olmasının, Weber'in ise, 1920 yılına dek yaşam sürmesinin değişimleri yakalama noktasında ayrıcalık oluşturduğu düşünülebilir.

Sonuç

Toplumsal eşitsizlikler, zaman ve mekâna bağlı olmaksızın her toplumda var olagelmışlerdir. Bu eşitsizlikler, toplumsal tabakalaşmanın da temelini oluşturmaktadır. İlk insan topluluklarından, sanayi ve hatta bilgi toplumuna değin

toplumlar, katmanlı bir yapı sergilemişlerdir. Geçmişten bugüne, kölelik, kast sistemi, feodal zümre sistemi ve toplumsal sınıf sistemi, üzerinde durulan toplumsal tabakalaşma sistemleridir. Bunlar her ne kadar tarihi gelişim çizgisi üzerinde belirli bir döneme aitmiş gibi gözüküyor olsalar da kimi zaman, aynı zaman dilimi içerisinde ve aynı coğrafyada bir arada gözlemlenebilmişlerdir. Ama temel olan, her birinin kapalılık, geçirgenlik, verili olma, farklı ekonomik birimlere özgü olma noktalarında kendilerine has karakteristik özellik sergilemeleridir.

Bu çalışmada da, toplumsal tabakalaşma sistemlerinin, tarihi seyri ile paralel, karakteristik birtakım özellikleri irdelenmiştir. Sistemlerin, bir arada değerlendirilmesi neticesinde şu sonuçlara varılmıştır:

- Kölelik sistemi, tamamıyla insan bedenini esas alan bir ekonomik düzenden kaynaklanır. Yüksek derecede eşitsizlik içeren bir toplumun ürünüdür. Eşitsizliğin, doğal ve sosyal bir olgu olduğu görüşüne dayanır.
- Kast sistemi, daha çok Hindistan'a özgü, kültürel ve onursal değerler içeren bir yapıdadır. Tabakalar arası geçirgenliğin mümkün olmadığı, en katı sistemdir. Hindu dininin öğretileri ve gelenekler ışığında şekillenmiştir.
- Feodal zümre sistemi, toprağa ve işgücüne dayalı bir ekonomik sistemi ifade eder. Soylular, ruhban sınıfı ve avam tabakalarından oluşur. Koruyucu / korunan ilişkisinden temel alan anlaşmalar üzerine bina edilmiştir. Roma Katolik doktrini ve gelenekler önem taşır.
- Toplumsal sınıf sistemi ise, sanayi devrimi sonrasına özgüdür. Üretim araçları mülkiyetini elinde bulunduran sermayedarlar ve bu araçları, emekleriyle işleten işçiler iki ana sınıfı oluştururlar. Normatif bir karakter taşımaz. Bireyin sınıfı verili değildir.

Gerçekleştirilen değerlendirmeler ışığında, toplumsal tabakalaşma sistemlerinin, sanayi sonrası (postendüstriyel) bilgi çağı olarak adlandırılan dönemde dahi, ilgi çekiciliğini koruyan bir çalışma alanı olduğu gerçeğiyle karşılaşmıştır. Bu gerçekliğin, her ne kadar kimi coğrafyalarda görünür bir hal alamamış olsa da, toplumların, toplumsal eşitsizliklere her geçen gün daha duyarlı hale geldiğinin bir göstergesi olduğu düşünülmektedir. Toplumlarda gözlenen tabakaların, tarihsel seyri içerisinde, çağlar ilerledikçe, kısmen (tabakalar arası geçişin esnekleşmesi, içinde yer alınan tabakanın verili olmaktan çıkması gibi) de olsa daha katlanılabilir hale gelmesi de, söz konusu duyarlılığın bir yansıması niteliğinde olsa gerektir.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, M.A. ve Köker, L. (2011). *İmparatorluktan tanrı devletine*, 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Aron, R. (1973). *Sınıf mücadelesi – sanayi cemiyeti üzerine yeni dersler*, 1. Baskı, (Çev.) Erol Güngör, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi,
- Arslantürk, Z. ve Amman, T. M. (2001). *Sosyoloji – kavramlar kurumlar süreçler teoriler*, 4. Baskı, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Barber, B. (1957). *Social stratification*. New York: Harcourt, Brace And Company.
- Bales, K. (2007). *Ending slavery: How we free today's slaves*. London: University Of California Press,
- Bales, K. (2012). *Disposable people: New slavery in the global economy*. London: University of California Press.
- Beneton, P. (1991). *Toplumsal sınıflar*, (Çev.) Hüsnü Dilli, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bloch, M. (1998). *Feodal toplum*, (Çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Opus Yayınları,
- Bottero, W. (2005). *Stratification / Social division and inequality*. London: Taylor & Francis E-Library.
- Bottomore, T. B. (2000). *Toplumbilim*, (Çev.) Ünsal Oskay, İstanbul: Der Yayınları.
- Chipea, F. ve Miclea, R. (2011). Theoretical premises in the sociological approach of social stratification, <http://socioumane.ro/blog/-analesocioumane/files/2011/04/chipea-miclea.pdf> adresinden 19.12.2018 tarihinde erişilmiştir.
- Civelek, M. (2013). Sosyoloji – Konu Anlatımı, <http://www.rehberlik.biz.tr/dosyalar/sosyoloji.2013.pdf>, adresinden 10.12.2018 tarihinde erişilmiştir.
- Davis, K. ve Moore W. (1945). Some principles of social stratification, *American Sociological Review*, 10(2), 242-249.
- Dönmezer, S. (1994). *Toplumbilim*, 11. Baskı, İstanbul: Beta Basım A.Ş.,
- Dumont, L. (1999). *Homo Hierarchicus – The Caste System And Its Implications*, New Delhi: Oxford University Press,
- Erenoğlu, D. (2011). Kaşgay Türklerinde sosyal tabakalaşma. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, 6(4), 123-137.
- Erol, A. F. (2007). Arkaik dönem Atina'sında kölelik sistemi. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27(1), 249-260.
- Giddens, A. (2009), *Sociology*, 6. Edition, Cambridge: Polity Press,
- Giddens, A., Duneier, M., Appelbaum, R. P ve Carr, D. (2014). *Introduction to sociology*, 9. Edition, New York: W.W.Norton & Company, Inc.
- Güven, S. (1999). *Toplumbilim*, 1. Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi, https://www.unicef.org/turkey/udhr/_gi17.html, adresinden 08.01.2019 tarihinde erişilmiştir.
- Huberman, L. (1995). *Feodal toplumdun yirminci yüzyıla*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları,
- Hunter, H. M. Ve Abraham, S.Y. (1987). *Race, class and the world system: The sociology of Oliver C. Cox*, New York: Monthly Review Press,

- İçli, G. (2011). *Sosyolojiye giriş*, 5. Baskı, Ankara: Anı Yayıncılık,
- Kaplan, Y. ve Akkaya, C. (2013). Toplumsal tabaka farklılıklarının spora yansıyan sonuçları (Antalya örneği). *Mediterranean Journal of Humanities*, 3(2), 143-158.
- Kışlalı, A.T. (2010). *Siyaset bilimi*, 14. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Koenig, S. (2000). *Sosyoloji- Toplumbilime giriş*, (Çev.) S. Sucu ve O. Aykaç, İstanbul: Ütopya Kitabevi Yayınları.
- Lewis, B. (2006). *Ortadoğu'da ırk ve kölelik*, 1. Baskı. İstanbul: Truva Yayınları,
- Malay, H. (2010). *Çağlar boyu kölelik*, 2. Baskı, İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Mcneill, W. H. (2002). *Dünya tarihi*, 6.Baskı, (Çev.) Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Orwell, G. (2014). *Hayvan çiftliği*, (Çev.) Celal Üster, İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Öngen, T. (1994). *Prometheus'un Sönmeyen ateşi -günümüzde işçi sınıfı*, 1.Baskı, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Prawer, J. ve Eisenstadt, S. N. (1968). *International encyclopedia of the social sciences*, 5. Cilt, (Ed.) David L. Sills, The Macmillan Company & The Free Press, New York.
- Sander, O. (2011). *Siyasi tarih - ilkçağlardan 1918'e*, 22. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Saunders, P. (2001). *Social class and stratification*, London:Taylor & Francis E-Library.
- Şenel, A. (2017). *Siyasal düşünceler tarihi*, Ankara: Dafne Kitap.
- Tan, M. E. (1981). *Toplumbilime giriş- temel kavramlar*. Ankara: Sevinç Matbaası,
- Westoff, C., Bressler, M. F. ve Sagi, P. C. (1960). The concept of social mobility: An empirical inquiry.*American Sociological Review*, 25(3), 375-385.
- Wiedemann, T. (2005). *Greek and roman slavery*. London: Taylor & Francis E-Library.

► Yazıların Değerlendirilmesi

Yazılar, bilgisayar ortamında ve dizgi programlarında kullanılabilir şekilde Word formatında derginin internet sitesinde bulunan **MAKALE GÖNDER** menüsü üzerinden gönderilmelidir.

Dergiye yayımlanmak üzere yollanan makaleler, "kör hakem" yöntemiyle değerlendirilmektedir. Editörler tarafından incelenen ve değerlendirilmesi uygun bulunan çalışmalar, iki ayrı hakeme gönderilmektedir. İki hakemin görüş ayrılığı durumunda, üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulmaktadır. Hakemlerden gelen raporlar doğrultusunda, makalenin yayımlanmasına, yazardan hakem raporuna göre düzeltme istenmesine ya da yazının reddedilmesine karar verilmekte ve karar yazara iletilmektedir. Basımı uygun bulunan yazıların, yayımlanıp yayımlanmayacağına ya da derginin hangi sayısında yayımlanacağına editörler karar verir. Yazar, süreç konusunda DergiPark sistemi veya e-posta yoluyla bilgilendirilmektedir.

HAK İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi'ne ulaşan yazılar için yanıt verme süresi otuz gündür. Bu süre içinde yanıtlanmayan yazılar ulaşmamış demektir. Yazılarla ilgili olumlu ya da olumsuz görüş yazara mutlaka bildirilir.

Dergiye gönderilen makalelerin değerlendirmeye alınması için ön değerlendirme aşamasında mutlaka aranan şekilsel şartlar aşağıda belirtilmiştir:

- 1- Makale yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmalıdır (Kelime aralıklarından atf ve kaynakça yazımına kadar bütün detaylar yazım kurallarına uygun olmalıdır).
- 2- Dergiye gönderilen çalışma **Makale Şablonuna** yüklenerek gönderilmelidir.
- 3- Makale ile birlikte **İntihal Denetim Raporu** mutlaka gönderilmelidir.
- 4- **Makale telif ve etik sözleşmesi** mutlaka doldurulmalıdır.

► Yazım Kuralları

HAK İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi'ne gönderilen aday makaleler başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Makaleler APA'6.0 Publication Manual (<http://www.apa.org>) yayın biçimine uygun olarak hazırlanmalıdır.

HAK İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi'ne gönderilen yazılar için bir sayfa sınırlaması yoktur. Ancak, yazıların 4000-7000 arası kelime sayısında olması tercih edilmektedir. Gerekli kısaltma ve uzatmalar yazarla iletişim içinde yapılabilir.

Makaleler Türkçe ya da İngilizce olarak yazılabilir. Makalenin her biri en az 150 en fazla 200 kelimeyi aşmayacak şekilde Türkçe ve İngilizce yazılmış Öz ve Abstract'ı, **MAKALE ŞABLONU'nda** aldığı biçimde verilmelidir. Yazının başlığı kısa olmalı ve 15 sözcüğü geçmemelidir. Ayrıca 3 – 5 arasında Anahtar Sözcükler ve Keywords verilmelidir.

Araştırma makalelerinde problem giriş bölümü içinde açıkça belirtilmelidir. Giriş bölümünü sırasıyla yöntem, bulgular, tartışma ve sonuç bölümleri izlemelidir. Deneme-derleme türü makalelerdeki bölüm başlıkları ise içeriğe uygun olarak belirlenmelidir.

Makalelerin **MAKALE ŞABLONU'na** uygun olarak hazırlanmış olması ve ilk sayfa hariç makalenin herhangi bir alanına yazar isim ve adresleri yazılmaksızın sisteme yüklenmesi gerekmektedir.

Yazar(lar) tarafından dergiye ulaştırılan yazının ismi geçen tüm yazarlarca okunduğu, onaylandığı, başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu kabul edilir. Yazı yayımlandığı takdirde tüm yayın haklarının yayıncıya devredildiğini yazar(lar) kabul eder. Yayımlanan yazıların içeriğinde olabilecek çarpıtmalardan alıntı yapan sorumludur.

APA YAZIM KURALLARI VE KAYNAK GÖSTERME YÖNTEMİ**Metin içinde yazar veya yazarlara yapılan atf****Tek yazar:**

Baysal (1982)'a göre / (Baysal, 1982, s. 26)

İki yazarlı:

Wegener ve Petty (1994)'ye göre (...) / (Wegener ve Petty, 1994, s.26)

Üç ile beş yazar arası:

İlk sefer atıf yaparken tüm yazarların adı listelenir;

(Kernis, Cornell, Sun, Berry, ve Harlow, 1993)

Sonraki atıflarda ise sadece ilk yazarın adı belirtilip “vd.” ifadesi kullanılır

(Kernis vd., 1993, s. 42)

Altı ve daha fazla yazarlı metinlerde, sadece ilk yazarın adı kullanılıp sonrasında “vd.” ifadesi kullanılır:

Harris vd. (2001) ifade ettiği üzere (...) / Harris vd. (2001)’ne göre (...) / (Harris vd., 2001, s. 112)

Yazar adının bilinmediği ya da belirtilmediği durumlarda, parantez ve tırnak içinde metindeki ilk ya da iki kelime kullanılmalıdır:

Siyasetçiler ve bürokratlar sonuçların kabul edilemez ve skandal olduğunu ifade etmişlerdir (“Die Pisa-Analyse”, 2001).

Yazar bir organizasyon veya hükümet kurumu ise, ilk atıfta olduğu gibi atıf yapılır: eğer çok bilinen bir kurum ise, sonraki kullanımlarda kısaltması tercih edilir:

Amerikan Psikoloji Derneği’ne (2000) göre.

İlk atıf: (Mothers Against Drunk Driving [MADD], 2000, s.65)

İkinci atıf: (MADD, 2000, s.65)

Aynı parantezde birden fazla esere atıfta bulunulduğunda, bunlar harf sırasına göre dizilmeli ve iki eser noktalı virgül ile ayrılmalıdır:

(Akar, H. 2010, s.65; Çalışkan, 2008, s.65; Dinçer ve Kolaşın, 2009, s.65; Engin-Demir, 2009, s.65; Tunç, 2007, s.65)

Aynı soyisme sahip yazarlarda, karışıklığı önlemek için ismin ilk harfi de kullanılır:

(E. Johnson, 2001, s.65; L. Johnson, 1998, s.65)

Aynı yazarın aynı yıl yayımlanan iki veya daha fazla eserine atıf yapılıyorsa: yıldan sonra (a, b, c) harfleri kullanılır:

Berndt (1981a)’in çalışmasına göre (...)

Kişisel iletişim vasıtasıyla ulaşılan mülakatlar, mektuplar, e-maillerde, kişisel iletişim kurulan kişinin adı ve görüşmenin tarihi belirtilmelidir. Ancak, kişisel iletişim yoluyla elde edilmiş veriler kaynakçaya eklenmemelidir:

(N. AlSayyad, kişisel iletişim, 25 Mart 2012)

N. AlSayyad küreselleşme ve neoliberalizmin (...) (Kişisel iletişim, 25 Mart 2012)

Dipnotlar ve sonnotlar

APA yazım stilinde, dipnot ve sonnot kullanımı pek tercih edilmemektedir. Bundan dolayı mümkün olduğu kadar az dipnot kullanılmalıdır. Yalnızca çok elzem bir açıklayıcı not gerektiğinde dipnot kullanılmalıdır.

Önemli not:

APA atıf ve kaynakçada “and” yerine “&” kullanılmasını önermektedir. Ancak Türkçede “&” sembolü “ve” yerine kullanılmadığından, Türkçe olarak yazılan metinlerde atıf yaparken ve kaynakça yazarken “&” sembolü kullanılmamalıdır.

Ayrıca, üç kişiden çok yazarlı metinlere atıf yaparken APA “et al.” (Kernis et al., 1993, s.65) kullanılmasını önermektedir. Ancak Türkçe’de “et al.” yerine “vd.” (Kernis vd., 1993, s.65) kullanılmalıdır.

Bununla birlikte, eğer değerlendirilmek üzere HAK İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi’ne dergisine gönderilen çalışma İngilizce hazırlanmışsa, bu metinlerde atıf ve kaynakçada APA standartlarına uygun olarak “and” yerine “&” sembolü ve “et al.” kullanılmalıdır.

Kaynakça yazımı

Temel İlkeler:

Tek yazar:

Berndt, T. J. (2002). Friendship quality and social development. *Current Directions in Psychological Science*, 11, 7-10.

İki yazar:

Wegener, D. T. ve Petty, R. E. (1994). Mood management across affective states: The hedonic contingency hypothesis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 1034-1048.

Üç ile yedi yazar arası:

Kernis, M. H., Cornell, D. P., Sun, C. R., Berry, A., Harlow, T. ve Bach, J. S. (1993). There's more to self-esteem than whether it is high or low: The importance of stability of self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 1190-1204.

Yedi yazardan fazla ise; ilk altı yazarın adı listelendikten sonra üç nokta koyup son yazarın adı eklenir. Yedi isimden fazlası yer almamalıdır:

Miller, F. H., Choi, M. J., Angeli, L. L., Harland, A. A., Stamos, J. A., Thomas, S. T., . . . Rubin, L. H. (2009). Web site usability for the blind and low-vision user. *Technical Communication*, 57, 323-335.

Organizasyonun yazar olduğu durumlarda:

American Psychological Association. (2003).

Yazar bilinmiyorsa:

Merriam-Webster's collegiate dictionary (10. bs.). (1993). Springfield, MA: Merriam-Webster.

Aynı yazarın iki ve daha fazla çalışması kullanılmışsa; kaynaklar tarih sırasına göre dizilmelidir:

Berndt, T. J. (1981).

Berndt, T. J. (1999).

Eğer yazar bir çalışmada tek yazar ve başka çalışmada ortak yazar ise, önce tek yazarlı olan çalışma listelenmelidir:

Berndt, T. J. (1999). Friends' influence on students' adjustment to school. *Educational Psychologist*, 34, 15-28.

Berndt, T. J. ve Keefe, K. (1995). Friends' influence on adolescents' adjustment to school. *Child Development*, 66, 1312-1329.

Eğer bir yazarın farklı yazarlarla yayımladığı eserler varsa, sıralama alfabetik olarak ikinci veya sonraki isme bağlı olarak yapılır:

Wegener, D. T. Kerr, N. L., Fleming, M. A., ve Petty, R. E. (2000). Flexible corrections of juror judgments: Implications for jury instructions. *Psychology, Public Policy, and Law*, 6, 629-654.

Wegener, D. T., Petty, R. E. ve Klein, D. J. (1994). Effects of mood on high elaboration attitude change: The mediating role of likelihood judgments. *European Journal of Social Psychology*, 24, 25-43.

Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış iki veya daha fazla çalışması varsa, (a, b, c) gibi harfler kullanılır:

Berndt, T. J. (1981a). Age changes and changes over time in prosocial intentions and behavior between friends. *Developmental Psychology*, 17, 408-416.

Berndt, T. J. (1981b). Effects of friendship on prosocial intentions and behavior. *Child Development*, 52, 636-643.

Giriş, önsöz ve sonsözlere, bir kitap bölümü gibi atf yapılır:

Kumar, R. ve Hill, D. (2009). Introduction,: Neoliberal Capitalism and Educaiton. D. Hill ve R. Kumar (Der.). *Global Neoliberalism and Education and its Consequences* içinde (ss. 1-11). New York: Routledge.

Dergi ve süreli yayınlar:

Temel Biçim:

Yazar, A. A., Yazar, B. B., ve Yazar, C. C. (Yıl). Makale adı. *Dergi adı, cilt. No* (sayı no), sayfa/lar. doi:http://dx.doi.org/xx.xxx/yyyyy

Sadece ciltin olduğu dergilerdeki makaleler:

Harlow, H. F. (1983). Fundamentals for preparing psychology journal articles. *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 55, 893-896.

Sayı ve ciltin belirtildiği dergilerde:

Scruton, R. (1996). The eclipse of listening. *The New Criterion*, 15(3), 5-13.

Magazinlerdeki makaleler:

Henry, W. A. (1990, 9 Nisan). Making the grade in today's schools. *Time*, 135, 28-31.

Gazete makaleleri (basılı):

Schultz, S. (2005, 28 Aralık). Calls made to strengthen state energy policies. *The Country Today*, ss. 1A, 2A.

Editöre mektup:

Moller, G. (2002, Ağustos). Ripples versus rumbles [Editöre mektup]. *Scientific American*, 287(2), 12.

Kitap eleştirisi:

Baumeister, R. F. (1993). Exposing the self-knowledge myth [Kitap eleştirisi *The self-knower: A hero under control*, by R. A. Wicklund ve M. Eckert]. *Contemporary Psychology*, 38, 466-467.

Kitapların kaynakçada yazımı:

Temel biçim:

Yazar, A. A. (Yayın yılı). *Çalışma adı*. Yer: Yayıncı.

Cuban, L. (2001). *Oversold and underused: computers in the classrooms*. Cambridge: Harvard University Press.

Derleme kitap:

Duncan, G. J. ve Brooks-Gunn, J. (Der.). (1997). *Consequences of growing up poor*. New York, NY: Russell Sage Foundation.

Derleme kitap: yazar/yazarlar belli ise (ya da bir kişinin yazıları derlenmiş ise):

Plath, S. (2000). *The unabridged journals*. K. V. Kukil (Der.). New York, NY: Anchor.

Çeviri:

Laplace, P. S. (1951). *A philosophical essay on probabilities*. (F. W. Truscott ve F. L. Emory, Çev.). New York, NY: Dover. (Orijinal eserin yayın tarihi 1814).

Önemli not:

Metinde, yeniden yayımlanmış bir çalışmaya atıfta bulunurken, her iki tarih de verilmelidir: Laplace (1814/1951).

İlk baskıdan farklı olan diğer baskılar kullanılmış ise:

Helfer, M. E., Kempe, R. S., & Krugman, R. D. (1997). *The battered child* (5. bs.). Chicago, IL: University of Chicago Press.

Derlenmiş kitaptaki bir bölüm veya makale:

Yazar, A. A., & Yazar, B. B. (Yayın yılı). Bölüm/makale adı. A. Editör & B. Editör (Der.), *Kitap adı içinde (sayfa numaraları)*. Yer: Yayıncı.

O'Neil, J. M., & Egan, J. (1992). Men's and women's gender role journeys: A metaphor for healing, transition, and transformation. B. R. Wainrib (Der.), *Gender issues across the life cycle içinde* (ss. 107-123). New York, NY: Springer.

Çok ciltli çalışma:

Wiener, P. (Der.). (1973). *Dictionary of the history of ideas* (Cilt. 1-4). New York, NY: Scribner's.

Ansiklopedi maddesi:

Bergmann, P. G. (1993). Relativity. In *The New Encyclopedia Britannica*. (Cilt. 26, ss. 501-508). Chicago, IL: Encyclopedia Britannica.

Yayımlanmış tez:

Soyisim, F. N. (Yıl). *Tez adı*. (Doktora tezi). Erişilen veri tabanı adı. (Erişim veya Sıra Numarası)

Yayımlanmamış tez:

Soyisim, F. N. (Year). *Doktora tezinin başlığı*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Kurum adı, Yer. Köprülü, D. (1994). Üniversite kütüphanelerinde kitap koleksiyonunun kullanımı üzerine bir araştırma. Yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Hükümet belgeleri:

National Institute of Mental Health. (1990). *Clinical training in serious mental illness* (DHHS Publication No. ADM 90-1679). Washington, DC: U.S. Government Printing Office.

Online süreli yayınlardaki makaleler:

Yazar, A. A. ve Yazar, B. B. (yayın yılı). Makale adı. *Online Derginin Adı, cilt no* (varsa sayı) (...) tarihinde <http://www.someaddress.com/full/url/> adresinden erişildi.

Bernstein, M. (2002). 10 tips on writing the living Web. *A List Apart: For People Who Make Websites*, 149. 15 Ocak 2012 tarihinde <http://www.alistapart.com/articles/writeliving> adresinden erişildi

Online Bilimsel süreli yayınlardaki makaleler ve DOI'lere atıf:

DOI'si tanımlanmış online dergi makaleleri:

Yazar, A. A., & Yazar, B. B. (yayın yılı). Makale adı. *Dergi Adı, cilt no, sayfa/lar*. doi:0000000/000000000000 veya <http://dx.doi.org/10.0000/0000>

Brownlie, D. (2007). Toward effective poster presentations: An annotated bibliography. *European Journal of Marketing*, 41, 1245-1283. doi:10.1108/03090560710821161

Wooldridge, M.B., & Shapka, J. (2012). Playing with technology: Mother-toddler interaction scores lower during play with electronic toys. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 33(5), 211-218. <http://dx.doi.org/10.1016/j.appdev.2012.05.005>

DOI'si tanımlanmamış online süreli yayınlardaki makalelere atıf:

Yazar, A. A. ve Author, B. B. (yayın tarihi). Makale adı. *Dergi adı, cilt no*. <http://www.journal-homepage.com/full/url/> adresinden erişildi.

Kenneth, I. A. (2000). A Buddhist response to the nature of human rights. *Journal of Buddhist Ethics*, 8. 15 Ocak 2012 tarihinde, <http://www.cac.psu.edu/jbe/twocont.html> adresinden erişildi.

Online gazete makalesi:

Yazar, A. A. (Yıl, Gün Ay). Makale adı. *Gazete Adı*. <http://www.someaddress.com/full/url/> adresinden erişildi.

Parker-Pope, T. (2008, Mayıs 6). Psychiatry handbook linked to drug industry. *The New York Times*. 15 Ocak 2012 tarihinde, <http://well.blogs.nytimes.com> adresinden erişildi.

Elektronik kitaplar:

De Huff, E. W. (t.y.). *Taytay's tales: Traditional Pueblo Indian tales*. 15 Ocak 2012 tarihinde, <http://digital.library.upenn.edu/women/dehuff/taytay/taytay.html> adresinden erişildi.

Davis, J. (t.y.). *Familiar birdsongs of the Northwest*. 15 Ocak 2012 tarihinde <http://www.powells.com/cgi-bin/biblio?inkey=1-9780931686108-0> adresinden erişildi.

Nitel veri ve online mülakat:

Eğer mülakatın sesli ya da yazılı bir formu erişilebilir değilse, sadece metin içinde atıfta bulunulur ve ay, gün, yıl bilgileri belirtilir; kaynakçaya eklenmez. Eğer online olarak sesli ya da yazılı hâli mevcutsa, parantez içinde [[Mülakat transkripsiyonu] veya [mülakat sesli dosya]] şeklinde belirtilir; kaynakçada şu şekilde yer alır:

Butler, C. (Mülakat yapan) & Stevenson, R. (Mülakat yapılan). (1999). *Oral History 2* [Mülakat transkripsiyonu]. Retrieved from Johnson Space Center Oral Histories Project Web site: 15 Ocak 2012 tarihinde http://www11.jsc.nasa.gov/history/oral_histories/oral_histories.htm adresinden erişildi.

Basılı bir yerde yayımlanmış mülakat:

Çelik, Z. (Mülakat yapan) & AlSayyad, N. (Mülakat yapılan). (2012). On neoliberalism and urban inequalities [Mülakat transkripsiyonu]. *İdealKent*. (7), 10-20.

Online ders notları ve sunu slaytları:

Hallam, A. *Duality in consumer theory* [PDF belgesi]. Lecture Notes Online Web site: 15 Ocak 2012 tarihinde <http://www.econ.iastate.edu/classes/econ501/Hallam/index.html> adresinden erişildi.

Roberts, K. F. (1998). *Federal regulations of chemicals in the environment* [PowerPoint slaytı]. 15 Ocak 2012 tarihinde <http://siri.uvm.edu/ppt/40henv/index.html> adresinden erişildi.

Periyodik olmayan web belgesi, sayfası veya raporu:

Temel ilke bu tür durumlarda dosya ya da çalışma sahibinin adını bulmak ve kullanmaktır.

Yazar, A. A. (yayın tarihi). Dosya adı. 15 Ocak 2012 tarihinde <http://Web address> adresinden erişildi.

Angeli, E., Wagner, J., Lawrick, E., Moore, K., Anderson, M., Soderland, L., & Brizee, A. (2010, Mayıs 5). General format. 15 Ocak 2012 tarihinde <http://owl.english.purdue.edu/owl/resource/560/01/> adresinden erişildi.

HAK İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi'nde yayımlanan makalelerin yazarlarına, yazılarının bulunduğu sayıdan iki adet verilir.

Makale çalışmalarınızı derginin internet sitesinde yer alan MAKALE GÖNDER menüsü üzerinden (<http://www.hakisemekvetoplum.org.tr/makale-gonder.html>) gönderebilirsiniz.

HAK İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi
HAK-İŞ International Journal of Labour and Society
Tunus Caddesi No: 37 06680 Kavaklıdere /ANKARA
<http://www.hakisemekvetoplum.org.tr>
E-mail: hakisdergi@gmail.com

GELECEK SAYILAR

Çalışma hayatını temel alarak toplumsal sorunları anlama ve çözüm yollarını geliştirmek amacıyla yayın hayatına sürdüren **HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi** Nisan, Ağustos, Aralık olmak üzere yılda üç sayı çıkmaktadır. Derginin her sayısında aşağıda önerilen konu başlıkları çerçevesinde gelecek bütün makaleler değerlendirmeye alınacaktır. Önerilen konu başlıkları içerisinde olmayan ancak toplumsal sorunları tartışan makalelere de yer vereceğimiz gelecek sayılarımıza katkılarınızı bekliyoruz.

ÖNERİLEN KONU BAŞLIKLARI:

- Emek Kavramı ve Toplum
- Emegin Tarihi
- Emek Teorilerinde Yeni Yaklaşımlar
- Sendikal Mücadelenin Tarihi
- Sendikal Sorunlar ve Çözüm Yolları
- Çalışma İlişkileri ve Çalışma Ekonomisi
- Siyaset ve Çalışma Hayatı İlişkileri
- Çalışma Sosyolojisi
- Çalışma Hukuku
- İşçi ve İşveren İlişkileri
- İstihdam ve Emek Piyasası
- Gelir Dağılımı, Adalet ve Eşitlik Tartışmaları
- Siyaset ve Gelir Dağılımı İlişkisi
- Toplumsal Eşitlik ve Refah Modelleri
- Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Modelleri
- Sosyal Politika Yaklaşımları ve Tarihi
- Sosyal Yardım Politikaları
- Yoksullukla Mücadele Stratejileri
- İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği
- Sosyal Güvenlik Teorileri ve Modelleri
- Sosyal Güvenlik Hukuku
- Çalışma Hayatı, Ücret Politikaları ve Verimlilik